

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

«Πώς να επανασυνδέσεις το νήμα που κόπηκε πριν 30 χρόνια;».
Ο επαναπατρισμός των ελλήνων πολιτικών προσφύγων 1974 – 1989

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Άγης Παπαγεωργάκης

Αθήνα, 2023

Εξεταστική επιτροπή

Λίνα Βεντούρα, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Λάμπρος Μπαλτσιώτης, Επίκουρος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Άγης Παπαγεωργάκης, 2023

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα. Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Στα παιδιά και στα εγγόνια των ελλήνων πολιτικών προσφύγων

Συντομογραφίες

A.K.E	Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας
Αριθ.	Αριθμός
A.Σ.Ε.Π.Π	Ανεξάρτητοι Σύλλογοι Επαναπατρισθέντων Πολιτικών Προσφύγων
A.Σ.Κ.Ι	Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας
βλ.	βλέπε
Δ.Α.Σ	Δελτίο Ατομικών Στοιχείων
ΔΙ.Κ.Α.Τ.Σ.Α Αλλοδαπής	Διαπανεπιστημιακό Κέντρο Αναγνώρισης Τίτλων Σπουδών Αλλοδαπής
Δ.Σ.Ε	Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας
E.A.M	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
E.AP	Ελληνική Αριστερά
E.BO.Π	Επιτροπή Βοήθειας στο Παιδί
E.Δ.Α	Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά
E.E.A.E.Π.Π	Επιτροπή Επαναπατρισμού και Αποκατάστασης των Ελλήνων Πολιτικών Προσφύγων
E.E.E.Π.Π.	Επιτροπή Επαναπατρισμού Ελλήνων Πολιτικών Προσφύγων
E.E.Π.Π.	Επιτροπή Επαναπατρισμού Πολιτικών Προσφύγων
E.E.Π.Π.Ε	Επιτροπές Επαναπατρισμού Πολιτικών Προσφύγων Ελλάδας
E.Λ.Α.Σ	Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός
E.O.K	Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
E.Π.Ε.Π.Π	Επιτροπή Πρωτοβουλίας για τον Επαναπατρισμό των Πολιτικών Προσφύγων

επιμ.	επιμέλεια
Ε.Π.Ο.Ν	Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων
Ε.Σ.Σ.Δ	Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών
εφ.	εφημερίδα
Ι.Κ.Α	Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων
Κ.Γ.Α.Ν.Ε	Κλιμάκιο Γενικού Αρχηγείου Νότιας Ελλάδας
Κ.Κ.Ε	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
Κ.Κ.Ε εσ.	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας εσωτερικού
Κ.Ε.Π.Π.Ε	Κεντρική Επιτροπή Πολιτικών Προσφύγων Ελλάδας
Λ.Δ.Μ	Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας
Λ.Δ.Γ	Λαοκρατική Δημοκρατία της Γερμανίας
Μ.Λ	Μαρξιστικό – Λενινιστικό
Μ.Σ.Ν.Ε	Μορφωτικός Σύλλογος Νέων Επαναπατρισθέντων
μτφρ.	μετάφραση
Ν.Ο.Φ	Λαϊκό Απελευθερωτικό Μέτωπο
Ο.Γ.Α	Οργανισμός Γεωργικών Ασφαλίσεων
Ο.Ε.Κ	Οργανισμός Εργατικής Κατοικίας
Ο.Η.Ε	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
ΠΑ.ΣΟ.Κ	Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα
ΠΑ.ΣΥ.Μ.Ε.Π.Π	Πανελλήνιος Σύλλογος Μηχανικών Επαναπατρισθέντων Πολι- τικών Προσφύγων
Π.Δ.Κ	Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση
Π.Ε.Α.Ε.Α	Πανελλήνια Ένωση Αγонιστών Εθνικής Αντίστασης

Π.Ε.Ε.Π.Π	Πανελλήνια Ένωση Επαναπατρισθέντων Πολιτικών Προσφύγων
Π.Ε.Σ.Ε.Ε.Π.Π	Πανελλήνια Ένωση Συγγενών Εκπατρισθέντων Ελλήνων Πολιτικών Προσφύγων
Π.Ο.Α.Ε.Α	Πανελλήνια Οργάνωση Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης
Π.Σ.Ε.Π.Π	Πανελλήνιος Σύλλογος Επαναπατρισθέντων Πολιτικών Προσφύγων
Π.Σ.Ο	Παγκόσμια Συνδικαλιστική Ομοσπονδία
σ.	σελίδα
Σ.Δ.Μ	Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Μακεδονίας
Σ.Δ.Ρ	Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Ρουμανίας
Σ.Ε.Π.Π.Β.Ε Ελλάδος	Σύλλογος Επαναπατρισθέντων Πολιτικών Προσφύγων Βορείου Ελλάδος
Σ.Ε.Π.Π.Μ.Θ	Σύλλογος Επαναπατρισθέντων Πολιτικών Προσφύγων Μακεδονίας – Θράκης
Σ.Ν.Ο.Φ	Σλαβομακεδονικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΥΠ.Ε.Α	Υπηρεσία Εθνικής Ασφαλείας
Φ.Ε.Κ	Φύλλο Εφημερίδας της Κυβέρνησης
F.I.R	Διεθνής Οργάνωση Αντιστασιακών

Ευχαριστίες

Θέλω να ευχαριστήσω τους εργαζόμενους της Εθνικής Βιβλιοθήκης, τόσο στο Βαλλιάνειο Μέγαρο όσο και στην έδρα του ΚΠΙΣΝ, τους εργαζόμενους του Ιδρύματος της Βουλής στο πρώην Καπνεργοστάσιο και τους εργαζόμενους των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας για την ευγένεια και την ανταπόκρισή τους σ' ό,τι τους ζήτησα. Ακόμη, θέλω να ευχαριστήσω τους ανθρώπους στο αρχείο «Χαρίλαος Φλωράκης» στο Χαλάνδρι, τους ανθρώπους του τμήματος Ιστορίας και του Αρχείου του ΚΚΕ στον Περισσό για τις δημιουργικές συζητήσεις και την πρόσβαση που μου παρείχαν στο αρχειακό υλικό. Ειδικά, το φωτογραφικό αρχείο, το οποίο βρίσκεται στα παραρτήματα, επιβεβαιώνει τη φράση «μία εικόνα ισοδυναμεί με χίλιες λέξεις», στη συγκεκριμένη περίπτωση δε, με παραπάνω από 44.000 λέξεις! Ακόμη, θέλω να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα την εργασία μου, την κ. Λίνα Βεντούρα, για την μεθοδολογία σκέψης γύρω από το διαχρονικό και παγκόσμιο φαινόμενο της μετανάστευσης και της ανθρώπινης κινητικότητας, στην οποία μας εισήγαγε στο μάθημά της στο περσινό εαρινό εξάμηνο. Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω την «ετερόκλητη» κοινότητα, ηλικιακά και επαγγελματικά, των συναδέλφων, σπουδαστών και σπουδαστριών για τη γνωριμία και τα πλούσια ερεθίσματα που ανταλλάξαμε εντός και εκτός αμφιθεάτρου τα τελευταία δύο χρόνια.

Περιεχόμενα

Συντομογραφίες.....	4
Ευχαριστίες.....	7
Περίληψη	9
Abstract.....	11
Πρόλογος.....	13
1. Πτυχές του φαινομένου της πολιτικής προσφυγιάς	17
1.1 Πολιτική προσφυγιά: ένα διεθνικό φαινόμενο	17
1.2 Ο παράγοντας της ανθρώπινης κινητικότητας	18
1.3 Η συγκρότηση κοινότητας, ταυτότητας, μνήμης.....	23
1.4 Το ζήτημα των γενεών	27
2. Η τομή του 1974: από τον «καχεκτικό» στον ατελή επαναπατρισμό	34
2.1 Ο «καχεκτικός» επαναπατρισμός πριν από το 1974	34
2.2 Ο ατελής επαναπατρισμός της πολιτειακής μετάβασης	39
3. Οι σύλλογοι των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων	44
3.1 Εισαγωγή.....	44
3.2 Η δομή των προσφυγικών συλλόγων	44
3.3 Οι προσφυγικοί σύλλογοι στην υπερροία	46
3.4 Η πολιτική γεωγραφία των συλλόγων στην Ελλάδα μετά το 1974	47
3.5 Η ανθρώπινη γεωγραφία: οι άνθρωποι πίσω από τους συλλόγους.....	51
3.6 Προσφυγικοί σύλλογοι: καθημερινότητα, δράσεις και διεκδικήσεις	57
4. Εγκατάσταση, αποκατάσταση και προσαρμογή	65
4.1 Εισαγωγή.....	65
4.2 Το ζήτημα της ιθαγένειας.....	68
4.3 Ο τόπος εγκατάστασης.....	71
4.4 Η εργασιακή αποκατάσταση	73
4.5 Ζητήματα κινητής, ακίνητης περιουσίας και στεγαστικής αποκατάστασης.....	78
4.6 Το ζήτημα των ασφαλιστικών και συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων.....	82
4.7 Το ζήτημα των στρατιωτικών υποχρεώσεων	90
4.8 Ζητήματα πολιτισμικής προσαρμογής	91
5. Η Μακεδονική συνιστώσα	94
5.1 Εισαγωγή.....	94
5.2 Οι πολλαπλές μακεδονικές διαδρομές	95
5.3 Η αδύνατη επιστροφή	99
Επίλογος.....	103
Παραρτήματα	107
Πηγές και βιβλιογραφία	132

Περίληψη

Το τέλος του εμφυλίου οδήγησε χιλιάδες άνδρες, γυναίκες και παιδιά στον εκπατρισμό. Η πολυπληθής κοινότητα των ελλήνων παρτιζάνων έζησε για δεκαετίες στις σοσιαλιστικές χώρες, καθώς το κόμμα το οποίο την εκπροσωπούσε πλειοψηφικά υπήρξε για πολύ καιρό, όπως και άλλα κομμουνιστικά κόμματα, κόμμα εξόριστων. Όταν το 1974 εξέλειψαν οι πολιτικοί λόγοι του εκπατρισμού, η κοινότητα των ελλήνων παρτιζάνων και των απογόνων της αποφάσισε, πλειοψηφικά, να επαναπατριστεί. Η απόφαση για επιστροφή, βέβαια, δεν ήταν πάντα εύκολη, ειδικά για τις νεότερες γενιές, οι οποίες επέστρεφαν σε μια χώρα που είτε θυμούνταν αμυδρά, είτε δεν είχαν γνωρίσει ποτέ. Ζητήματα ιθαγένειας, στεγαστικής, ασφαλιστικής και συνταξιοδοτικής αποκατάστασης αλλά και εργασιακής, πολιτικής, κοινωνικής και πολιτισμικής προσαρμογής απασχόλησαν καθολικά το σύνολο των 45.000 πολιτικών προσφύγων που επέστρεψαν στην Ελλάδα από την ΕΣΣΔ και το ανατολικό μπλοκ. Όπως συνέβη στη φάση του εκπατρισμού, της εγκατάστασης και της παραμονής στις χώρες φιλοξενίας, έτσι και στη φάση του επαναπατρισμού η κοινότητα των επαναπατρισθέντων ανακίνησε εργαλεία και στρατηγικές επιβίωσης για να αντιμετωπίσει τα νέα δεδομένα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσαν οι σύλλογοι των επαναπατρισθέντων. Προκειμένου να κατανοήσουμε τη δράση αυτών των συλλόγων, την πολιτική φυσιογνωμία και την ανθρώπινη γεωγραφία τους, θα πρέπει να εξετάσουμε ταυτόχρονα τόσο την εμβρυακή και εφηβική τους μορφή στα χρόνια της εξορίας, όσο και την ενήλικη και ώριμη εκδοχή τους, τοποθετημένη στο ζωνρό και διεκδικητικό περιβάλλον της μεταπολιτευτικής Ελλάδας. Όσον αφορά το ελληνικό κράτος, η έλευση χιλιάδων ελλήνων πολιτών δημιουργούσε την ανάγκη ανακίνησης μεθόδων περίθαλψης, αποκατάστασης, πρόνοιας και ενσωμάτωσης, μεθόδους που η Ελλάδα είχε να χρησιμοποιήσει από το 1922. Μπροστά σ' αυτές τις προκλήσεις η στάση του ελληνικού κράτους κινούνταν μεταξύ αμηχανίας και αδυναμίας, καθώς η Ελλάδα μετατρεπόταν από χώρα αποστολής σε χώρα υποδοχής πληθυσμών. Αυτό άλλωστε αποδείχθηκε και τα επόμενα χρόνια, όταν χιλιάδες Βαλκάνιοι και πολίτες των πρώην ανατολικών κρατών ξανασυναντούσαν τους επαναπατρισθέντες πολιτικούς πρόσφυγες στην Ελλάδα όχι ως οικοδεσπότες αλλά ως φιλοξενούμενοι μετανάστες. Όσον αφορά τους ίδιους τους επαναπατρισθέντες πολιτικούς πρόσφυγες και την κοινότητά τους, προκύπτουν ορι-

σμένα ερωτήματα, όπως: αποτέλεσαν άραγε οι επαναπατρισθέντες μια συμπαγή ομάδα; Η ηλικία, η χώρα παραμονής, το επάγγελμα, η μόρφωση, το φύλο, η γλώσσα, η ιδεολογία αποτελούσαν δευτερεύουσες πτυχές της ισχυρής ταυτότητας των «γκρέκι παρτιζάνι» ή έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη δυνατότητα, στην απόφαση και στο χρόνο επιστροφής καθώς και στο βαθμό προσαρμογής μετά τον επαναπατρισμό; Γιατί άραγε δεκάδες χιλιάδες έκπτωτοι του ελληνικού αστικού κράτους επιθυμούσαν να επιστρέψουν; Υπερίσχυσαν κίνητρα πολιτικά και συναισθηματικά ή οικονομικά; Μήπως ήταν ένας συνδυασμός των παραπάνω κινήτρων; Όποιος λόγος και αν επικράτησε, οι έλληνες παρτιζάνοι, τα παιδιά και τα εγγόνια τους προσδοκούσαν, όπως και κάθε μετακινούμενη ομάδα, να ζήσουν καλύτερα μετά τον επαναπατρισμό τους. Ασχέτως αν οι προσδοκίες αυτές, σε πολλές περιπτώσεις, διαψεύστηκαν, οι επαναπατρισθέντες αποκαταστάθηκαν εν τέλει ηθικά και υλικά και προσαρμόστηκαν στην ελληνική κοινωνία. Αποφασιστικός παράγοντας αυτών των εξελίξεων υπήρξε η επιμονή, το πείσμα και οι αγώνες των ίδιων των επαναπατρισθέντων. Άλλωστε πολλοί απ' αυτούς, ιδίως η μεγαλύτερη γενιά, είχε μάθει να λειτουργεί μ' αυτόν τον τρόπο ήδη από τη δεκαετία του '40.

Abstract

By the end of the Civil War, thousands of men, women and children were led to expatriation. The large community of Greek partisans lived in socialist countries, for decades, as their Party was in exile, for a long time, as well as other communist parties. When the political factors that led to that expatriation ceased to exist in 1974, the majority of the community of Greek partisans and their offspring, decided to migrate back to Greece. The decision to go back was not always easy though, especially for the younger generations, which had to return to a country that they either barely remembered, or have never experienced. Issues of citizenship, housing, insurance, retirement, as well as opportunities for employment, political, social and cultural adaptation concerned all of the 45.000 of the political refugees who returned to Greece from the USSR and the Eastern Bloc. During the phase of migration, the community of the returnees used survival tools and strategies to cope with the new reality, similar to the ones they had used during their expatriation, resettlement and residency in the host countries. The expatriates' clubs were a prime example of this. In order to understand the action of these clubs, as well as their political nature and anthropogeography, we must take a closer look both at their early stages of its formation during the exile, but also its mature version, situated in the turbulent post-dictatorial Greek context. For the Greek State, the arrival of thousands of Greek citizens created the need for the reintroduction of methods of social welfare and assimilation that Greece had not used since 1922. While facing these challenges, the Greek State proved perplexed and ineffective, as Greece was transforming from a sending to a receiving country of populations. This became even more evident during the following years, when thousands of Balkan people and citizens of former Eastern Bloc countries met the repatriated political refugees, but this time not as hosts but as hosted immigrants. As to the repatriated political refugees themselves and their community various problems arise: e.g. did they ever become a solid unity? Did host countries, as well as their profession, education, gender, age, language, and ideology play a secondary role to the identity of the "Greek Partisans" or did they play a decisive role in their decision and the time of their return as well as their adaptation after the repatriation? Why did tens of thousands of people, who had been deprived of their citizenship, want to return to their homeland? Was it because of political and emotional or financial reasons? Or was it a combination of all of this? Whatever the reason was, Greek Partisans, their

children and grandchildren were hoping, as any migrating group, to lead a better life after their return. Although reality fell short of their expectations many times, the returnees were ethically and materially reinstated into the late 20th century Greek society. A determining factor for these events was the persistence, the determination, and the struggle the returnees themselves. As a matter of fact, most of these people, especially the oldest generation, were used to behaving in such a brave way already from the 1940s.

Πρόλογος

Ο μεγάλος ιστορικός Fernand Braudel υποστήριξε πως δεν είναι τα βραχύχρονα αποτελέσματα ενός γεγονότος αυτά που έχουν τόση σημασία, αλλά το βαθύτερο στρώμα στον απόηχο των γεγονότων που μεταβάλλεται αργά, δηλαδή το επίπεδο της «μακράς διάρκειας» των γεγονότων¹. Η ταραγμένη δεκαετία του '40 παρήγαγε παρενέργειες, οι οποίες μεταβιβάστηκαν από γενιά σε γενιά και θα μπορούσαμε να πούμε πως έμειναν ζωντανές έως και το 1989, χρονιά κατά την οποία οι δύο πλευρές των αντιμαχόμενων του Εμφυλίου αποφάσισαν να συμφιλιωθούν οριστικά με το παρελθόν τους. Μία από τις παρενέργειες της δεκαετίας του '40 αποτέλεσε και η περιπέτεια των ελληνικών πολιτικών προσφύγων. Η ιστορία των ελληνικών πολιτικών προσφύγων άρχισε με την υποχώρηση του ΔΣΕ τον Αύγουστο του 1949 στην Αλβανία και ολοκληρώθηκε με την ψήφιση του νόμου για την άρση των συνεπειών του εμφυλίου στην ελληνική Βουλή τον Αύγουστο του 1989.

Η ιστοριογραφία γύρω από τη σαραντάχρονη περιπέτεια των ελληνικών πολιτικών προσφύγων ξεκίνησε από τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, όταν οι πρώτοι επαναπατρισθέντες δημοσίευσαν τις αυτοβιογραφίες τους για την αντίσταση, τον εμφύλιο και τη ζωή τους στην πολιτική προσφυγιά. Από τα τέλη του '90 μέχρι τις μέρες μας μια σειρά ελληνικών και ξένων ιστορικών καταπιάστηκαν με διάφορα ζητήματα που σχετίζονταν με την πολιτική προσφυγιά και ανέδειξαν ενδιαφέρουσες πτυχές, όπως οι διεθνείς σχέσεις, τα κομματικά ντοκουμέντα του ΚΚΕ για τους πολιτικούς πρόσφυγες τα πρώτα χρόνια της εξορίας τους, η συγκρότηση της καθημερινότητας των κοινοτήτων τους στις χώρες φιλοξενίας, η εκπαίδευση των παιδιών στις σοσιαλιστικές χώρες και η μνήμη των πολιτικών προσφύγων για την εμπειρία του ξεριζωμού μέσω προφορικών μαρτυριών. Στις παραπάνω έρευνες το ζήτημα του επαναπατρισμού των πολιτικών προσφύγων στην Ελλάδα αποτελούσε μια υποενότητα στη συνολική ιστορία της ελληνικής πολιτικής προσφυγιάς ή εξέταζε την περίπτωση συγκεκριμένων χωρών και δεν μελετήθηκε αυτόνομα και συνολικά². Εξαίρεση στην παραπάνω τάση υπήρξαν η έρευνα της κοινωνιολόγου Κούλας Κασσιμάτη το 1992, η οποία μελέτησε την προσαρμογή των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων συγκριτι-

¹ Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και μνήμη*, (μτφρ. Γιάννης Κουμπουρλής), Αθήνα, Νεφέλη, 1998, σ. 22.

² Η μεταπτυχιακή εργασία της Γεωργίας Σαρικούδη για τον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων από την Τσεχοσλοβακία το 2008, καθώς και η διατριβή της ίδιας ερευνήτριας για την ελληνική κοινότητα της Τσεχοσλοβακίας και της σημερινής Τσεχίας το 2014, εξέτασαν από τη σκοπιά της κοινωνικής ανθρωπολογίας το ζήτημα του επαναπατρισμού επικεντρώνοντας όμως μόνο στη συγκεκριμένη χώρα.

κά με αυτή των ελλήνων ομογενών από την πρώην ΕΣΣΔ και οι μελέτες της εθνολόγου Κατερίνας Σουλτανιά, ειδικά αυτή η οποία επικεντρωνόταν στην αποκατάσταση των επαναπατρισθέντων και εκδόθηκε το 2002. Στην ίδια κατεύθυνση βρισκόταν και η παλιότερη έρευνα της κοινωνιολόγου Μαρίας Βεργέτη, η οποία εκδόθηκε στην αναθεωρημένη της μορφή το 2010 και αφορούσε το μεταπολιτευτικό φαινόμενο της παλιννόστησης, ενώ αξιοσημείωτη είναι και η πρόσφατη δουλειά της ερευνήτριας Χριστίνας Βαμβούρη, η οποία εκδόθηκε το 2021 και εξέταζε τις πολιτικές του ελληνικού κράτους απέναντι στους επαναπατρισθέντες όσον αφορά το ζήτημα της απόδοσης ιθαγένειας και περιουσιών.

Η ιστορία του επαναπατρισμού των ελλήνων πολιτικών προσφύγων έχει υποτιμηθεί σε σχέση με τον εκπατρισμό και τη ζωή των κοινοτήτων τους στις χώρες φιλοξενίας, με τον ίδιο τρόπο που δεν ιεραρχήθηκε στην ιστορική έρευνα η ελληνική παλιννόστηση συγκριτικά με την ελληνική μετανάστευση. Αν εξαιρέσουμε τις σημαντικές ιστορικές μελέτες σχετικά με το «προσφυγικό σοκ» του 1922 με την έλευση των προσφύγων από τον Πόντο και τη Μικρά Ασία στην Ελλάδα, η ελληνική ιστοριογραφία ασχολήθηκε περισσότερο με τους ελληνικούς πληθυσμούς που έφευγαν από τη χώρα παρά με αυτούς που ερχόντουσαν στη χώρα. Αυτό συνέβαινε για πολλά χρόνια, διότι η Ελλάδα από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα μέχρι και τη μεταπολίτευση χοντρικά αποτέλεσε, με εξαίρεση το 1922, χώρα αποστολής πληθυσμών. Το τελευταίο τέταρτο όμως του 20ού αιώνα η Ελλάδα μετατράπηκε σε χώρα υποδοχής πληθυσμών με εκατοντάδες χιλιάδες μετανάστες, πολιτικούς πρόσφυγες και ομογενείς να επιστρέφουν. Βέβαια οι νεότερες γενιές μεταναστών, πολιτικών προσφύγων και το σύνολο σχεδόν των ομογενών από την πρώην ΕΣΣΔ «επέστεφαν», όπως και οι περισσότεροι πρόσφυγες του 1922, σε μια χώρα από την οποία δεν είχαν φύγει ποτέ.

Με τον ίδιο τρόπο λοιπόν που η μετανάστευση και η εγκατάσταση ελληνικών πληθυσμών εκτός Ελλάδας δημιουργούσαν δίκτυα, μοτίβα και παραγωγή ταυτότητας, έτσι και η παλιννόστηση και ο επαναπατρισμός, εντός ή εκτός εισαγωγικών, δημιουργούσαν αντίστοιχες διεργασίες. Οι μετακινούμενοι πληθυσμοί άλλωστε πάντα ανακινούσαν ορισμένες πρακτικές όταν εγκαθίστατο σε καινούργιους τόπους, είτε αυτοί ήταν παντελώς άγνωστοι είτε αποτελούσαν μακρινή ανάμνηση. Συνεπώς στην περίπτωση των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων μπορούμε να εντοπίσουμε μοτίβα, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν με τον ίδιο τρόπο κατά την εγκατάστασή τους στις σοσιαλιστικές χώρες; Ακόμη, η επιθυμία των ελλήνων πολιτικών προσφύγων για επιστροφή στην Ελλάδα ήταν μια επιλογή πολιτική, μια επιλογή οικονομική ή ένας

συνδυασμός των δύο αυτών παραγόντων; Όμως, όποιος και αν ήταν ο χαρακτήρας της ανάγκης των πολιτικών προσφύγων για επαναπατρισμό, θα έπρεπε να αναρωτηθούμε αν αυτή η ανάγκη εμπεριείχε μια μεγάλη αντίφαση. Αλήθεια, η επιθυμία δεκάδων χιλιάδων ανθρώπων να επιστρέψουν σ' έναν τόπο, ο οποίος αρχικά τους είχε εκδιώξει και μετέπειτα αδυνατούσε να τους απορροφήσει, δεν αποτελούσε μια αξιοπρόσεκτη αντίφαση; Μπορούμε λοιπόν ερμηνεύοντας αυτή την αντίφαση να βγάλουμε ορισμένα συμπεράσματα για το πολιτικό προφίλ των επαναπατρισθέντων; Άραγε οι επαναπατρισθέντες, κυρίως οι παρτιζάνοι της πρώτης γενιάς των πολιτικών προσφύγων, αντιλαμβάνονταν την επιστροφή τους στην Ελλάδα με όρους συνέχειας των αγώνων τους ή επιδίωκαν απλά ηθική και υλική αναγνώριση από το ελληνικό κράτος και τους συμπολίτες τους, προκειμένου να περάσουν τα τελευταία τους χρόνια κοντά στα μέρη και στους ανθρώπους που αγαπούσαν με ηρεμία και αξιοπρέπεια;

Προκειμένου να απαντήσουμε στους παραπάνω προβληματισμούς, θα πρέπει να προσεγγίσουμε διάφορες πτυχές του φαινομένου των πολιτικών προσφύγων. Αρχικά, στο πρώτο κεφάλαιο θα εξεταστούν οι πτυχές της διεθνικότητας, της κινητικότητας, της συγκρότησης της ταυτότητας και της μνήμης στις προσφυγικές κοινότητες καθώς και το ζήτημα των ηλικιακών γενεών των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων. Στο δεύτερο κεφάλαιο θα εξετασθούν οι συνέχειες και οι ασυνέχειες της διαδικασίας του επαναπατρισμού των πολιτικών προσφύγων με άξονα την πολιτειακή μετάβαση του 1974. Η διαδικασία του επαναπατρισμού δεν μπορεί να εξεταστεί αποκλειστικά ως αποτέλεσμα των εκάστοτε κυβερνητικών αλλαγών, παρότι οι εκάστοτε κρατικές και κυβερνητικές πολιτικές επηρέαζαν την πορεία του. Γι' αυτό το λόγο το τρίτο κεφάλαιο ασχολείται αποκλειστικά με την αντιμετώπιση των δυσκολιών του επαναπατρισμού από τους ίδιους τους πολιτικούς πρόσφυγες μέσα από τη δράση των συλλόγων τους. Συγκεκριμένα, θα μελετηθεί ο τρόπος λειτουργίας αυτών των συλλόγων, η πολιτική τους φυσιογνωμία, η ανθρώπινη γεωγραφία τους, οι δράσεις και τα αιτήματά τους ως μοχλών πίεσης απέναντι στους θεσμικούς φορείς, καθώς και η εξέλιξή τους μέχρι σήμερα. Στο τέταρτο κεφάλαιο θα εξεταστούν μια σειρά από προκλήσεις, τις οποίες οι πολιτικοί πρόσφυγες κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν: ζητήματα σχετικά με την απόδοση ιθαγένειας, ζητήματα κινητής και ακίνητης περιουσίας, προβλήματα εργασιακής αποκατάστασης, κοινωνικών ασφαλίσεων, συντάξεων, στρατολογίας καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό τον χρόνο αλλά και τον τόπο εγκατάστασης των επαναπατρισθέντων, οι οποίοι συνειδητοποιούσαν πως η οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική τους προσαρμογή δεν θα ήταν εύκολη. Τέλος, στο πέμπτο κεφάλαιο θα

γίνει μια σύντομη αναφορά στο Μακεδονικό ζήτημα και στον τρόπο με τον οποίο αυτό περιπλέχθηκε με τον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων παράγοντας πολλαπλές κινητικότητες και εντάσεις στις κοινότητες των υπερπόντιων ομογενειών, την ίδια στιγμή που οι αποκλεισμοί στο εσωτερικό μέτωπο παρήγαγαν σιωπές και υπαινιγμούς, τουλάχιστον μέχρι το 1991.

Πηγές της παρούσας μελέτης, πέραν της δευτερογενούς βιβλιογραφίας, αποτέλεσαν διάφοροι νόμοι της περιόδου που δημοσιεύονταν σε ΦΕΚ, ο Τύπος της εποχής, και κυρίως άρθρα, αλληλογραφίες, ρεπορτάζ, στατιστικά στοιχεία, εκθέσεις, πρακτικά συνεδρίων που βρίσκονται σε αρχεία προσφυγικών συλλόγων, καθώς και σε περιοδικά και ενημερωτικά δελτία που αυτοί εξέδιδαν.

1. Πτυχές του φαινομένου της πολιτικής προσφυγιάς

1.1 Πολιτική προσφυγιά: ένα διεθνικό φαινόμενο

Ο διωγμός, η φυγή και η αναγκαστική εξορία ήταν, και παραμένουν ακόμη, αναπόφευκτο και αναπόσπαστο κομμάτι της ιστορίας των ταξικών κοινωνιών. Πολιτικοί, εθνικοί και θρησκευτικοί εχθροί των κατά καιρούς ισχυρών καθεστώτων εξουσίας αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν άρον – άρον τις εστίες, τις κοινότητες, τα χωριά και τις πόλεις τους, προκειμένου να γλιτώσουν από τη μανία των εκάστοτε διωκτών τους. Η ιστορία της εμφάνισης των πρώτων σοσιαλιστικών ρευμάτων στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα καθώς και της εξάπλωσης του κομμουνιστικού κινήματος τον 20ό αιώνα δε θα μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστη από το κοινωνικό φαινόμενο της πολιτικής προσφυγιάς. Ήδη από την εποχή της Παρισινής Κομμούνας το 1871 οι σοσιαλιστές πολιτικοί εμικρέδες αναζητούσαν καταφύγιο σε διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις³. Λίγα χρόνια αργότερα οι Ρώσοι μπολσεβίκοι, μενσεβίκοι και εσέροι, κυνηγημένοι από τον Τσάρο, θα βρίσκονταν στην ίδια μοίρα με τους Γάλλους κομμουνάρους μετά την αποτυχημένη εξέγερση του 1905⁴. Αντίστοιχα, τα χρόνια του μεσοπολέμου χιλιάδες άνδρες, γυναίκες και παιδιά από την Ουγγαρία, τη Φινλανδία, τη Βουλγαρία, τη Γερμανία και την Ισπανία, μετά από ήττες σε εξεγέρσεις μικρότερης ή μεγαλύτερης κλίμακας και εμφύλιες συρράξεις στο εσωτερικό των χωρών τους, κατέφυγαν σε μια αναδυόμενη και ιδιόμορφη πολυεθνική πατρίδα όλων των κατατρεγμένων κομμουνιστών, τη νεοσύστατη ΕΣΣΔ⁵. Μάλιστα σε χώρες που δοκιμάστηκαν από τον φασιστικό και ναζιστικό εφιάλτη τα κομμουνιστικά τους κόμματα, όπως το ιταλικό, το πορτογαλικό, το ισπανικό και το γερμανικό, υπήρξαν για μια περίοδο κόμματα εξόριστων και πολιτικών προσφύγων⁶. Το φαινόμενο του εκπατρισμού για τους επαναστάτες, πέραν από επαναλαμβανόμενο, ήταν συχνά αναπόφευκτο, όπως, εξ' ιδίας πείρας, διαπίστωνε και ο ίδιος ο Λένιν⁷.

Μπορεί η αποφυγή των διώξεων να οδηγούσε στον εκπατρισμό, όμως οι πολιτικοί πρόσφυγες στην εξορία πάντα προσπαθούσαν να διατηρήσουν τους πολιτικούς και κομματικούς τους σχηματισμούς, ώστε να διατηρήσουν ζωντανό το ενδεχόμενο

³ Νίκος Μαραντζίδης, *Στη σκιά του Στάλιν. Μια παγκόσμια ιστορία του ελληνικού κομμουνισμού*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2023, σ. 309.

⁴ Γρηγόρης Φαράκος, «Η θέση και ο ρόλος των πολιτικών προσφύγων στο κομμουνιστικό κίνημα και τις πολιτικές εξελίξεις της χώρας μας», στο Ευτυχία Βουτυρά – Βασίλης Δαλκαβούκης – Νίκος Μαραντζίδης – Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2005, σ. 19.

⁵ Νίκος Μαραντζίδης, *ό.π.*, σ. 309.

⁶ Γρηγόρης Φαράκος, *ό.π.*, σ. 19.

⁷ *Η φωνή των εκπατρισμένων*, Περίοδος Β', Τεύχος 3, 15 Ιανουαρίου 1975, σ. 18.

επαναδραστηριοποίησής τους στις χώρες προέλευσής τους⁸. Με λίγα λόγια το σχήμα της ήττας και του εκπατρισμού ενίοτε συμπληρωνόταν με τον επαναπατρισμό όταν τα πνεύματα θα είχαν καταλαγιάσει ή οι συνθήκες θα ήταν πλέον ευνοϊκότερες. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε πως οι άλλοτε ξεχασμένοι γερμανοί εξόριστοι κομμουνιστές, μεταπολεμικά μετατράπηκαν στους αρχιτέκτονες της νεοσύστατης Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας (ΛΔΓ)⁹ ή αντίστοιχα προσωπικότητες σαν τον Χαρίλαο Φλωράκη¹⁰, την Ντολόρες Ιμπαρούρι και τον Αλβάρο Κουνιάλ, παρά την πολυετή απουσία τους από τις χώρες καταγωγής τους, μετατράπηκαν σε φυσιογνωμίες – πυλώνες των λεγόμενων καθεστώτων της μετάβασης¹¹ στη νότια Ευρώπη. Σ' αυτό το πλαίσιο λοιπόν μπορούμε να εξετάσουμε και την ιστορία των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων. Στο σχήμα αντίσταση, εμφύλιος, εκπατρισμός, επαναπατρισμός, κατά το οποίο, για ένα μεγάλο μέρος της προσφυγικής κοινότητας, η μία φάση διαδεχόταν την άλλη σαν τις τέσσερις εποχές του χρόνου¹², η εργασία θα εξετάσει τον τελευταίο σταθμό: τον επαναπατρισμό των ελλήνων πολιτικών προσφύγων στα χρόνια της μεταπολίτευσης. Το σχήμα όμως ήττα – εκπατρισμός – επαναπατρισμός, πέραν της διεθνικής του διάστασης, ήταν ένα μοτίβο που αξίζει να μελετηθεί και σε μια άλλη διάσταση, αυτή της ανθρώπινης κινητικότητας.

1.2 Ο παράγοντας της ανθρώπινης κινητικότητας

Αναμφίβολα αν κάτι ανέδειξε ο ταραγμένος και «σύντομος» 20ός αιώνας, αυτό ήταν ο παράγοντας των προσφύγων. Δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε πως ο 20ός αιώνας ήταν ο αιώνας των προσφύγων¹³. Οι μεγάλες οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές, διπλωματικές και στρατιωτικές κρίσεις του προηγούμενου αιώνα ήταν λογικό να προκαλέσουν και μεγάλες δημογραφικές ανακατατάξεις¹⁴. Ως εκ τούτου, ο εκπατρισμός

⁸ Γρηγόρης Φαράκος, *ό.π.*, σ. 20.

⁹ Στο ίδιο, σ. 20.

¹⁰ Η περίπτωση του Φλωράκη ήταν βέβαια διαφορετική απ' αυτές του πορτογάλου Αλβάρο Κουνιάλ και της ισπανίδας Ντολόρες Ιμπαρούρι. Ο Φλωράκης έζησε 7 χρόνια ως πολιτικός πρόσφυγας, συγκεκριμένα μεταξύ 1949 – 1954 και 1972 – 1974, καθώς πέρασε 18 ολόκληρα χρόνια στο «εσωτερικό του εσωτερικού», δηλαδή στις ελληνικές φυλακές, όπως ο ίδιος έλεγε καυστικά. Όπως και να χει, η απομόνωση και ο εγκλεισμός απέκλειαν τον φυλακισμένο με τον ίδιο τρόπο που απέκλειαν τον εξόριστο πολιτικό πρόσφυγα από τα ελληνικά πολιτικά και κοινωνικά δρώμενα. Για το ζήτημα αυτό βλ. «Ο Φλωράκης καθόρισε τās πολιτικές θέσεις του ΚΚΕ εξωτερικού», εφ. *Μακεδονία*, Έτος 64^ο, Αριθ. φύλλου 18549, 27 Αυγούστου 1974, σ. 6.

¹¹ Μάνος Αυγερίδης – Έφη Γαζή – Κωστής Κορνέτης, «Εισαγωγή», στο Μάνος Αυγερίδης – Έφη Γαζή – Κωστής Κορνέτης (επιμ), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, σ. 10-11.

¹² Ανταίος Χρυσοστομίδης, «Μαρία Μπέικου, Αναμνήσεις μιας ζωής», *Αρχειοτάξιο*, Τεύχος 13, Ιούνιος 2011, σ. 192.

¹³ Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Αθήνα, Πόλις, 2019, σ. 54.

¹⁴ Στο ίδιο, σ. 342.

και ο επαναπατρισμός δεκάδων χιλιάδων ελλήνων πολιτικών προσφύγων δε θα μπορούσε παρά να αποτελεί σταγόνα στον ωκεανό των περίπου πενήντα εκατομμυρίων προσφύγων που προκάλεσε ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος.¹⁵

Την ίδια στιγμή ωστόσο, και παραφράζοντας τον Eric Hobsbawm, ο οποίος μιλούσε για τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο¹⁶, θα μπορούσαμε να πούμε πως η ιστορία των ελλήνων πολιτικών προσφύγων ήταν ένα πραγματικό μάθημα παγκόσμιας γεωγραφίας. Ας σκεφτούμε αρχικά πως η πρώτη γενιά πολιτικών προσφύγων, σε μεγάλο βαθμό, είχε ήδη υπάρξει μια προσφυγική γενιά πριν από τον εκπατρισμό της το 1949, καθώς είχε έρθει κακήν κακώς στις περιοχές της βορείου Ελλάδος μετά τον διωγμό των ελληνικών πληθυσμών από Πόντο και τη Μικρά Ασία¹⁷. Μετά τον εκπατρισμό και τις περιπετειώδεις διαδρομές στα αμπάρια εμπορικών πλοίων και στα βαγόνια τρένων¹⁸ οι έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες έφταναν σε μέρη, όπως η Τασκένδη, από τα οποία αποχωρούσαν Ιάπωνες αιχμάλωτοι πολέμου, ή σε μέρη, όπως η Τσεχοσλοβακία και η Πολωνία, τα οποία είχαν ερημώσει από τη φυγή των γερμανικών πληθυσμών¹⁹. Ακόμη όμως και στις άγνωστες περιοχές εγκατάστασης των εκπατρισμένων, τις οποίες οι ίδιοι οι έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες ονόμασαν «υπερορία», προηγούμενες διεργασίες, όπως η διάλυση αυτοκρατοριών ή οι δύο παγκόσμιοι ιμπεριαλιστικοί πόλεμοι, διασταύρωσαν τις ζωές των ελλήνων πολιτικών προσφύγων με έλληνες ομογενείς. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της διασταύρωσης υπήρξε η σύντομη συνύπαρξη των νεοφερμένων πολιτικών προσφύγων με την ελληνική παροικία της Ρουμανίας το 1948²⁰ ή η διφορούμενη²¹ συνύπαρξη των ανθρώπων των

¹⁵ Κώστας Τσίβος, «Οι πολιτικοί πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία: εκπατρισμός – εγκατάσταση – επαναπατρισμός», στο Άννα Καραπάνου (επιμ), *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2017, σ. 111.

¹⁶ Eric Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1989* (μτφρ. Βασίλης Καπετανγιάννης), β' έκδοση αναθεωρημένη, Αθήνα, Θεμέλιο, 2010, σ. 40.

¹⁷ Κατερίνα Σουλτανιά, *Η αποκατάσταση των ελλήνων επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων*, Λάρισα, Έλλα, 2002, σ. 85, υποσημείωση 83.

¹⁸ Ιωάννα Παπαθανασίου, «Πρόσφυγες στις “νέες πατρίδες”: η ελληνική διασπορά στις χώρες του “υπαρκτού σοσιαλισμού”», στο Άννα Καραπάνου (επιμ), *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2017, σ. 13.

¹⁹ Κώστας Τσίβος, «Οι πολιτικοί ...», *ό.π.*, σ. 114.

²⁰ Πόπη Πολέμη, «Στο μεταίχμιο δύο αντίστροφων προσφυγικών κυμάτων: Ρουμανία 1948», *Αρχειοτάξιο*, Τεύχος 24, Δεκέμβριος 2022, σ. 62.

²¹ Σε αντίθεση με τους Γιαννίτη, Διάλλα και Χασιώτη που υποστηρίζουν πως οι αγρότες έλληνες ομογενείς του Ουζμπεκιστάν δεν αλληλεπίδρασαν με τους νέους βιομηχανικούς εργάτες πολιτικούς πρόσφυγες της Τασκένδης, ο Λαμπάτος υποστηρίζει πως παρά τις μεγάλες τους πολιτικές διαφορές η νοσταλγία τους για την πατρίδα, ακόμη και αν οι ομογενείς δεν είχαν γνωρίσει ποτέ από κοντά την Ελλάδα, τους έφερε κοντά. Για την πρώτη άποψη βλ. Θεοδώρα Γιαννίτη – Άντα Διάλλα – Ιωάννης Χασιώτης, «Κοινοπολιτεία των Ανεξάρτητων Κρατών. Ουκρανία – Λευκορωσία – Ρωσική Ομοσπονδία – Κεντροασιατικές Δημοκρατίες», στο Ιωάννης Χασιώτης – Όλγα Κατσιαρδή - Hering – Ευριδίκη Αμπατζή (επιμ.), *Οι Έλληνες στη Διασπορά: 15ος-21ος αιώνας*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2006, σ.

δεκαεσάρων πολιτειών της Τασκένδης με τους έλληνες ομογενείς της ΕΣΣΔ, οι οποίοι είχαν μεταφερθεί από τον Καύκασο στη Σιβηρία και στις περιοχές της κεντρικής Ασίας πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο²².

Όμως ακόμη και η μακρόχρονη παραμονή των ελλήνων πολιτικών προσφύγων στην υπερρορία, αντίθετα με την εντύπωση που έχει δημιουργηθεί για τους πολίτες των λαϊκών δημοκρατιών, δεν αποτέλεσε μια παρένθεση στασιμότητας μεταξύ της κινητικότητας του εκπατρισμού και του επαναπατρισμού. Στην υπερρορία υπήρχε εσωτερική κινητικότητα είτε για λόγους προσωπικούς²³, όπως ήταν οι επανενώσεις οικογενειών, ζευγαριών, η εύρεση εργασίας ή οι σπουδές, είτε για λόγους πολιτικούς²⁴, όπως η μετακίνηση εκατοντάδων πολιτικών προσφύγων από την Ουγγαρία στην Τσεχοσλοβακία μετά τα γεγονότα του 1956, η εσωτερική εξορία των λεγόμενων ζαχαριαδικών σε περιοχές όπως το Καζακστάν²⁵ και οι μετακινήσεις των Σλαβομακεδόνων στη Γιουγκοσλαβία. Έτσι, οι πολιτικοί πρόσφυγες κινούνταν κανονικά και εντός της χώρας φιλοξενίας και εντός του ευρύτερου χώρου της ΕΣΣΔ και του ανατολικού μπλοκ παρά τα ψυχοπολεμικά στερεότυπα που τους ήθελαν περιχαρακωμένους και στάσιμους²⁶. Ακόμη και η απαγόρευση μετακίνησης πολιτών από την ΕΣΣΔ στη Δύση μπορούσε περιστασιακά να αρθεί για συγκεκριμένους θρησκευτικούς και πολιτικούς λόγους που εξυπηρετούσαν επιμέρους συμφέροντα στις σύνθετες γεωπολιτικές ισορροπίες του ψυχρού πολέμου²⁷. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις αυτών των μετακινήσεων ήταν οι Σλαβομακεδόνες, με τους οποίους θα ασχοληθούμε πιο αναλυτικά σε ξεχωριστό κεφάλαιο, ή οι ατομικοί επαναπατρισμοί πολιτικών προσφύγων στην Ελλάδα μέχρι το 1974.

Το 1974 συνιστά τομή για τον επαναπατρισμό των ελλήνων πολιτικών προσφύγων, την ίδια στιγμή όμως αποτέλεσε και σημείο ορόσημο για τις μετακινήσεις των ανθρωπίνων υποκειμένων από και προς την Ελλάδα. Το τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα αντιστράφηκε ένα σημαντικό δεδομένο που χαρακτήριζε την Ελλάδα αλ-

195-196. Για τη δεύτερη άποψη βλ. Γαβρίλης Λαμπάτος, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη (1949 – 1957)*, Αθήνα, Κούριερ, 2003, σ. 64.

²² Θεοδώρα Γιαννίτση – Άντα Διάλλα – Ιωάννης Χασιώτης, *ό.π.*, σ. 195-196.

²³ Κώστας Τσίβος, «Υπερορία και κινητικότητα: η μετακίνηση 800 προσφύγων από την Ουγγαρία στην Τσεχοσλοβακία μετά τα γεγονότα του 1956», *Αρχειοτάξιο*, Δεκέμβριος 2022, Τεύχος 24, σ. 65.

²⁴ Στο ίδιο, σ. 75-76.

²⁵ Στέλιος Γιατρουδάκης, *Τασκένδη. 30 χρόνια προσφυγιά*, Αθήνα, Διογένης, 1999, σ. 343.

²⁶ Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, «“Ενότητα και αδελφότητα”: σλαβομακεδόνες και έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη», στο Ευτυχία Βουτυρά – Βασίλης Δαλκαβούκης – Νίκος Μαραντζίδης – Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2005, σ. 48.

²⁷ Γιώτα Τουργέλη, «“Ομοεθνείς” μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση και η πολιτική των “συγγενών κρατών”», *Σύγχρονα Θέματα*, Τεύχος 108, Ιανουάριος – Μάρτιος 2010, σ. 45

λά και τις υπόλοιπες χώρες του μεσογειακού νότου. Ειδικά μετά το 1985 οι ευρωπαϊκές χώρες του νότου άρχιζαν να δέχονται κύματα μεταναστών και επαναπατρισμένων ομογενών την ίδια στιγμή που η δυτική Ευρώπη δεχόταν πολιτικούς πρόσφυγες και οικονομικούς μετανάστες που παρήγαγαν οι συγκρούσεις στη Μέση Ανατολή και η αστάθεια στην ανατολική Ευρώπη²⁸. Στην περίπτωση της Ελλάδας, η χώρα άρχισε δειλά να μετατρέπεται από χώρα αποστολής σε χώρα υποδοχής μεταναστών²⁹. Οι γκασταρμπάιτερ επέστρεφαν με τις οικογένειές τους από τη δυτική Ευρώπη, ήδη από τις αρχές του '70, την ίδια στιγμή που ομογενείς³⁰ από τις ΗΠΑ, τον Καναδά, την Αυστραλία και την Αφρική επαναπατρίζονταν³¹. Διακρατικές συμφωνίες με τις Φιλιππίνες και το Μπαγκλαντές έφεραν τους πρώτους οικονομικούς μετανάστες στην Ελλάδα στις αρχές του '80 για να ακολουθήσουν άλλα μεταναστευτικά ρεύματα από χώρες της ανατολικής Ευρώπης και τα Βαλκάνια την επόμενη δεκαετία. Στα τέλη του '80 και όλη τη δεκαετία του '90 δε, το ελληνικό κράτος δέχθηκε και τους δεκάδες χιλιάδες ομογενείς από την πρώην ΕΣΣΔ καθώς και μειονοτικούς Έλληνες της Αλβανίας. Το σύνολο των Ποντίων ομογενών επέστρεφε σε μια χώρα από την οποία δεν είχε φύγει ποτέ³². Ήταν πλέον δεδομένο πως οι ροές κινητικότητας είχαν μεταβληθεί³³. Έτσι ο επαναπατρισμός των ελλήνων πολιτικών προσφύγων αποτέλεσε ψηφίδα μέσα σ' ένα μωσαϊκό επιστροφής ομογενών πληθυσμών και υποδοχής αλλογενών και ταυτόχρονα δοκιμάστηκε από τα αντανάκλαστικά του ελληνικού κράτους, το οποίο για πρώτη φορά μετά το 1922 έπρεπε να διαχειριστεί την εγκατάσταση, την αποκα-

²⁸ Λίνα Βεντούρα, *Μετανάστευση και έθνος. Μετασηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – Μνήμων, 1994, σ. 32.

²⁹ Κωστής Καπρόζηλος – Δημήτρης Χριστόπουλος, «Η Ελλάδα, μια χώρα σε κίνηση», στο Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου – Παύλος Σούρλας (επιμ.), *Διλήμματα και συμφραζόμενα του προσφυγικού ζητήματος. Ιδέες, αξίες, ιστορία, πολιτικές*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2019, σ. 5.

³⁰ Οι άνθρωποι που γεννήθηκαν στην Ελλάδα και έφυγαν απ' αυτήν, ασχέτως αν επαναπατρίστηκαν στη συνέχεια, αποτελούσαν την ελληνική διασπορά. Οι άνθρωποι πάλι, ελληνικής καταγωγής, που γεννήθηκαν εκτός Ελλάδος αποτελούσαν την ομογένεια. Βέβαια, μετανάστες δεύτερης και τρίτης γενιάς στο δυτικό κόσμο, στην ΕΣΣΔ, στο ανατολικό μπλοκ συμπεριλαμβάνονταν στην ελληνική διασπορά και ας μην είχαν γεννηθεί ποτέ στην Ελλάδα. Χαρακτηριστική ήταν και η περίπτωση του ποντιακού ελληνισμού, ο οποίος συμπεριλαμβάνεται από μερικούς στην ελληνική διασπορά παρά το γεγονός ότι ο μικρασιατικός Πόντος δεν αποτέλεσε ποτέ τμήμα του ελληνικού κράτους. Γι' αυτό το ζήτημα βλ. Μαρία Βεργέτη, *Παλινόστηση και κοινωνικός αποκλεισμός*, Θεσσαλονίκη, Αδελφών Κυριακίδη, 2010, σ. 18, υποσημείωση 15.

³¹ Στο ίδιο, σ. 15

³² Στο ίδιο, σ. 10. Ο όρος «παλινόστηση» ή «επαναπατρισμός» για τους ομογενείς της πρώην ΕΣΣΔ που κατέφθασαν στην Ελλάδα δεν περιέγραφε ουσιαστικά την επιστροφή αλλά την «προνομιακή ένταξη» τους στο ελληνικό γίγνεσθαι σε σχέση με τους υπόλοιπους μετανάστες. Αντίστοιχες περιπτώσεις ανθρώπων που «παλινόστησαν» στην πατρίδα που δε γνώρισαν ποτέ ήταν οι εβραίοι που εγκαταστάθηκαν στο Ισραήλ ή οι γερμανόφωνοι πληθυσμοί της ανατολικής Ευρώπης που εγκαταστάθηκαν στην Γερμανία μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Για το ζήτημα αυτό βλ. Γιώτα Τουργέλη, *ό.π.*, σ. 46.

³³ Μάνος Αυγερίδης, «'Να γυρίσουμε'; Οι πολιτικοί πρόσφυγες του Εμφυλίου και τα επίδικα της επιστροφής», *Αρχειοτάξιο*, Τεύχος 24, Δεκέμβριος 2022, σ. 80.

τάσταση, την ενσωμάτωση και την επανένταξη χιλιάδων ανθρώπων που διεκδικούσαν μια θέση μέσα στην κοινωνία και τον εθνικό κορμό³⁴.

Η διαδικασία της ανθρώπινης κινητικότητας βέβαια όσο και να περιέπλεκε και να διασταύρωνε τις διαδρομές των ανθρώπινων υποκειμένων δεν αποτελούσε μια διαδικασία αφηρημένη. Τα ανθρώπινα υποκείμενα δεν κινούνται όπως οι κόκκοι άμμου από τον άνεμο, αντίθετα η κίνησή τους εξαρτάται από τις στρατηγικές και τις επιδιώξεις των εθνικών κρατών, τα οποία προσβλέπουν σε οικονομικά, κοινωνικά και δημογραφικά οφέλη³⁵. Αυτός ήταν και ο λόγος που, ενώ η πλειοψηφία των δυτικών κρατών θεωρούσε τον πρόσφυγα ως πρόβλημα και τον επαναπατρισμό του μονόδρομο, προκειμένου να αποκατασταθεί η «εθνική τάξη πραγμάτων»³⁶, οι λαϊκές δημοκρατίες για μια σύντομη περίοδο έβαζαν σε προτεραιότητα την οικοδόμηση μιας διεθνικής κοινότητας πολιτών προσφύγων εντός των σοσιαλιστικών τους ορίων, παρά την επιστροφή των προσφύγων στις καπιταλιστικές, άρα και εχθρικές, χώρες προέλευσής τους³⁷. Αυτό δε σήμαινε βέβαια πως ο επαναπατρισμός των πολιτικών προσφύγων, όταν πια οι πολιτικές, νομικές και θεσμικές παρεμβάσεις τον κατέστησαν δυνατό, δεν επηρεάστηκε και από ατομικές ή οικογενειακές στρατηγικές. Δεν είναι τυχαίο πως και στην περίπτωση των ελλήνων πολιτικών προσφύγων, όπως και για μεγάλη μερίδα πληθυσμών που επέστρεφαν στη χώρα καταγωγής τους, πριν από την οριστική εγκατάσταση στην πατρίδα προηγούνταν, τουλάχιστον μια φορά, δοκιμαστικές επισκέψεις³⁸. Η κινητικότητα μεταξύ χώρας διαμονής και χώρας προέλευσης με όρους «συγχρονίας» ήταν πολλές φορές ανάγκη για τη δημιουργία διεθνικών χώρων επικοινωνίας, πολιτικής και οικονομικών συναλλαγών³⁹. Αυτά τα διεθνικά πεδία, στην περίπτωση των ελλήνων πολιτικών προσφύγων, επέτρεπαν δραστηριότητες που υπερέβαιναν τα στενά εθνικά όρια, όπως η διακίνηση και ανάγνωση εφημερίδας, οι ραδιοφωνικές εκπομπές, τα υπεραστικά τηλεφωνήματα, η αλληλογραφία, τα κομμα-

³⁴ Στο ίδιο, σ. 80. Για το ίδιο ζήτημα βλ. Κατερίνα Κουτσογιαννάκη, «Παλιννοστούντες: επαναπατρισμός και ετεροχρονισμένη αντιμετώπιση συνεπειών του Εμφυλίου», στο Βασίλης Βαμβακάς – Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, β' έκδοση αναθεωρημένη, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2014, σ. 413.

³⁵ Γιώτα Τουργέλη, *ό.π.*, σ. 48.

³⁶ Σύμφωνα με τη Liisa Malkki, η Δύση υιοθέτησε μια «εδαφοκεντρική» αντίληψη για την προσφυγική ιδιότητα. Ο πρόσφυγας αποτέλεσε εθνική ανωμαλία, η οποία θα εκτονωνόταν μέσω του επαναπατρισμού στη χώρα προέλευσής του. Για το ζήτημα αυτό βλ. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, *ό.π.*, 53-54.

³⁷ Στο ίδιο, σ. 53-54.

³⁸ Κούλα Κασιμάτη, *Πολιτικοί πρόσφυγες από τις ανατολικές χώρες. Κοινωνική και οικονομική τους ένταξη*, Αθήνα, Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού – Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, 1992, σ. 66.

³⁹ Βαγγέλης Καραγιάννης, «Μετανάστευση – Διεθνικότητα – Κινητικότητα. Παρατηρήσεις πάνω στην έρευνα διεθνικής μετανάστευσης», *Σύγχρονα Θέματα*, Τεύχος 92, Ιανουάριος – Μάρτιος 2006, σ. 24

τικά συνέδρια, τα πολιτιστικά φεστιβάλ, τα εμβάσματα, η επαφή με τα προξενεία, οι θερινές διακοπές των ανηλίκων και οι άδειες σύντομων επισκέψεων⁴⁰.

Εν τέλει, η ιστορία των ελλήνων πολιτικών προσφύγων καθορίστηκε αποφασιστικά από τον παράγοντα της ανθρώπινης κινητικότητας. Ας σκεφτούμε μόνο τις περιπτώσεις ανθρώπων που γεννήθηκαν στην κυριολεξία εν κινήσει τη στιγμή του εκπατρισμού⁴¹ ή αυτών που πέθαναν από τη συγκίνηση τη στιγμή του επαναπατρισμού τους⁴². Αυτή την κίνηση ή καλύτερα την επιθυμία για κίνηση εξέφραζε το «καλή πατρίδα»⁴³, η γνωστή πρόποση των ελλήνων πολιτικών προσφύγων όταν τσούγγριζαν στην υπερορία τα ποτήρια τους ή το «καλή αντάμωση», όταν οι εκπατρισμένοι έπαιρναν στα χέρια τους την πολυπόθητη άδεια επαναπατρισμού και αποχαιρετούσαν τους υπόλοιπους που ακόμη βρίσκονταν σε αναμονή⁴⁴.

1.3 Η συγκρότηση κοινότητας, ταυτότητας, μνήμης

Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως υπήρξε μια αδιάσπαστη προσφυγική κοινότητα, η οποία με τη σειρά της δημιούργησε μια κοινή ταυτότητα μεταξύ των μελών της; Κατ' επέκταση μπορούσε η προσφυγική ταυτότητα να δημιουργήσει εκ των υστέρων όμορες μνήμες και αφηγήσεις; Εν τέλει η Ιστορία της πολιτικής προσφυγιάς και του επαναπατρισμού της αποτελεί μια πληθυντική ή μια ενιαία ιστορία;

Αναμφίβολα η ύπαρξη μιας κοινότητας απαιτούσε τη συγκρότηση μιας ορισμένης ταυτότητας, η οποία συνείχε τα μέλη της και νοηματοδοτούσε την ύπαρξή της. Οι έννοιες ταυτότητα και κοινότητα αλληλοδιαπλέκονταν, καθώς η ύπαρξη της μίας προϋπέθετε τη λειτουργία της άλλης⁴⁵. Ας ξεκινήσουμε όμως με μια κοινή παραδοχή. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου δεν υπήρξαν ένα ενιαίο σώμα. Είτε ως μαχητές της εθνικής αντίστασης και του ΔΣΕ, είτε ως εκπατρισμένοι στις κοινότητες της υπερορίας, είτε ως επαναπατρισμένοι, οι πολιτικοί πρόσφυγες είχαν διαφορές στο εσωτερικό τους που απέρρεαν από το οικονομικό και εργασιακό τους υπόβαθρο, τη μόρφωση, το φύλο, την ηλικία τους, την ιδεολογία τους, τις εθνο-

⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 26.

⁴¹ Κώστας Τσίβος, «Ο μεγάλος καημός της ξενιτειάς...». *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία 1948-1989*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2019, σ. 73.

⁴² Κατερίνα Τσέκου, *Προσωρινώς διαμένοντες... Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας (1948 – 1982)*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010, σ. 470.

⁴³ Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην ανατολική Ευρώπη 1945 – 1989*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 191.

⁴⁴ «Επιστρέφοντας στην πατρίδα», εφ. *Νέος Δρόμος*, Αριθ. φύλλου 78 (4676), 4 Οκτωβρίου 1978, σ. 2. Για το ίδιο ζήτημα βλ. «Αποχαιρετιστήριο», εφ. *Νέος Δρόμος*, Αριθ. φύλλου 66 (4091), 21 Αυγούστου 1982, σ. 2.

⁴⁵ Λένκα Κοπρζίβοβα, «Εισαγωγή», στο Katerina Kralova – Κώστας Τσίβος (επιμ.), *Στέγνωσαν τα δάκρυά μας. Έλληνες πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 27.

τικές και γλωσσικές ιδιαιτερότητές τους, την καταγωγή από την ιδιαίτερη πατρίδα τους στην Ελλάδα, τη χώρα φιλοξενίας τους, τον χρόνο παραμονής τους στην υπερωρία⁴⁶. Σ' αυτές τις διαφορές προστέθηκε και ο κατακερματισμός των ελλήνων πολιτικών προσφύγων σε οκτώ διαφορετικές λαϊκές δημοκρατίες. Έτσι η κατά χώρα κοινότητα έμαθε διαφορετική γλώσσα, προσαρμόστηκε σε κοινωνίες με διαφορετικές οικονομικές δυνατότητες, διαφορετική κουλτούρα, διαφορετικό κλίμα, διαφορετικούς ανθρώπους. Η εμπλοκή των πολιτικών προσφύγων με τα κοινά δεν ήταν το ίδιο έντονη, και αναλόγως τη χώρα φιλοξενίας ήταν διαφορετική⁴⁷. Με τα γεγονότα του 1955 στην Τασκένδη, του 1968 στο Βουκουρέστι και την είσοδο του ΠΑΣΟΚ στο πολιτικό σκηνικό της μεταπολίτευσης μετά το 1974 οι κοινότητες, οι λέσχες και οι σύλλογοι των πολιτικών προσφύγων διαιρέθηκαν⁴⁸. Αυτές οι διασπάσεις συνόδευαν τους πολιτικούς πρόσφυγες και κατά τη διάρκεια του επαναπατρισμού και μετά την επιστροφή τους στην Ελλάδα⁴⁹.

Παρά τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της κοινότητας το συλλογικό πνεύμα δεν εξέλειπε. Οι πολιτικές προστριβές της κοινότητας, των οργανώσεων και των συλλόγων δημιουργούσαν επιμέρους κοινότητες και μ' αυτόν τον τρόπο ακόμη και οι πιο περιθωριοποιημένοι ένιωθαν ότι ανήκουν σ' ένα σύνολο. Οι προσφυγικές κοινότητες πάντα δημιουργούσαν δίκτυα που προσπαθούν να αναπτύξουν μια συλλογική ταυτότητα. Έτσι, η εικόνα του ξεριζωμένου και μοναχικού πρόσφυγα δεν ανταποκρινόταν απόλυτα στα πραγματικά δεδομένα⁵⁰. Ακόμη και μια ηλικιωμένη χήρα ενός αντάρτη του ΔΣΕ μπορούσε να πνίξει τη μοναξιά της με άλλους ηλικιωμένους πολιτικούς πρόσφυγες πρώτης γενιάς σ' ένα γηροκομείο στο οποίο θα ακούγανε ελληνική μουσική και θα συζητάγανε για τη ζωή πριν από τον εκπατρισμό.

⁴⁶ Θανάσης Μιχαηλίδης, «Μνήμες της δεύτερης γενιάς πολιτικών προσφύγων από τον εμφύλιο και τα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης», στο Ρίκι Βαν Μπούσχοτεν – Τασούλα Βερβενιώτη – Ευτυχία Βουτυρά – Βασίλης Δαλκαβούκης – Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, σ. 241.

⁴⁷ Για παράδειγμα κομματικές οργανώσεις του ΚΚΕ μετά το 1954 υπήρχαν μόνο στην Τασκένδη και στην Τσεχοσλοβακία. Στις υπόλοιπες λαϊκές δημοκρατίες οι πρόσφυγες ενσωματώθηκαν στα κόμματα των χωρών φιλοξενίας και τις κομματικές οργανώσεις αντικατέστησαν οι πολιτιστικές οργανώσεις. Για το ζήτημα αυτό βλ. Κώστας Τσίβος, «Οι πολιτικοί ...», *ό.π.*, σ. 120.

⁴⁸ Νίκος Κουλούρης, «“Οι μαρξιστές – λενινιστές” πολιτικοί πρόσφυγες στην ανατολική Ευρώπη (1964 – 1976) και το παράνομο δελτίο *Επαναστάτης*», στο Ευτυχία Βουτυρά – Βασίλης Δαλκαβούκης – Νίκος Μαραντζίδης – Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2005, σ. 227. Για το ίδιο ζήτημα βλ. Κατερίνα Κράλοβα, «“Ήταν τόσο φανατικοί γιατί σ' αυτή την υπόθεση έβαλαν την καρδιά τους”. Η ελληνική προσφυγιά και το ΚΚΕ», στο Katerina Kralova – Κώστας Τσίβος (επιμ.), *Στέγνωσαν τα δάκρυά μας. Έλληνες πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 289.

⁴⁹ Γαβρίλης Λαμπάτος, *ό.π.*, σ. 157.

⁵⁰ Λίνα Βεντούρα, *ό.π.*, σ. 52.

Ακόμη, οι προστριβές της κοινότητας των πολιτικών προσφύγων δεν ήταν αρκετές, ώστε να κλονίσουν την ισχυρή ταυτότητα του έλληνα πολιτικού πρόσφυγα, την οποία όλες οι γενιές, όλων των λαϊκών δημοκρατιών μοιράζονταν από κοινού.

Οι πολιτικοί πρόσφυγες της πρώτης γενιάς, ασχέτως εσωτερικών διαφορών, μοιραζόντουσαν από κοινού την ταυτότητα του αντιστασιακού, του ελασίτη, του επονίτη, του μαχητή του ΔΣΕ. Για τις χώρες φιλοξενίας οι πολιτικοί πρόσφυγες της πρώτης γενιάς ήταν όλοι ανεξαιρέτως οι «παρτιζάνι γκρέκι»⁵¹ και αυτή η ταυτότητα ήταν τόσο ισχυρή, και για τους ίδιους, που τους συνόδευε, ασχέτως των μετέπειτα πολιτικών διαδρομών, μέχρι το τέλος της ζωής τους. Αντίστοιχα, η δεύτερη και η τρίτη γενιά, τα παιδιά και τα εγγόνια των ελλήνων παρτιζάνων, ήταν ταυτοχρόνως πολίτες των μεταπολεμικών σοσιαλιστικών κοινωνιών. Η ταυτότητα των τριών γενιών των πολιτικών προσφύγων λοιπόν ήταν ένα κράμα του αντάρτικου πνεύματος της δεκαετίας του '40, των σοσιαλιστικών κοινωνιών του μεταπολεμικού κόσμου και μιας ιδεατής Ελλάδας, την οποία πίστευαν ότι θα οικοδομούσαν οι πολιτικοί πρόσφυγες όταν επαναπατρίζονταν⁵². Οι δομές μέσω των οποίων οι πολιτικοί πρόσφυγες καλλιεργούσαν αυτή την ταυτότητα ήταν η εκπαίδευση, οι πολιτικές – πολιτιστικές λέσχες και μετά τον επαναπατρισμό τους οι σύλλογοι και δευτερευόντως τα κόμματα που στήριζαν τα αιτήματά τους⁵³. Οι φορείς αυτοί, ειδικά μετά τον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων, αποπειράθηκαν να συγκροτήσουν αφηγήσεις και να κάνουν έναν απολογισμό για την ιστορία της προσφυγικής κοινότητας και ταυτότητας.

Διάφορα γεγονότα, σταθμοί για την προσφυγική κοινότητα, όπως οι διασπάσεις του 1956 και του 1968, τα προβλήματα του επαναπατρισμού, όπως η απόδοση ιθαγένειας, η εργασία και οι συντάξεις, μετατράπηκαν σε μνημονικούς πολέμους μεταξύ των διαφορετικών παρατάξεων, και ιδίως μεταξύ των ηγεσιών τους⁵⁴. Αυτή τη μνήμη θα μπορούσαμε να τη χαρακτηρίσουμε ατομική, ως μνήμη η οποία αθροιζόταν και μετατρέποταν σε ομαδική ή αντίθετα συλλογική μνήμη, η οποία επιμεριζόταν ατομικά στα μέλη της κάθε κοινότητας; Οι μνήμες τη στιγμή της εξιστόρησης είναι ατομικές, όμως η ερμηνεία τους είναι πάντα ενταγμένη στη συλλογική μνήμη μιας

⁵¹ Γαβρίλης Λαμπάτος, *ό.π.*, σ. 14.

⁵² Κατερίνα Τσέκου, *Προσωρινώς ...*, *ό.π.*, σ. 448-449.

⁵³ Θανάσης Μητσόπουλος, «Η αποστολή των παιδιών στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου (1946 – 1949)», στο Ευτυχία Βουτυρά – Βασίλης Δαλκαβούκης – Νίκος Μαραντζίδης – Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2005, σ. 93.

⁵⁴ Θανάσης Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 242.

κοινότητας ή μιας επιμέρους ομάδας εντός της κοινότητας⁵⁵. Σε τελική ανάλυση, οι ατομικές μνήμες πάντα καθορίζονται από τις απόψεις της ομάδας μέσα στην οποία υπάρχει ένας άνθρωπος, όπως και από την εποχή και την ευρύτερη κοινωνία, και διαμορφώνονται περαιτέρω από την ιδιαίτερη θέση που κατέχει το άτομο εντός της ιεραρχίας της συγκεκριμένης ομάδας⁵⁶. Άρα ανεξαρτήτως προσωπικών βιωμάτων, αφηγήσεων και ενθυμήσεων σχετικά με την πολιτική προσφυγιά και τον επαναπατρισμό της επιλέγουμε να κατατάξουμε το σύνολο των ατομικών και προσωπικών ιστοριών σ' ένα ενιαίο σχήμα μιας συλλογικής προσφυγικής μνήμης και Ιστορίας⁵⁷.

Η παραπάνω άποψη συγκρούεται με μια διαδεδομένη ιστοριογραφική αφήγηση, η οποία υποστηρίζει πως, και λόγω των υπαρκτών διαφορών εντός της προσφυγικής κοινότητας, συγκροτήθηκαν χιλιάδες ξεχωριστές ταυτότητες και ιστορίες προσφυγιάς, όσοι ήταν δηλαδή και οι έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες. Θα μπορούσαμε λοιπόν να πούμε πως κάθε πρόσφυγας έζησε και μια ξεχωριστή προσφυγιά⁵⁸; Ένα κρίσιμο μεθοδολογικό ζήτημα σχετικά με την ιστορία και τον επαναπατρισμό των ελλήνων πολιτικών προσφύγων είναι αν θέλουμε να τους εντάξουμε σ' ένα ενιαίο ιστορικό πλαίσιο ή αν θέλουμε να τους κατακερματίσουμε με βάση τις πολλαπλές βιοματικές προσλήψεις τους. Οι υπαρκτές διαφορές στο εσωτερικό της προσφυγικής κοινότητας δημιούργησαν δύο αντικρουόμενες μεθοδολογικές προσεγγίσεις γύρω από την ερμηνεία της ιστορίας της.

Από τη μία πλευρά ιστοριογραφικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις χαρακτηρίζουν την ιστορία των πολιτικών προσφύγων, και του επαναπατρισμού τους, ως ένα σύνολο 120.000 διαφορετικών ιστοριών, όσες ήταν δηλαδή και οι ανθρώπινες ζωές που συγκρότησαν την κοινότητα των ελλήνων πολιτικών προσφύγων⁵⁹. Το βασικό πρόβλημα αυτής της μεθοδολογικής προσέγγισης είναι η εμμονή στην υποκειμενική πρόσληψη των γεγονότων, στο βίωμα και στο συναίσθημα των δρώντων υπο-

⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 242.

⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 242-243.

⁵⁷ Κατερίνα Τσέκου, «Η πολιτική προσφυγιά ως πολιτισμικό τραύμα: θύματα, θύτες και συλλογικός πόνος», στο Νίκος Δεμερτζής – Ελένη Πασχαλούδη – Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 191.

⁵⁸ Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ...*, ό.π., σ. 9.

⁵⁹ Ευτυχία Βουτυρά – Βασίλης Δαλκαβούκης – Νίκος Μαραντζίδης – Μαρία Μποντίλα «Εισαγωγή», στο Ευτυχία Βουτυρά – Βασίλης Δαλκαβούκης – Νίκος Μαραντζίδης – Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας*, 2005, σ. xi. Για κριτική στο παραπάνω σχήμα της πληθυντικής ιστορίας των ελλήνων πολιτικών προσφύγων βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, «Ο αναθεωρητισμός και η πολιτική προσφυγιά», στο Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ (επιμ.), *Η ζωή στην πολιτική προσφυγιά. Υλικά του διημέρου εκδηλώσεων 16 – 17 Δεκέμβρη 2017 – Θεσσαλονίκη*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2018, σ. 148-149.

κειμένων. Ο όρος «προβληματική» χρησιμοποιείται όχι γιατί απορρίπτουμε εντελώς το υποκειμενικό βίωμα ως κομμάτι στο κάδρο των μεγάλων εξελίξεων, αλλά διότι γνωρίζουμε πως πολλές φορές η μνήμη και η μετα – μνήμη λειτουργούν ως παραμορφωτικός φακός του παρελθόντος. Επειδή λοιπόν το παρελθόν είναι μια ξένη χώρα, όπως εύστοχα έχει ειπωθεί, πρέπει να θυμόμαστε πως η ανάκληση του παρελθόντος από ένα υποκείμενο επηρεάζεται από τις αντιλήψεις, τα ερεθίσματα και την κοινωνική θέση που αυτό έχει στο σήμερα.

Από την άλλη πλευρά, υπάρχει η άποψη πως παρά τις διαφορές στο εσωτερικό της προσφυγικής κοινότητας, υπάρχουν όλα εκείνα τα ενοποιητικά στοιχεία που είναι ικανά στο να αποδώσουν σε 120.000 διαφορετικούς ανθρώπους το χαρακτηριστικό της κοινότητας. Όπως αναφέρει εύστοχα και ο Χ. Τρικαλινός στην αυτοβιογραφία του, κείμενο που θεωρητικά είναι επιρρεπές στην υποκειμενικότητα, οι εσωτερικές διαφοροποιήσεις δεν αναιρούν την ανάγκη καταγραφής των γεγονότων που διαπέρασαν καθολικά τη ζωή των πολιτικών προσφύγων: «εμείς που νιώσαμε την πίκρα της αναγκαστικής ξενιτιάς [...] έχουμε πολλά να διηγηθούμε. Ναι, ο καθένας μας έχει τη δική του μοναδική ζωή, τις δικές του μοναδικές εμπειρίες, τη δική του οπτική στα γεγονότα. Όμως το ιστορικό και κοινωνικό ήταν για όλους μας κοινό»⁶⁰. Η άποψη αυτή μπορεί να αποτελέσει τον αποτελεσματικότερο οδηγό μελέτης, έρευνας και σκέψης, διότι λαμβάνοντας υπόψη τις διαφορετικές αφηγήσεις και τις διαφορές στο εσωτερικό της προσφυγικής κοινότητας παράλληλα με τις ομοιότητες και τα μεγάλα γεγονότα μπορεί να συνθέσει μια ενιαία ιστορία των 120.000 πολιτικών προσφύγων. Συμπερασματικά, θα λέγαμε πως η συγκρότηση της προσφυγικής κοινότητας, παρά τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις της, δημιούργησε μια ισχυρή προσφυγική ταυτότητα. Οι προσφυγικές μνήμες πάλι μπορεί να ήταν πληθυντικές, όμως η Ιστορία της πολιτικής προσφυγιάς και του επαναπατρισμού της μπορεί να μελετηθεί μόνο ως ενιαίο σχήμα.

1.4 Το ζήτημα των γενεών

Μιλώντας προηγουμένως για την πληθυντική και την ενιαία ιστορία των ελλήνων πολιτικών προσφύγων και του επαναπατρισμού τους, κάναμε την παραδοχή πως η προσφυγική κοινότητα, παρά την κοινή ιστορική συγκυρία που τη συνέδεσε καθολικά, είχε πολλαπλές διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της. Οι έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες ούτε εκπατρίστηκαν, ούτε έζησαν στην υπερορία, ούτε επαναπατρίστηκαν ως

⁶⁰ Χρήστος Τρικαλινός, *Σταγόνες μνήμης*, Αθήνα, Απαρσις, 2021, σ. 10.

ενιαίο σώμα. Πέραν των επιμέρους διαφοροποιήσεων, ίσως η σημαντικότερη υπήρξε η ηλικιακή. Το ζήτημα των διαφορετικών γενεών των πολιτικών προσφύγων είναι σημαντικό να οριστεί προκειμένου να κατανοηθούν πολλές πτυχές του επαναπατρισμού τους στη μεταπολίτευση.

Θα μπορούσαμε άραγε να υποστηρίξουμε πως η έννοια της γενιάς, πέραν της ηλικιακής διάστασης, εισάγει περαιτέρω δεδομένα; Πέραν της έννοιας του χρόνου, υπάρχει η αντίληψη πως ο όρος γενιά εμπεριέχει και την έννοια της κοινής πορείας, της μοίρας μιας μερίδας ανθρώπων που μοιράζονται την ίδια ηλικία και τις ίδιες κοινωνικές παραστάσεις⁶¹. Αν και η παραπάνω θεωρία παρουσιάζει ενδιαφέρον και ταιριάζει με τα λεγόμενα του Χ. Τρικαλινού, με τα οποία συμφωνήσαμε προηγουμένως, δεν μπορεί να υιοθετηθεί στο σύνολό της. Αρχικά, η έννοια της μοίρας⁶² είναι μεταφυσική και αντιστορική και επιπλέον, ακόμη και αν την υιοθετούσαμε για χάρη της συζήτησης, αυτή θα επηρεαζόταν από την τάξη και όχι την ηλικία. Παρόλα αυτά, δε θα μπορούσαμε να αρνηθούμε πως συχνά οι γενιές, ειδικά όταν αυτές βρίσκονταν εντός μιας ορισμένης κοινότητας, παρουσίαζαν παρόμοιες συνήθειες, μνήμες, στάσεις ζωής, καμία φορά και ιδεολογίες⁶³.

Όσον αφορά την κοινότητα των επαναπατρισθέντων ελλήνων πολιτικών προσφύγων της μεταπολίτευσης υπάρχει ένας γόνιμος διάλογος για τον αριθμό, τα χαρακτηριστικά, τις ομοιότητες και τις διαφορές των γενεών που τη συναποτελούσαν. Σχετικά με την αρίθμηση των γενιών υπάρχει η αντίληψη πως αυτές πρέπει να υπολογιστούν όχι μόνο χρονικά, αλλά και γεωγραφικά⁶⁴. Έτσι, την πρώτη γενιά πολιτικών προσφύγων αποτέλεσαν όσοι, ανεξαρτήτως ηλικίας, έζησαν τα γεγονότα της αντίστασης, του εμφυλίου και του εκπατρισμού. Όσοι πάλι γεννήθηκαν στις λαϊκές δημοκρατίες αποτέλεσαν τη δεύτερη γενιά, η οποία έμαθε τις περιπέτειες των ελλήνων κομμουνιστών από τις αφηγήσεις των μεγαλύτερων⁶⁵. Υπάρχει παράλληλα μια δεύτερη αντίληψη που ανεβάζει τον αριθμό των γενιών των πολιτικών προσφύγων σε τρεις. Εντός αυτής της αρίθμησης ωστόσο συνυπάρχουν διαφορετικές περιοδολογήσεις για την κάθε γενιά. Συγκεκριμένα, ο Μητσόπουλος θεωρεί πως η πρώτη γενιά αποτελούταν από τους ενήλικες μαχητές του ΔΣΕ και τους συγγενείς τους, η δεύτερη γενιά από τα παιδιά που μεγάλωσαν και σπούδασαν στις λαϊκές δημοκρατίες και η

⁶¹ Θανάσης Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 246.

⁶² Η έννοια της μοίρας ουδεμία σχέση έχει με την έννοια της νομοτέλειας, η οποία είναι διαλεκτική και δυναμική και την αποδεχόμαστε σαν μεθοδολογικό εργαλείο.

⁶³ Θανάσης Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 246.

⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 247.

⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 247.

τρίτη γενιά από τα παιδιά που γεννήθηκαν στις λαϊκές δημοκρατίες⁶⁶. Σύμφωνα με τη Βεργέτη πάλι, η πρώτη και η δεύτερη γενιά γονέων εντάσσονταν στην πρώτη γενιά προσφύγων. Έτσι, ως δεύτερη γενιά ορίζονταν όσοι γεννήθηκαν στις λαϊκές δημοκρατίες, οι ενήλικες της δεκαετίας του '70 δηλαδή, και ως τρίτη γενιά όσοι γεννήθηκαν τη δεκαετία του '80, επαναπατρίστηκαν σε μικρή ηλικία και σ' ένα βαθμό προέκυψαν από μεικτούς γάμους⁶⁷. Τέλος, υπάρχει μια ακόμη περιοδολόγηση των τριών γενιών, σύμφωνα με την οποία την πρώτη γενιά πολιτικών προσφύγων αποτελούσαν οι ενήλικες του εμφυλίου, τη δεύτερη γενιά αποτελούσαν όσοι έφτασαν σε μικρή ηλικία στους παιδικούς σταθμούς των σοσιαλιστικών χωρών αλλά και όσοι γεννήθηκαν στις λαϊκές δημοκρατίες και την τρίτη γενιά αποτελούσαν τα παιδιά που γεννήθηκαν είτε λίγο πριν, είτε λίγο μετά τον επαναπατρισμό τους στην Ελλάδα τη δεκαετία του '80⁶⁸.

Στην παρούσα εργασία, το σχήμα που περιγράφει ο Μητσόπουλος φαντάζει ακριβέστερο και πειστικότερο από τα υπόλοιπα. Αρχικά, η συγχώνευση των ανήλικων των παιδικών σταθμών σε μια ενιαία γενιά, είτε με τους μαχητές του ΔΣΕ και των συγγενών τους, είτε με παιδιά που γεννήθηκαν στις λαϊκές δημοκρατίες είναι προβληματική⁶⁹. Αυτό συμβαίνει διότι η γενιά του '40 διέφερε τόσο από την προπολεμική όσο και από τη μεταπολεμική γενιά ακόμη και αν ηλικιακά απείχε απ' αυτές λιγότερο από είκοσι χρόνια⁷⁰. Με λίγα λόγια, ένα παιδί, το οποίο γεννήθηκε στις λαϊκές δημοκρατίες το 1953 είχε περισσότερα κοινά μ' ένα παιδί της υπερορίας του 1973, παρά μ' ένα παιδί του 1940 στην Ελλάδα. Επίσης, δε μπορούμε να ορίσουμε ως τρίτη γενιά αυτή που βρίσκεται σε μικρή ηλικία την περίοδο του επαναπατρισμού, διότι η επιστροφή των πολιτικών προσφύγων υπήρξε μια μακρά διαδικασία που ξεκίνησε το 1974 και συνεχιζόταν μέχρι και το 1989.

Το κοινωνικό σώμα των ελλήνων πολιτικών προσφύγων επαναπατρίστηκε στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης αλλαγμένο σε σχέση με τη μορφή που είχε την περίοδο του εκπατρισμού του. Στα χρόνια της αναγκαστικής εξορίας οι κοινότητες των πολιτικών προσφύγων μεταβάλλονταν ταυτοτικά, πολιτικά, εργασιακά, μορφωτικά,

⁶⁶ Κατερίνα Τσέκου, «Η πολιτική ...», *ό.π.*, σ. 191, υποσημείωση 5.

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 191, υποσημείωση 5 και σ. 195, υποσημείωση 12.

⁶⁸ Θανάσης Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 248.

⁶⁹ Τους παιδικούς σταθμούς ως φυτώρια της δεύτερης γενιάς αναδεικνύει και ο Τσίβος. Για το ζήτημα αυτό βλ. Κώστας Τσίβος, «Οι πολιτικοί ...», *ό.π.*, σ. 112.

⁷⁰ Εντός μιας ορισμένης γενιάς, τα μεγαλύτερα από τα μικρότερα μέλη, τα οποία την συναποτελούν δεν πρέπει να απέχουν πάνω από 25 χρόνια.

πολιτιστικά⁷¹. Πολλές από τις παραπάνω αλλαγές συνέβαιναν, καθώς το σώμα των πολιτικών προσφύγων μεταβαλλόταν και ηλικιακά. Όταν οι πολιτικοί πρόσφυγες εγκατέλειπαν τη χώρα το 1949 περίπου το 60% – 65% φορούσαν το αμπέχονο του ΔΣΕ⁷². Την δεκαετία του '70, όταν ο επαναπατρισμός είχε καταστεί πλέον εφικτός, το ποσοστό των μαχητών του ΔΣΕ είχε μειωθεί στο 50%⁷³, καθώς, σύμφωνα με στοιχεία της ΚΕΠΠΕ, έως το 1979 είχαν πεθάνει 7.000 πολιτικοί πρόσφυγες στις χώρες φιλοξενίας⁷⁴. Ακόμη, σύμφωνα με στοιχεία της ΠΕΕΠΠ, από τους 34.600 επαναπατρισθέντες πολιτικούς πρόσφυγες ως το καλοκαίρι του 1985, οι 13.000 ήταν 20 – 35 ετών και οι 7.000 ήταν 5 – 20 ετών⁷⁵. Αυτό σήμαινε πως η πλειοψηφία των επαναπατρισθέντων ήταν άνθρωποι της δεύτερης και της τρίτης γενιάς.

Το ζήτημα των γενιών των πολιτικών προσφύγων αποτυπώθηκε και στην αλλαγή επιμέρους χαρακτηριστικών της κοινότητας, όπως η μόρφωση και η εργασία. Συγκεκριμένα, η γεωγραφική κίνηση του εκπατισμού σηματοδότησε τη μετάβαση της πρώτης γενιάς από τη γεωργία, την κτηνοτροφία και την αγροτική ζωή εν γένει στην ανειδίκευτη και ημειδικευμένη βιομηχανική εργασία⁷⁶. Η ηλικιακή μετάβαση πάλι από την πρώτη στη δεύτερη και τρίτη γενιά πολιτικών προσφύγων, σηματοδότησε τη μετάβαση από την ημειδικευμένη στην ειδικευμένη βιομηχανική εργασία, στην επιστήμη και στις υπηρεσίες μέσω των σπουδών στις τεχνικές σχολές και στα ανώτατα ιδρύματα⁷⁷.

Η διαδικασία του επαναπατρισμού των πολιτικών προσφύγων ξεδίπλωσε ακόμη ορισμένες ενδιαφέρουσες αποκλίσεις και συγκλίσεις των τριών γενιών. Όσον αφορά τον θεσμό της οικογένειας και τις γαμήλιες στρατηγικές φαίνεται πως οι τρεις γενιές ακολούθησαν διαφορετικές διαδρομές. Συγκεκριμένα, η πρώτη γενιά πολιτικών προσφύγων έμοιαζε περισσότερο συμπαγής και ομοιογενής. Η δυσπιστία απέναν-

⁷¹ Κατερίνα Τσέκου, *Προσωρινός ...*, ό.π., σ. 448.

⁷² Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ...*, ό.π., σ. 79.

⁷³ Στο ίδιο, σ. 79.

⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 80.

⁷⁵ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος Ε', Τεύχος 26, Ιούλιος – Αύγουστος, 1985, σ. 24.

⁷⁶ Η πρώτη γενιά των ελλήνων πολιτικών προσφύγων ενέπιπτε στην κατηγορία των μετακινούμενων αγροτικών πληθυσμών προς τις πόλεις του εξωτερικού που υπέστησαν διπλή «εκρίζωση» τόσο από την κοινωνική τους τάξη, όσο και από τη χώρα τους. Για το ζήτημα αυτό βλ. Λίνα Βεντούρα, ό.π., σ. 49.

⁷⁷ Μαρία Βεργέτη, ό.π., σ. 37. Προφανώς, πρέπει να διευκρινιστεί πως η κοινωνική κινητικότητα δεν ήταν μόνο θέμα μετάβασης από τη μια γενιά στην επόμενη, αλλά βρισκόταν σε συνάρτηση με τη βελτίωση του επιπέδου ζωής στις σοσιαλιστικές χώρες. Για το ίδιο ζήτημα και συγκεκριμένα για την περίπτωση της Τασκένδης βλ. Γαβρίλης Λαμπάτος, ό.π., σ. 71. Τέλος, για τους συγκεκριμένους κλάδους της βαριάς βιομηχανίας όπου δούλεψαν οι πολιτικοί πρόσφυγες (χαλυβουργία, μηχανουργία, εξορύξεις κ.α.) και τους τομείς των υπηρεσιών όπου απασχολήθηκαν (π.χ. στην υγεία) βλ. Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ...*, ό.π., σ. 120.

ντι στους μεικτούς γάμους με τους ντόπιους κατοίκους των χωρών φιλοξενίας θεωρείται πλειοψηφική. Μην ξεχνάμε εξάλλου πως ειδικά τα πρώτα χρόνια παραμονής στην υπερορία οι πολιτικοί πρόσφυγες πίστευαν πως διανύουν μια σύντομη και προσωρινή φάση μέχρι να επαναπατριστούν. Συνεπώς, ένας μεικτός γάμος σηματοδότησε την αποδοχή μιας νέας κατάστασης, την οποία οι πολιτικοί πρόσφυγες αμφισβητούσαν χοντρικά μέχρι το 1956⁷⁸. Βέβαια η ανάμειξη του ντόπιου πληθυσμού με τους πολιτικούς πρόσφυγες, ακόμη και της πρώτης γενιάς, στη γειτονιά, στη δουλειά, στις πολιτικές – πολιτιστικές αρχαιρεσίες ήταν δεδομένο ότι θα δημιουργούσε αναπόφευκτα δεσμούς φιλίας αλλά και έρωτα. Λόγω της δυσαναλογίας των φύλων, η οποία προέκυψε από τους νεκρούς του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου, οι άνδρες πολιτικοί πρόσφυγες της πρώτης γενιάς έσμιγαν συχνότερα από τις γυναίκες με τον ντόπιο πληθυσμό⁷⁹. Αντίθετα, η δεύτερη και η τρίτη γενιά, οι οποίες διαμόρφωσαν χαρακτηριστήρα και ενήλικη ώριμη σκέψη στις λαϊκές δημοκρατίες, δεν χρειάστηκε να συνηθίσουν και να προσαρμοστούν σε νέες αξίες και καινούργιο τρόπο ζωής⁸⁰. Ως εκ τούτου, οι γενιές αυτές, ειδικά η τρίτη, δεν εντάχθηκαν απλά στις χώρες φιλοξενίας αλλά αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι τους⁸¹. Μ' αυτόν τον τρόπο αρκετοί πολιτικοί πρόσφυγες τρίτης γενιάς ήταν καρποί μεικτών γάμων⁸². Μιλώντας λοιπόν για την πρώτη γενιά πολιτικών προσφύγων μια υποθετική Ελένη μάλλον θα γινόταν η αγαπητική του Αχιλλέα. Η Ελένη της δεύτερης και της τρίτης γενιάς όμως μπορούσε κάλλιστα να γίνει η αγαπητική του Ιβάν, καθώς μ' αυτόν θα είχε περάσει τα παιδικά και τα νεανικά της χρόνια στο σχολείο, στη δουλειά, στη γειτονιά.

Πέραν των διαφορών, οι τρεις γενιές είχαν στοιχεία που τις ένωναν με αντιφατικό τρόπο. Δύο στοιχεία ταύτισης των τριών γενιών ήταν ο νόστος, η κοινή τους επιθυμία για επιστροφή στην Ελλάδα, αλλά και το στοιχείο της κινητικότητας. Όσον

⁷⁸ Μαρία Μποντίλα, «Μείνανε Έλληνες: η ελληνόφωνη εκπαίδευση των παιδιών των ελλήνων πολιτικών προσφύγων», στο Άννα Καραπάνου (επιμ), *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2017, σ. 40. Η αποδοχή του εκπατρισμού ως μιας κατάστασης που άρχισε να χάνει το χαρακτήρα του προσωρινού φανερώνεται και στην αλλαγή του ονόματος της προσφυγικής εφημερίδας της Τασκένδης από «Προς τη νίκη» σε «Νέος Δρόμος» το 1956. Για το ζήτημα αυτό βλ. Χρήστος Τσιντζιλώνης, «Ο Τύπος της πολιτικής προσφυγιάς», στο Άννα Καραπάνου (επιμ), *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2017, σ. 47.

⁷⁹ Κατερίνα Τσέκου, *Προσωρινός ...*, ό.π., σ. 463. Για το ίδιο ζήτημα βλ. Μαρία Μπέκου, *Αφού με ρωτάτε, να θυμηθώ...*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2010, σ. 170.

⁸⁰ Λίνα Βεντούρα, ό.π., σ. 61.

⁸¹ Υπάρχουν βέβαια και αντίθετες απόψεις, οι οποίες υποστηρίζουν πως και οι τρεις γενιές ελλήνων πολιτικών προσφύγων, ασχέτως με το βαθμό αφομοίωσής τους, ένιωθαν πάντα «ξένου» και διατηρούσαν παράλληλα το δικό τους ελληνικό διακριτό περιβάλλον. Γι' αυτό το ζήτημα βλ. Κατερίνα Τσέκου, «Η πολιτική ...», ό.π., σ. 193.

⁸² Κατερίνα Σουλτανιά, *Η αποκατάσταση ...*, ό.π., σ. 165-166.

αφορά την επιθυμία για επαναπατρισμό, αυτή διακατείχε την πλειοψηφία του προσφυγικού κόσμου. Έχει ενδιαφέρον πως, ενώ η πρώτη γενιά αποτελούσε τους έκπτωτους και ανεπιθύμητους του ελληνικού αστικού κράτους, η ανάγκη για επιστροφή παρέμενε έντονη. Δεν είναι τυχαίο πως οι πολιτικοί πρόσφυγες της πρώτης γενιάς ανακαλούσαν στη μνήμη τους στα χρόνια της υπερορίας μια εξιδανικευμένη εικόνα της ιδιαίτερης πατρίδας τους που δεν είχε πάντα σχέση με τη πραγματικότητα⁸³. Πολλές φορές η πρώτη γενιά ενθουμούμενη τη ζωή στην ύπαιθρο αναπολούσε τα δάση, τα ποτάμια και τα πανηγύρια και ξεχνούσε την πείνα, τις ωμότητες των κατακτητών, τους ΜΑΥδες και τους φανοστάτες. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και ο Σ. Γιατρουδάκης: «Ως δια μαγείας είχαν χαθεί όλα τα βάσανα που είχε περάσει ο καθένας (κόσμος του μόχθου ήμασταν και της ανέχειας). Τώρα άκουγες μόνο για όμορφες και χαρούμενες στιγμές!»⁸⁴. Αντίστοιχα, οι επόμενες γενιές διακατέχονταν από το ίδιο πάθος για επιστροφή σε μια πατρίδα που είτε θυμόντουσαν αμυδρά ως παιδιά του πολέμου, είτε δεν είχαν γνωρίσει ποτέ. Ειδικά η τρίτη γενιά γνώριζε την Ελλάδα αποκλειστικά μέσω των αναγνωστικών, των σχολικών εκδηλώσεων, των φαγητών και των αφηγήσεων των μεγαλύτερων συγγενών και φίλων⁸⁵. Όσον αφορά τον παράγοντα της κινητικότητας, οι τρεις γενιές πολιτικών προσφύγων βρέθηκαν αντιμέτωπες με παρόμοιες καταστάσεις αν και ετεροχρονισμένα. Δεν θα ήταν υπερβολή να λέγαμε πως, όπως οι πολιτικοί πρόσφυγες της πρώτης και της δεύτερης γενιάς βρέθηκαν σε τόπους παντελώς άγνωστους γι' αυτούς μετά τον εμφύλιο, έτσι και η τρίτη γενιά, κατά τον επαναπατρισμό της, βρέθηκε σε μια χώρα τελείως διαφορετική απ' αυτές όπου είχε μεγαλώσει⁸⁶. Όταν η πρώτη και η δεύτερη γενιά πολιτικών προσφύγων έφτασαν στις λαϊκές δημοκρατίες βρέθηκαν αντιμέτωποι με νέα δεδομένα και λέξεις, τις οποίες έπρεπε να αποκωδικοποιήσουν: σχέδιο, νόρμα, πλάνα, μπριγάδες, μηχανές και προφανώς η άγνωστη γλώσσα. Αντίστοιχα, οι πρόσφυγες της δεύτερης και κυρίως της τρίτης γενιάς όταν επαναπατρίστηκαν αναμετρήθηκαν με νέα πρωτόγνωρα γι' αυτούς δεδομένα: ημιαπασχόληση, ετεροαπασχόληση, αδήλωτη εργασία, ανεργία, θρησκεία, ιδιωτική πρωτοβουλία⁸⁷.

⁸³ Κατερίνα Τσέκου, «Η πολιτική ...», *ό.π.*, σ. 196.

⁸⁴ Στέλιος Γιατρουδάκης, *Τασκένδη ...*, *ό.π.*, σ. 255.

⁸⁵ Κατερίνα Τσέκου, *Προσωρινώς ...*, *ό.π.*, σ. 449.

⁸⁶ Γεωργία Σαρκουόδη, «Ήλιο πολλές φορές με είπαν Τσέχα στην Ελλάδα παρά Ελληνίδα στην Τσεχία». Επιστροφή στην πατρίδα», στο Katerina Kralova – Κώστας Τσίβος (επιμ.), *Στέγνωσαν τα δάκρυά μας. Έλληνες πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 334.

⁸⁷ Κατερίνα Τσέκου, «Η πολιτική ...», *ό.π.*, σ. 189.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε πως οι τρεις γενιές των ελλήνων πολιτικών προσφύγων πλειοψηφικά επιθυμούσαν να επαναπατριστούν και εν τέλει επαναπατρίστηκαν. Μέσα από τις ομοιότητες και τις διαφορές τους μοιράζονταν το αίσθημα της νοσταλγίας για την Ελλάδα. Για την πρώτη γενιά η νοσταλγία είχε υλική βάση. Η Ελλάδα εκδίωξε και απαρνήθηκε τους μαχητές του ΔΣΕ, όμως οι άλλοτε νεαροί κομμουνιστές δεν μπορούσαν να διαγράψουν από τις αναμνήσεις τους τον τόπο στον οποίο μεγάλωσαν, ανέπτυξαν δίκτυα συγγενικά, φιλικά, συντροφικά, κοινωνικοποιήθηκαν, δούλεψαν και αγωνίστηκαν στην κατοχή και στον εμφύλιο. Η δεύτερη και η τρίτη γενιά πάλι, ανέπτυξαν μια νοσταλγία για την Ελλάδα, μια χώρα για την οποία είτε είχαν θαμπές αναμνήσεις, είτε δεν την γνώρισαν ποτέ, και έτσι η νοσταλγία τους είχε μια βάση περισσότερο φαντασιακή. Όμως όλες οι γενιές, παρά τις επιμέρους διάφορες τους και τις εναλλακτικές στρατηγικές που εμφάνισαν κατά καιρούς στο ζήτημα του επαναπατρισμού, μοιράζονταν μια ισχυρή κοινή ταυτότητα: αυτή του έλληνα πολιτικού πρόσφυγα. Αυτή η κοινή ταυτότητα ευνοούσε κοινές στρατηγικές και διαπερνούσε και τις τρεις προσφυγικές γενιές⁸⁸.

⁸⁸ Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ...*, ό.π., σ. 192-193.

2. Η τομή του 1974: από τον «καχεκτικό» στον ατελή επαναπατρισμό

2.1 Ο «καχεκτικός» επαναπατρισμός πριν από το 1974

Προκειμένου να μιλήσουμε για τον επαναπατρισμό των ελλήνων πολιτικών προσφύγων στη μεταπολίτευση, είναι αναγκαίο να αναφερθούμε στην περίοδο από το τέλος του εμφυλίου μέχρι και την πτώση της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Άλλωστε το ζήτημα του επαναπατρισμού των πολιτικών προσφύγων αποτέλεσε μια μακροχρόνια διελκυστίδα, η οποία επηρεαζόταν πάντα από τη θέση της Ελλάδας στο ψυχροπολεμικό γίγνεσθαι, τις εσωτερικές οικονομικές και πολιτικές της εξελίξεις αλλά και τις διεργασίες στο εσωτερικό των χωρών φιλοξενίας. Μεταξύ του 1949 – 1974 επαναπατρίστηκαν αρκετές χιλιάδες άνθρωποι από τις διάφορες λαϊκές δημοκρατίες. Την περίοδο αυτή, είτε στη φάση της αστικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, είτε στη φάση της δικτατορίας, μπήκαν διάφορες πολιτικές και νομικές παράμετροι, οι οποίες κατέστησαν σύνθετο το ζήτημα του προσφυγικού επαναπατρισμού, όπως αποδείχθηκε και στα μεταπολιτευτικά χρονικά.

Η πρώτη φορά που τέθηκε το ζήτημα του επαναπατρισμού των ελλήνων πολιτικών προσφύγων, ήταν το 1950, μόλις ένα χρόνο από τη λήξη του εμφυλίου. Μόνο που αυτός ο επαναπατρισμός δεν θα είχε τα χαρακτηριστικά, τα οποία οι σύλλογοι των εκπατρισμένων περιέγραφαν από τα τέλη της δεκαετίας του '50⁸⁹. Στην φάση του όπλου παρά πόδα ο επαναπατρισμός θα είχε τη μορφή μιας μυστικής και καταδρομικής επιχείρησης. Σε διάφορες κομματικές – στρατιωτικές σχολές στην Τσεχοσλοβακία, στην Πολωνία, στη Ρουμανία και στην ΕΣΣΔ εκπαιδεύονταν έλληνες κομάντος πάνω στην αυτοάμυνα, στις δολιοφθορές, στη ραδιοτηλεγραφία, στη χρήση όπλων ακόμη και τανκ⁹⁰. Στις σχολές αυτές το εξαντλητικό ημερήσιο πρόγραμμα περιλάμβανε μαθήματα μαρξισμού – λενινισμού και συμβατικής – αντισυμβατικής στρατιωτικής εκπαίδευσης⁹¹. Δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε πως μαζί με τα παιδιά, τους ηλικιωμένους και τους αιχμαλώτους που επέστρεψαν στην Ελλάδα εκείνη την περίο-

⁸⁹ Ο επαναπατρισμός ως μαζική και ειρηνική διαδικασία άρχισε να μπαίνει με έμφαση μέσω της ίδρυσης και δραστηριοποίησης φορέων όπως η ΚΕΠΠΕ και η ΕΕΠΠΕ. Ειδικά μετά το 1958, με την εκλογική επιτυχία της ΕΔΑ, τα ζητήματα της γενικής αμνηστίας και του επαναπατρισμού αναβαθμίστηκαν. Για το ζήτημα αυτό βλ. Κώστας Τσίβος, «Απομείναμε σαν δέντρο ξεριζωμένο...». Προσφυγιά – Επαναπατρισμός», στο Katerina Kralova – Κώστας Τσίβος (επιμ.), *Στέγνωσαν τα δάκρυά μας. Έλληνες πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 299.

⁹⁰ Νίκος Μαραντζίδης, *Στη σκιά ...*, ό.π., σ. 325-326.

⁹¹ Στο ίδιο, σ. 325-326. Απόφοιτος μιας τέτοιας σχολής, συγκεκριμένα της στρατιωτικής ακαδημίας «Φρούτζε», υπήρξε και ο Χαρίλαος Φλωράκης, ο οποίος μάλιστα υπηρέτησε ως επικεφαλής των ξένων σπουδαστών. Για το ζήτημα αυτό βλ. Γιώργος Πετρόπουλος – Δημήτρης Ψαρράς, *Χαρίλαος Φλωράκης. Επαναστάτης παντός καιρού*, στο ένθετο «Οι “γνωστοί – άγνωστοι” που σφράγισαν τη σύγχρονη Ελλάδα», εφ. *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 22 Οκτώβρη 2016, σ. 13.

δο, φυσιογνωμίες σαν τον Νίκο Μπελογιάννη και τον Νίκο Πλουμπίδη αποτέλεσαν υπό μια έννοια τους πρώτους επαναπατρισθέντες πολιτικούς πρόσφυγες. Βέβαια, καθώς τα νέα ψυχροπολεμικά δεδομένα έθεταν ισχυρούς φραγμούς, αυτός ο ετερόδοξος επαναπατρισμός περιορίστηκε στην μυστική αποστολή λίγων σκληροπυρηνικών και έμπειρων στελεχών. Τι συνέβαινε όμως με τους υπόλοιπους χιλιάδες πολιτικούς πρόσφυγες που είχαν καταφύγει στις λαϊκές δημοκρατίες;

Το 1951 υπογράφηκε η διεθνής σύμβαση για τους πρόσφυγες, την οποία συνυπέγραψε και η Ελλάδα το 1952⁹². Η σύμβαση αυτή επικυρώθηκε από την ελληνική κυβέρνηση το 1959, όταν δημοσιεύτηκε και το αντίστοιχο ΦΕΚ⁹³. Βάσει της σύμβασης αυτής οριζόταν ως πρόσφυγας το κάθε άτομο το οποίο είχε εγκαταλείψει τον τόπο του εξαιτίας βίαιων πιέσεων⁹⁴. Η ελληνική κυβέρνηση αναγνώρισε την ιδιότητα του πρόσφυγα σε Έλληνες ομογενείς, οι οποίοι είχαν γυρίσει από την Αίγυπτο του Νάσερ, επέμενε όμως να αρνείται πεισματικά την αναγνώριση δεκάδων χιλιάδων ανθρώπων που είχαν καταφύγει στις σοσιαλιστικές χώρες. Αυτούς για πολλές ακόμη δεκαετίες το ελληνικό κράτος θα τους χαρακτήριζε «φυγάδες»⁹⁵. Θεωρώντας λοιπόν το ελληνικό κράτος πως οι χιλιάδες πολίτες, οι οποίοι εγκατέλειψαν τη χώρα κατά τη διάρκεια και το τέλος του εμφυλίου, έπραξαν οικιοθελώς, χρησιμοποίησε έναν παλιότερο νόμο και προχώρησε σε μαζικές αφαιρέσεις ιθαγένειας. Συγκεκριμένα, το 1927 είχε θεσπιστεί νόμος με τον οποίο οι αλλογενείς που εγκατέλειπαν τη χώρα χωρίς διάθεση επιστροφής, έχαναν και την ιθαγένειά τους⁹⁶. Έτσι, τη δεκαετία του '40 παράλληλα με τις στερήσεις ιθαγένειας αρκετών αλλογενών, σημειώθηκε μια σημαντική και ποιοτική μεταβολή, καθώς οι αφαιρέσεις ιθαγένειας στρέφονταν και κατά των ομογενών⁹⁷. Με γνωμοδότηση του Συμβουλίου Ιθαγένειας και με εγκύκλιο του Υπουργείου Εσωτερικών, ως απότοκο του νόμου 509, στρώθηκε ο δρόμος για το ΛΖ΄ Ψήφισμα της 4^{ης} Δεκεμβρίου του 1947, ψήφισμα με το οποίο στερούνταν την ιθαγένεια άτομα τα οποία βρίσκονταν στο εξωτερικό και σχετίζονταν με την «ανταρσία», όπως ονομάστηκε ο εμφύλιος από το αστικό κράτος⁹⁸. Πρώτοι και καλύτεροι, οι οποίοι στερήθηκαν την ελληνική ιθαγένεια, ήταν οι υπουργοί της ΠΔΚ⁹⁹. Συμπληρω-

⁹² Κατερίνα Σουλτανιά, *Η αποκατάσταση ...*, ό.π., σ. 178.

⁹³ Στο ίδιο, σ. 179.

⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 179.

⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 188-189.

⁹⁶ Λάμπρος Μπαλτσιώτης, «Με αφορμή την πρώτη αφαίρεση ιθαγένειας “αντεθνικώς δρώντων εις τό εξωτερικόν”»: μερικές επισημάνσεις», *Αρχειοτάξιο*, Τεύχος 15, Σεπτέμβριος 2013, σ. 102.

⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 103.

⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 103.

⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 105.

ματικό του ΛΖ΄ Ψήφισματος ήταν και το Μ΄ Ψήφισμα, το οποίο, αφότου κατέγραφε, αφαιρούσε την κινητή και ακίνητη περιουσία των πολιτικών προσφύγων, τη δήμειε ή την παραχωρούσε σε τρίτα πρόσωπα. Οι περιουσίες αυτές μέσα από σκανδαλώδεις διαδικασίες κατέληγαν ως αποζημιώσεις στους πάσης φύσεως «ανταρτόπληκτους»¹⁰⁰. Έχοντας στερηθεί ιθαγένεια και περιουσία οι πολιτικοί πρόσφυγες διαγράφονταν στη συνέχεια από τα μητρώα του χωριού ή της πόλης τους σαν να μην υπήρξαν ποτέ¹⁰¹. Οι κατηγορίες πάνω στις οποίες στηρίχθηκαν τα Ψηφίσματα ΛΖ΄ και Μ΄ ήταν η συμμετοχή πολιτών στην «ανταρσία» ή η φυγή τους στο εξωτερικό χωρίς την άδεια του κράτους¹⁰². Αν και το ΣΤΕ και ο Άρειος Πάγος αποφάνθηκαν πως η «ανταρσία» έληξε το 1949, η ισχύς των παραπάνω ψηφισμάτων και των διατάξεών τους επεκτάθηκαν επί μακρόν¹⁰³.

Το παράδοξο ήταν ότι από τις 22.266 στερήσεις ιθαγένειας συνολικά μόνο οι 124 έγιναν την περίοδο του εμφυλίου¹⁰⁴. Από το τέλος του εμφυλίου έως και το 1963 χιλιάδες πολίτες στερήθηκαν την ιθαγένεια με 136 Βασιλικά Διατάγματα¹⁰⁵. Οι αφαιρέσεις ιθαγένειας γίνονταν είτε ατομικά, είτε ομαδικά και μ' αυτόν τον τρόπο μια ολόκληρη οικογένεια ή και ένα ολόκληρο χωριό διαγράφονταν από τον εθνικό χάρτη με μια υπογραφή¹⁰⁶. Ειδικά την περίοδο 1955 – 1963, 83 Βασιλικά Διατάγματα αφαιρέσαν την ελληνική ιθαγένεια από 20.529 πολίτες¹⁰⁷. Το 1955 θεσπίστηκε ο Κώδικας Ελληνικής Ιθαγένειας. Όταν το 1962 κηρύχθηκε και νομικά ο τερματισμός του εμφυλίου πολέμου και καταργήθηκε το ΛΖ΄ Ψήφισμα, το άρθρο 33 του Κώδικα, καθώς και το νομοθετικό διάταγμα 4234, διατήρησαν σε ισχύ τον σκληρό πυρήνα της κατά τ' άλλα «καταργούμενης» νομοθεσίας¹⁰⁸. Μ' αυτές τις μεθοδεύσεις ο πυρήνας των αποκλεισμένων διευρυνόταν, καθώς, ενώ από τη μια πλευρά τα παιδιά των γονιών

¹⁰⁰ Οι διάφορες επιτροπές σχετικές με τις δημεύσεις περιουσιών αξιοποιούσαν εκθέσεις της εκάστοτε τοπικής χωροφυλακής και τις υπογραφές δύο μαρτύρων με τις οποίες πιστοποιούταν η συμμετοχή συγκεκριμένων ατόμων σε «αντάρτικες» ομάδες. Για το ζήτημα αυτό βλ. Χριστίνα Βαμβούρη – Δημάκη, «Ζητήματα επαναπόδοσης της ελληνικής ιθαγένειας και περιουσιών στους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες του εμφυλίου πολέμου», *Περί Ιστορίας*, Τεύχος 5, 2020, σ. 119.

¹⁰¹ Στο ίδιο, σ. 117.

¹⁰² Στο ίδιο, σ. 116.

¹⁰³ Στο ίδιο, σ. 117.

¹⁰⁴ Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ..., ό.π.*, σ. 188

¹⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 188.

¹⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 188.

¹⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 188. Οι γιουγκοσλάβοι ιστορικοί υποστήριζαν πως για την περίοδο 1947 – 1963 από τις 22.226 αφαιρέσεις ελληνικής ιθαγένειας οι 15.000 αφορούσαν Σλαβομακεδόνες. Για το ζήτημα αυτό βλ. Ιάκωβος Μιχαηλίδης, «Σλαβομακεδόνες πολιτικοί πρόσφυγες στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία», στο Βασίλης Γούναρης – Ιάκωβος Μιχαηλίδης (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, Αθήνα, Πατάκη, 2004, σ. 49.

¹⁰⁸ Τάσος Κωστόπουλος, «Αφαιρέσεις ιθαγένειας. Η σκοτεινή πλευρά της νεοελληνικής ιστορίας (1926 – 2003)», *Σύγχρονα Θέματα*, Τεύχος 83, Δεκέμβριος 2003, σ. 58 και 64.

που είχαν στερηθεί την ιθαγένεια έχαναν αυτομάτως και αυτά με τη σειρά τους την υπηκοότητα, από την άλλη πλευρά όσοι δεν είχαν χάσει την ιθαγένεια αδυνατούσαν να επαναπατριστούν, καθώς η νομοθεσία όριζε πως οι πολίτες που πέρασαν τα σύνορα χωρίς διαβατήριο, δεν μπορούσαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα¹⁰⁹. Η περίοδος του σύντομου κεντρώου διαλείμματος μεταξύ 1963 – 1965, αν και ο ρυθμός του επαναπατρισμού αυξήθηκε, σίγουρα δεν αποτέλεσε την άνοιξη, έστω και στη χαμένη της εκδοχή, για τους εκπατρισμένους πολιτικούς πρόσφυγες. Οι άνθρωποι που επέστρεφαν έπρεπε να υποστούν προσωπικούς και πολιτικούς εξευτελισμούς υπογράφοντας δηλώσεις μεταμέλειας και αποκήρυξης των ιδεών τους¹¹⁰, πράγμα το οποίο δε συνέβαινε με ομογενείς που γυρνούσαν την ίδια περίοδο από την ΕΣΣΔ¹¹¹. Άνθρωποι με κύρος στην Ελλάδα και στις χώρες φιλοξενίας, τέτοιοι ήταν οι εκπαιδευτικοί, οι επιστήμονες, οι διανοούμενοι, οι καλλιτέχνες, οι οποίοι δεν βαρύνονταν με κατηγορίες για φόνο είχαν περισσότερες πιθανότητες να επαναπατριστούν¹¹². Το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου του 1967 δεν έφερε κάποια συγκλονιστική αλλαγή στο ζήτημα του επαναπατρισμού των πολιτικών προσφύγων. Η δικτατορία των συνταγματαρχών απλώς αξιοποίησε το ήδη υφιστάμενο νομικό πλαίσιο προσθέτοντας στον κατάλογο των ανιθαγενών ανθρώπους που αντιτάχθηκαν στο καθεστώς και κατέφυγαν κυρίως σε χώρες της Δύσης¹¹³. Έτσι, την περίοδο της δικτατορίας δεν κατάφεραν να επιστρέψουν περισσότερα από 1.000 άτομα¹¹⁴.

Η νομική υπόσταση των ελλήνων πολιτικών προσφύγων ήταν σύνθετη και στις λαϊκές δημοκρατίες που τους φιλοξενούσαν. Η ΕΣΣΔ και οι χώρες του ανατολικού μπλοκ δεν υπέγραψαν τη διακήρυξη του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες το 1951 και γι' αυτό το λόγο υπήρχε αρχικά πολιτικό και νομικό ζήτημα με τον προσδιορισμό των πολιτικών προσφύγων. Η αναγνώριση ενός ανθρώπου με την προσφυγική ιδιότητα, είτε ζούσε σε αστική, είτε σε λαϊκή δημοκρατία, συνεπαγόταν αυτομάτως αναγνωρι-

¹⁰⁹ Κατερίνα Τσέκου, *Προσωρινώς ...*, ό.π., σ. 98. Ακόμη, για το ζήτημα των παιδιών βλ. Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ...*, ό.π., σ. 188.

¹¹⁰ Χριστίνα Βαμβούρη – Δημάκη, «Ζητήματα ...», ό.π., σ. 118. Ακόμη, για το καθεστώς ασφυξίας και παρακολούθησης των επαναπατρισθέντων από τις αρχές την περίοδο διακυβέρνησης του Γ. Παπανδρέου βλ. Στέλιος Γιατρουδάκης, ό.π., σ. 258.

¹¹¹ Ευαγγελία Τόπα – Γουναροπούλου, *Πορεία ζωής. Αντίσταση – Τασκένδη – Επαναπατρισμός*, Αθήνα, Ιδιωτική έκδοση, 1995, σ. 210.

¹¹² Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ...*, ό.π., σ. 196. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτέλεσαν η Έλλη Αλεξίου και ο Αλέξης Πάρνης.

¹¹³ Ελένη Πασχαλούδη – Στράτος Δορδανάς, «Οι πολιτικοί πρόσφυγες και η ελληνική πολιτεία 1946 – 1989: από τη στέρηση της ιθαγένειας στον επαναπατρισμό και την αποκατάσταση», στο Άννα Καραπάνου (επιμ), *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2017, σ. 63.

¹¹⁴ Απόστολος Πατελάκης, «Οι πολιτικοί πρόσφυγες επιστρέφουν στην πατρίδα», εφ. *Η Καθημερινή*, 30 Αυγούστου 2021.

σμένα δικαιώματα του πρόσφυγα και παράλληλα αυτόματες υποχρεώσεις του κράτους που τον φιλοξενούσε προς αυτόν. Αρχικά, οι κοινότητες των εκπατρισμένων ελλήνων κομμουνιστών προμηθεύονταν ειδικές προσωρινές ταυτότητες με άδειες παραμονής, οι οποίες τους προσδιόριζαν εθνικά ως Έλληνες ή Μακεδόνες χωρίς ιθαγένεια¹¹⁵. Οι έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες, ειδικά τα πρώτα χρόνια παραμονής, για διάφορα γραφειοκρατικά ζητήματα απευθύνονταν στις κομματικές οργανώσεις και έπειτα στις προσφυγικές και όχι στις διοικητικές αρχές του κράτους φιλοξενίας. Η δήλωση μιας γέννησης, ενός θανάτου, η ανακοίνωση πολιτικού γάμου ή διαζυγίου, η αναφορά μιας κλοπής ή μιας αντιμαχίας, τα χιλιάδες αιτήματα για την επανένωση οικογενειών, κάθε λογής αιτήματα ή παράπονα κατευθύνονταν στις αρχές της ιδιόμορφης λαϊκής δημοκρατίας των εκπατρισμένων, δηλαδή στα όργανα και στις δομές του ΚΚΕ. Το κόμμα και οι πολιτικές, πολιτιστικές και προσφυγικές οργανώσεις, όπως η ΚΕΠΠΕ, είχαν τις αρμοδιότητες καταγραφής, εξυπηρέτησης και εκπροσώπησης όλων των ελλήνων πολιτικών προσφύγων και δρούσαν άτυπα σαν υπουργείο εντός των χωρών φιλοξενίας¹¹⁶. Αυτή η γκρίζα νομική ζώνη για τους έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες κράτησε μέχρι το 1964, όταν και αναγνωρίστηκαν ως «πολίτ εμιγκράντ», δηλαδή πολιτικοί μετανάστες, και όχι ως πρόσφυγες (refugees) όπως ήταν και ο επίσημος όρος του ΟΗΕ¹¹⁷. Βέβαια, είτε με την ταυτότητα του ανιθαγενούς¹¹⁸, είτε με την ταυτότητα του πολιτικού μετανάστη οι έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες είχαν εξαρχής την ίδια πρόσβαση στην υγεία, στην εκπαίδευση, στην εργασία, στη συνταξιοδότηση και στη συμμετοχή στα κοινά¹¹⁹ με τους υπόλοιπους πολίτες των λαϊκών δημοκρατιών. Απολάμβαναν μάλιστα και ορισμένα προνόμια όπως ήταν η απαλλαγή από την υποχρεωτική στράτευση¹²⁰.

Εν τέλει πόσοι ήταν οι πολιτικοί πρόσφυγες, οι οποίοι επαναπατρίστηκαν έως το 1974; Οι εκτιμήσεις διέφεραν. Τα στοιχεία της ΚΕΠΠΕ υπολόγιζαν τους επαναπα-

¹¹⁵ Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ...*, ό.π., σ. 189.

¹¹⁶ Στο ίδιο, σ. 90.

¹¹⁷ Κατερίνα Τσέκου, *Προσωρινώς ...*, ό.π., σ. 99.

¹¹⁸ Η αναγραφή των ελλήνων πολιτικών προσφύγων ως απόμων δίχως ιθαγένεια παραβίαζε τις παγκόσμιες διακηρύξεις των δικαιωμάτων του ΟΗΕ, βάσει των οποίων ο κάθε άνθρωπος είχε δικαίωμα σε μια ιθαγένεια. Η παραβίαση αυτή βέβαια βάραινε το ελληνικό κράτος που προχωρούσε σε στερήσεις ιθαγένειας και όχι τις χώρες φιλοξενίας. Για το ζήτημα αυτό βλ. Κώστας Χορομίδης, «Η ιθαγένεια των ελληνοπαίδων πολιτικών προσφύγων», *Αρμενόπουλος*, Έτος 3^ο, Τεύχος 8-9, Θεσσαλονίκη, 1977, σ. 605.

¹¹⁹ Η συμμετοχή στα κοινά σήμαινε πρακτικά δικαίωμα ψήφου στις συνδικαλιστικές, κομματικές, και πολιτιστικές ενώσεις, συλλόγους και σωματεία.

¹²⁰ Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ...*, ό.π., σ. 24.

τρισεπταχθύντες στους 12.000 από το 1951 έως το 1965¹²¹, ενώ άλλοι ερευνητές υπολόγιζαν τους επαναπατρισεπταχθύντες στους 8.000 περίπου για την περίοδο 1955 έως 1974¹²². Ασχέτως με τη διαφορά των παραπάνω εκτιμήσεων συμπεραίνουμε πως η περίοδος 1949 – 1974 αποτέλεσε τη φάση του «καχεκτικού»¹²³ επαναπατρισεπταχθύντου, κατά την οποία με αρκετές δυσκολίες κατάφεραν να επιστρέψουν πρώτα οι «ακούσιοι» πολιτικοί πρόσφυγες, όπως μερικά ανήλικα παιδιά, ηλικιωμένοι και αιχμάλωτοι στρατιώτες του Εθνικού Στρατού, και στη συνέχεια οι μη επικίνδυνοι και μετανιωμένοι, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του ελληνικού κράτους, πολιτικοί πρόσφυγες¹²⁴. Σε κάθε περίπτωση, όσοι επέστρεφαν ήταν υποχρεωμένοι να αποκηρύξουν τον κομμουνισμό και ήταν σχεδόν απίθανο να μην υφίσταντο κάποιου είδους διάκριση σε σχέση με τους υπόλοιπους πολίτες. Μ' αυτή την τακτική το ελληνικό αστικό κράτος αφενός μεν τηρούσε τις ψυχροπολεμικές ισορροπίες, αφετέρου δε διατηρούσε στο εσωτερικό μέτωπο το αφήγημα της εθνικοφροσύνης και του αντικομμουνισμού.

2.2 Ο ατελής επαναπατρισεπταχθύντος της πολιτειακής μετάβασης

Το βράδυ της 22^{ης} Αυγούστου του 1974, περίπου ένα μήνα μετά την πτώση της δικτατορίας, ο Χαρίλαος Φλωράκης επέστρεψε στην Ελλάδα με πτήση της Air France στο αεροδρόμιο του Ελληνικού¹²⁵. Η κίνηση αυτή του Πρώτου Γραμματέα της Κ.Ε του ΚΚΕ δημιουργούσε δύο επιλογές στην κυβέρνηση εθνικής ενότητας του Καραμανλή: είτε θα συλλάμβανε τον Φλωράκη, ο οποίος βαρυνόταν μεταξύ άλλων και με την κατηγορία της κατασκοπίας, είτε δε θα αντιδρούσε καθόλου, όπως και έγινε. Η μη σύλληψη του Φλωράκη ισοδυναμούσε με τη de facto αναγνώριση του ΚΚΕ, η οποία οδήγησε και στη de jure νομιμοποίησή του ένα μήνα αργότερα¹²⁶. Η επιστροφή του Φλωράκη στην Ελλάδα σηματοδοτούσε, πέραν της αποδοχής της νομιμοποίησης του απαγορευμένου ΚΚΕ, και την αλλαγή στρατηγικής του αστικού κράτους απέναντι

¹²¹ Ιωάννα Παπαθανασίου, «Πρόσφυγες ...», *ό.π.*, σ. 26, υποσημείωση 6. Η έκθεση αυτή της ΚΕΠΠΕ συντάχθηκε το 1973.

¹²² Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ...*, *ό.π.*, σ. 196.

¹²³ Ο όρος δανείζεται από το γνωστό βιβλίο του Ηλία Νικολακόπουλου, στο οποίο με τον όρο «καχεκτική» ο συγγραφέας περιέγραφε την περίοδο της αστικής δημοκρατίας από τα χρόνια του εμφυλίου έως και το πραξικόπημα των συνταγματαρχών.

¹²⁴ Χριστίνα Βαμβούρη – Δημάκη, «Ζητήματα ...», *ό.π.*, σ. 117.

¹²⁵ «Επέστρεψε χθες ο κ. Χαρ. Φλωράκης», *εφ. Η Αυγή*, Περίοδος Γ', Αριθ. φύλλου 16, 23 Αυγούστου 1974, σ. 1.

¹²⁶ Παναγιώτης Μαυρέλης, «Χαρίλαος Φλωράκης: Καπετάν Γιώτης, “κατάσκοπος”, 20 φορές ισοβίτης και πολιτικός ηγέτης», στο ένθετο «Οι καπετάνιοι του Δημοκρατικού Στρατού» *HotDoc.History*, Τεύχος 10, σ. 15, *εφ. Documento*, 2 Απριλίου 2017.

στο ζήτημα του επαναπατρισμού των ελλήνων πολιτικών προσφύγων¹²⁷. Έχοντας υποδεχθεί τα κύματα των ακούσιων και μετανιωμένων πολιτικών προσφύγων, το ελληνικό κράτος έπρεπε αναγκαστικά να αποδεχθεί τους επί δεκαετίες ανεπιθύμητους πολίτες του, οι οποίοι επιθυμούσαν να επιστρέψουν χωρίς να υπογράψουν δηλώσεις μετανοίας¹²⁸. Άλλωστε το σύνθημα της καθολικής αμνηστίας έπρεπε, προκειμένου να πείσει τους πολίτες για το περιεχόμενο της πολιτειακής μετάβασης, να χαράζει διαχωριστικές γραμμές από τους αποκλεισμούς της προηγούμενης περιόδου.

Οι πολιτικοί κρατούμενοι αποφυλακίζονταν, οι πολιτικοί εξόριστοι της δικτατορίας επέστρεφαν, τα κόμματα και οι φορείς ξαναλειτούργουσαν, οι εκλογές ανέδειξαν νέα κυβέρνηση, το πολιτειακό λύθηκε και ψηφίστηκε νέο Σύνταγμα. Ένα χρόνο ακριβώς από την πτώση της δικτατορίας οι εκκρεμότητες της μετάβασης είχαν λυθεί και το ζήτημα του επαναπατρισμού έμπαινε επιτακτικά από τους δεκάδες χιλιάδες ανθρώπους, οι οποίοι θεωρούσαν πως είχε έρθει η ώρα της επιστροφής. Η Γενική Διεύθυνση Κρατικής Ασφάλειας εκτιμούσε τον αριθμό των πολιτικών προσφύγων, συνυπολογίζοντας τους γάμους και τις γεννήσεις, στους 100.000 ανθρώπους ήδη από το 1973¹²⁹, η ΚΕΠΠΕ, χωρίς να διαθέτει στοιχεία για τους διαμένοντες στη Γιουγκοσλαβία, υπολόγιζε τους πολιτικούς πρόσφυγες σε 61.300 άτομα το 1974¹³⁰, ενώ η κυβέρνηση υπολόγιζε το σώμα των προσφύγων στους 52.000 ένα χρόνο αργότερα¹³¹. Αν και το 1974 αποτέλεσε τομή για τον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων, ο επαναπατρισμός συνάντησε δυσκολίες που τον κατέστησαν αντιφατικό και ατελή.

Η αντίφαση απέρρευε από τη θεσμική ενσωμάτωση της κομμουνιστικής αριστεράς, η οποία παρήγαγε την ίδια στιγμή θεσμικούς και ημιθεσμικούς αποκλεισμούς, τόσο σε υλική, όσο και σε ηθική βάση¹³². Αυτή η αντίφαση εξηγούσε την ύ-

¹²⁷ Η απόφαση του Χαρίλαου Φλωράκη να επιστρέψει χωρίς πλαστά χαρτιά, εφόσον είχε στερηθεί την ελληνική ιθαγένεια και συνεπώς δε μπορούσε να έχει ταξιδιωτικά έγγραφα, ήταν συνειδητή. Μια από τις πρώτες ενέργειες του Φλωράκη ήταν να ζητήσει την επανάκτηση της ιθαγένειάς του. Την ίδια διαδικασία επιστροφής ακολουθούσαν και άλλοι Έλληνες που είχαν καταφύγει στη Δύση λόγω της αντιδικτατορικής τους δράσης. Ουσιαστικά η χορήγηση αμνηστίας δεν εξαγγέλθηκε από το ελληνικό κράτος αλλά επιβλήθηκε σ' αυτό από τους ίδιους τους εξόριστους. Για το ζήτημα αυτό βλ. Ζηργάνος, Νικόλαος – Κατσιγιάννη Ελένη – Μανιμανάκης Κώστας – Πετρόπουλος Γιώργος – Χατζηδημητράκος Νίκος (επιμ.), *Χαρίλαος Φλωράκης. Ο Καπετάνιος, ο παράνομος, ο πολιτικός*, στο ένθετο «Οι πολιτικοί που σφράγισαν τη Μεταπολίτευση. Μέσα από τους απόρρητους φακέλους της Ασφάλειας», Τεύχος Ε', εφ. *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 17 – 18 Ιουνίου 2023, σ. 32-33.

¹²⁸ Χριστίνα Βαμβούρη – Δημάκη, «Ζητήματα ...», *ό.π.*, σ. 117.

¹²⁹ Τάσος Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 67.

¹³⁰ *Η φωνή των εκπατρισμένων*, Περίοδος Β', Τεύχος 1, Οκτώβριος 1974, σ. 13.

¹³¹ Ελένη Πασχαλούδη – Στράτος Δορδανάς, *ό.π.*, σ. 65.

¹³² Μάγδα Φυτιλή, «Μεταπολίτευση: θεσμική ενσωμάτωση και συμβολικός αποκλεισμός της κομμουνιστικής αριστεράς (1974 – 1981)», στο Μάγδα Φυτιλή – Μάνος Αυγερίδης – Ελένη Κούκη (επιμ.), *Η*

παρξη δύο κομμουνιστικών κομμάτων την ίδια στιγμή που ο επίσημος κρατικός λόγος ήταν ακόμη έντονα αντικομμουνιστικός¹³³. Αυτό σήμαινε πρακτικά πως, ενώ για παράδειγμα το 10^ο Συνέδριο του ΚΚΕ, το πρώτο μεταπολιτευτικό συνέδριο του κόμματος στην Ελλάδα¹³⁴, γινόταν μέσα σ' ένα καθεστώς κοινοβουλευτικής δημοκρατίας το 1978, εκλεγμένοι σύνεδροι πολιτικοί πρόσφυγες από τις λαϊκές δημοκρατίες δεν μπόρεσαν να παραβρεθούν λόγω αδιευκρίνιστης απαγόρευσης¹³⁵. Η ισχύς των ψηφισμάτων και συντακτικών πράξεων, οι οποίες αποτέλεσαν τη μαγιά για τα εμφυλιοπολεμικά έκτακτα μέτρα, θα καταργούνταν στις 11 Δεκεμβρίου του 1975 βάσει του νόμου 111 και της παραγράφου 4 του Συντάγματος¹³⁶. Όμως η κυβέρνηση ψήφισε νόμο, ο οποίος ενώ καταργούσε τα έκτακτα μέτρα, την ίδια στιγμή διατηρούσε τις συνέπειές τους, όπως τις στερήσεις ιθαγένειας, τις διώξεις για λιποταξία ή ανυποταξία και τα προσκόμματα στην επιστροφή των πολιτικών προσφύγων¹³⁷. Έτσι, η παράγραφος 2 του 1^{ου} άρθρου του νόμου 233/10.12.1975 διατηρούσε σε ισχύ καταδικαστικές αποφάσεις του εμφυλίου¹³⁸.

Η ατέλεια πάλι προέκυπτε μέσω των αντιφάσεων μεταξύ του νέου Συντάγματος και των νόμων που είχαν ψηφιστεί. Το ζήτημα του επαναπατρισμού και του καθεστώτος απόδοσης της ιθαγένειας δεν συγχρονίστηκε με τους υπόλοιπους τομείς της πολιτειακής αλλαγής και μέχρι τη νομοθετική ρύθμιση του 1983 υπήρχαν πολλά κοινά στοιχεία με την προ του 1974 περίοδο, όχι τόσο σε επίπεδο αριθμών, όσο σε επίπεδο διαδικασιών και νοοτροπίας. Ο επαναπατρισμός της πρώτης μεταπολιτευτικής επταετίας παρέμενε, εν μέρει, ακόμη καχεκτικός¹³⁹. Οι διοικητικές διαδικασίες για την επανεξέταση ατομικών αιτήσεων για επαναπατρισμό καθώς και οι αιτήσεις για απόδοση ιθαγένειας από το Συμβούλιο Ιθαγένειας παρέμεναν χρονοβόρες και αυστη-

δεύτερη ζωή της εθνικής αντίστασης. Πρακτικές αναγνώρισης και αποκλεισμού 1944-2006, Θεμέλιο, Αθήνα, 2022, σ. 189.

¹³³ Στο ίδιο, σ. 186.

¹³⁴ Κωνσταντίνος Ζαγάρας, *Η κατάρρευση του «υπαρκτού» και η διάσπαση του ΚΚΕ. Η κομβική στιγμή του 1991*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2019, σ. 46. Έχει ενδιαφέρον πως στο 10^ο Συνέδριο μόνο ένα μέλος του Π.Γ προερχόταν από την επαναπατρισμένη πολιτική προσφυγιά. Αν και το ΚΚΕ υπήρξε κατεχοχόν το κόμμα των πολιτικών προσφύγων, εν έτει 1978 ο επαναπατρισμός κινούταν ακόμη με αργές διαδικασίες. Για το ζήτημα αυτό βλ. Στο ίδιο, σ. 49.

¹³⁵ «Οι εκπαιρισμένοι καταδικάζουν τις διακρίσεις σε βάρος του ΚΚΕ», εφ. *Δημοκράτης*, Νο.6, 14 Ιούνη 1978, σ. 2.

¹³⁶ Μάγδα Φυτιλή, «Μεταπολίτευση ...», *ό.π.*, σ. 189.

¹³⁷ Στο ίδιο, σ. 189.

¹³⁸ Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ...*, *ό.π.*, σ. 197, υποσημείωση 21. Για το ίδιο ζήτημα βλ. *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος 2^{ος}, Τεύχος 6, Δεκέμβριος 1981 – Γενάρης 1982, σ. 11-12.

¹³⁹ Δημήτρης Χριστόπουλος, «Η τελευταία εικοσαετία της ελληνικής ιθαγένειας: 1984 – 2004», *Σύγχρονα Θέματα*, Τεύχος 91, Οκτώβριος – Δεκέμβριος 2005, σ. 22. Για το ίδιο ζήτημα βλ. *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος 1^{ος}, Τεύχος 3, σ. 13.

ρές παρά το γεγονός ότι είχαν σχετικά φιλελευθεροποιηθεί, προκειμένου να εκτονώνεται μερικώς η πολιτική πίεση¹⁴⁰. Μ' αυτόν τον τρόπο το τρίπτυχο: άδεια επίσκεψης, επαναπατρισμός και απόδοση ιθαγένειας όχι μόνο δεν ήταν ενιαίο, αλλά μπορούσε να αποδειχθεί μια περίπλοκη και χρονοβόρα εξίσωση, ειδικά μέχρι το 1981¹⁴¹. Ουσιαστικά οι πολιτικοί πρόσφυγες αναγνωρίζονταν ως έλληνες πολίτες, όμως δεν αναγνωρίζονταν η προσφυγική τους ιδιότητα, γεγονός που τους δημιουργούσε μια σειρά από γραφειοκρατικά, νομικά, πολιτικά και οικονομικά προβλήματα με τα οποία θα ασχοληθούμε σε επόμενο κεφάλαιο¹⁴². Την ίδια στιγμή που οι εκκρεμότητες με τους επαναπατρισθέντες πολιτικούς πρόσφυγες στην Ισπανία έκλειναν το 1977¹⁴³ και οι εκπρόσωποι του ελληνικού κράτους διεξήγαν διεθνείς καμπάνιες για τους ξεριζωμένους πρόσφυγες της Κύπρου, η ελληνική κυβέρνηση αρνιόταν να κοιτάξει κατάματα ένα υπαρκτό πρόβλημα στο εσωτερικό της χώρας¹⁴⁴. Το πρόβλημα αυτό ήταν πως, ενώ η Ελλάδα ήταν μια αστική και φιλελεύθερη, όπως αυτοπροσδιοριζόταν, δημοκρατία σε ενταξιακή τροχιά στην ΕΟΚ, δεν μπορούσε να λύσει ένα πρόβλημα δεκαετιών που άφηνε εθνικά, νομικά, πολιτικά και οικονομικά άστεγους δεκάδες χιλιάδες πολίτες της¹⁴⁵.

Η περίοδος του επαναπατρισμού των ελλήνων πολιτικών προσφύγων στα μεταπολιτευτικά χρόνια περιοδολογείται με κριτήριο την κυβέρνηση που βρισκόταν στην εξουσία. Έτσι, πολλοί διέκριναν το πρώτο κύμα επαναπατρισμού την περίοδο 1974 – 1981 και το δεύτερο την περίοδο 1981 – 1989. Άλλοι πάλι έθεταν το νόμο Σκουλαρίκη – Γεννηματά το 1983 ως σημείο καμπής. Το βασικό πρόβλημα με τις παραπάνω περιοδολογήσεις είναι πως αντιλαμβάνονται τον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων ως απότοκο των διαθέσεων και των νομοθετημάτων των δύο αστικών κυβερνήσεων αποκλειστικά, παραβλέποντας το πώς οι ίδιοι οι πολιτικοί πρόσφυγες με τις ενώσεις τους και τις πρωτοβουλίες τους επηρέασαν τη διαδικασία του επαναπατρισμού. Αναμφίβολα το 1974 αποτέλεσε τομή για τον προσφυγικό επαναπατρισμό. Όμως η διαδικασία του προσφυγικού επαναπατρισμού της μεταπολίτευσης ήταν μια μακρά δεκαπενταετής διαδικασία που σκόνταφτε συνεχώς πάνω σε νομοθετικές αντιφάσεις και ατέλειες, οι οποίες αναφέρθηκαν παραπάνω, και εν τέλει καθορίστηκε

¹⁴⁰ Τάσος Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 67.

¹⁴¹ *Η φωνή των εκπατρισμένων*, Περίοδος Β', Τεύχος 36, Σεπτέμβριος 1978, σ. 3.

¹⁴² *Διεθνής διάσκεψη για τον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων*, ΚΕΠΠΕ – Νέα Βιβλία, Αθήνα, 1980, σ. 23.

¹⁴³ Στο ίδιο, σ. 132. Για το ίδιο ζήτημα βλ. Μάγδα Φυτιλή, «Μεταπολίτευση ...», *ό.π.*, σ. 215-216.

¹⁴⁴ *Διεθνής διάσκεψη ...*, *ό.π.*, σ. 12.

¹⁴⁵ *Η φωνή των εκπατρισμένων*, Περίοδος Β', Τεύχος 1, Οκτώβριος 1974, σ. 4.

με τις συνεχείς παρεμβάσεις των ίδιων των πολιτικών προσφύγων, των φορέων, των κομμάτων και της ίδιας της κοινωνίας που αναγνώριζε και στήριζε τα αιτήματα και τις ανησυχίες τους.

Η δεκαετία του '40 έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη δημόσια συζήτηση, ενώ ταυτόχρονα παρήγαγε συγκλήσεις και αποκλίσεις στην ελληνική κοινωνία της μεταπολίτευσης¹⁴⁶. Ταυτόχρονα τα αιτήματα μεγάλου μέρους της κοινωνίας για περισσότερη δημοκρατία, δικαιοσύνη, αναγνώριση των ηττημένων του εμφυλίου αποτελούσαν βασικούς πυλώνες του αξιακού υποβάθρου της μεταπολιτευτικής περιόδου¹⁴⁷. Τέλος, με αφορμή τα γεγονότα στην Κύπρο το 1974, άνοιξε μια μεγάλη συζήτηση γύρω από την έννοια του έθνους¹⁴⁸. Ποιοι ήταν οι «γνήσιοι» εκπρόσωποι του έθνους και ποιοι το «πρόδιδαν»; Ποιοι ανήκαν σ' αυτό το έθνος και ποιοι αποκλείονταν; Και στις τρεις περιπτώσεις των δημόσιων μεταπολιτευτικών συζητήσεων για το '40, για το περιεχόμενο της δημοκρατίας και για το έθνος, οι πολιτικοί πρόσφυγες και το ζήτημα του επαναπατρισμού αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι τους. Ο βασικότερος παράγοντας, ο οποίος βρισκόταν σε συνομιλία με τις κυβερνήσεις, την κοινωνία, τα κόμματα και επανέφερε ασταμάτητα το ζήτημα του επαναπατρισμού των πολιτικών προσφύγων στο δημόσιο διάλογο ήταν οι προσφυγικοί σύλλογοι.

¹⁴⁶ Μάγδα Φυτιλή, «Λωτοφάγοι και Ηρόστρατοι: μνήμες του '40 στον πολιτικό λόγο των κομμάτων κατά τη δεκαετία του '80», στο Μάνος Αυγερίδης – Έφη Γαζή – Κωστής Κορνέτης (επιμ), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, σ. 29.

¹⁴⁷ Γεράσιμος Μοσχονάς, «Η επικαιρότητα και η ήττα των αξιών της μεταπολίτευσης», στο Μάνος Αυγερίδης – Έφη Γαζή – Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, σ. 436.

¹⁴⁸ Τζένη Λιαλιούτη, «Ο αντιαμερικανισμός και το εθνικό αφήγημα της μεταπολίτευσης, 1974 – 1985: ανορθολογικά στοιχεία, ορθολογικές χρήσεις», στο Μάνος Αυγερίδης – Έφη Γαζή – Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, σ. 199-202. Για το ίδιο ζήτημα βλ. Έφη Γαζή, «Μεταπλάσεις της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητας στη μεταπολίτευση», στο Μάνος Αυγερίδης – Έφη Γαζή – Κωστής Κορνέτης (επιμ), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, σ. 247-249. Τέλος, βλ. Κώστας Καραβίδας, «Αναζητήσεις της λαϊκότητας: ιδεολογικές διασταυρώσεις και απομακρύνσεις στο *Αντί* και τον *Πολίτη*», στο Μάνος Αυγερίδης – Έφη Γαζή – Κωστής Κορνέτης (επιμ), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, σ. 304-305.

3. Οι σύλλογοι των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων

3.1 Εισαγωγή

Δεν θα μπορούσαμε να εξετάσουμε την ιστορία των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων της μεταπολιτευτικής περιόδου χωρίς να αναφερθούμε στη δράση των συλλόγων τους. Η ύπαρξη συλλόγων και η οργάνωση μιας κοινότητας γύρω από τις δραστηριότητές τους ήταν ένα φαινόμενο κομβικό για όλες τις μεταναστευτικές και προσφυγικές ομάδες. Στην περίπτωση των ελλήνων πολιτικών προσφύγων, ο τρόπος οργάνωσης της πολιτικής και πολιτιστικής δραστηριότητας στις χώρες φιλοξενίας καθώς και η ανάγκη αντιμετώπισης των νέων δεδομένων, τα οποία προέκυπταν από τον επαναπατρισμό, εξηγούσαν και ευνοούσαν την ύπαρξη τέτοιων συλλόγων. Άλλωστε η μεταπολιτευτική Ελλάδα, ειδικά η περίοδος της πρώιμης μεταπολίτευσης¹⁴⁹, υπήρξε περίοδος άνθισης και ζωηρής κινητικότητας των συλλογικών διεκδικήσεων. Τέτοιες μορφές συλλογικών οργανισμών υπήρξαν τα κόμματα, οι νεολαίες τους, το συνδικαλιστικό κίνημα, τα κινήματα του πολιτισμού, τα αθλητικά σωματεία, οι μαζικοί φορείς, οι ομοσπονδίες και οι διάφοροι σύλλογοι, οι οποίοι με κεντρική αναφορά στη δεκαετία του '40 διεκδικούσαν ηθική και υλική αναγνώριση για τη γενιά της αντίστασης, του εμφυλίου και της πολιτικής προσφυγιάς. Προκειμένου να κατανοήσουμε τους συλλόγους των επαναπατρισθέντων ελλήνων πολιτικών προσφύγων, πρέπει αναφερθούμε στη δομή τους, στην εμβρυακή τους μορφή στις σοσιαλιστικές χώρες, στην ωρίμανσή τους μετά το 1974 στην Ελλάδα, στις πολιτικές αποχρώσεις τους, στις προσωπικότητες οι οποίες τους πλαισίωναν, στις δράσεις και στις διεκδικήσεις τους, στη σχέση τους τόσο με τον προσφυγικό κόσμο όσο και με τους επίσημους κρατικούς φορείς.

3.2 Η δομή των προσφυγικών συλλόγων

Ο κάθε σύλλογος αποτελούσε μια αναγνωρισμένη από το κράτος, είτε το αστικό είτε το σοσιαλιστικό, συσπείρωση πολιτών. Για να αποκτήσει ένας σύλλογος έγκριση, προκειμένου να ξεκινήσει τη λειτουργία του, χρειαζόταν ένα καταστατικό. Το καταστατικό αυτό, πέρα από τα ζητήματα εσωτερικής λειτουργίας, δήλωνε τις προθέσεις, τους σκοπούς και τα μέσα πάλης του και ήταν αναγκαία προϋπόθεση για την απόκτη-

¹⁴⁹ Η περιοδολόγηση της μεταπολίτευσης σε «πρώτη» ή «πρώιμη» και «ύστερη» ή «όψιμη» με διαχωριστικό όριο την επανεκλογή του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση, είναι άποψη αρκετών ερευνητών της συγκεκριμένης εποχής. Για το ζήτημα αυτό βλ. Μάνος Αυγερίδης – Έφη Γαζή – Κωστής Κορνέτης, «Εισαγωγή», στο Μάνος Αυγερίδης – Έφη Γαζή – Κωστής Κορνέτης (επιμ), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, σ. 18.

ση νομικής υπόστασης. Με τη νομική αναγνώριση ο σύλλογος αποκτούσε όνομα και σφραγίδα προκειμένου να υπογράψει και να κοινοποιεί τις αποφάσεις του. Σημαντικός παράγοντας για ένα σύλλογο προφανώς ήταν ο παράγοντας των μελών. Τα μέλη ενός συλλόγου συνεδρίαζαν και ψήφισαν προκειμένου να αναδεικνύουν τα όργανα εκπροσώπησης και διοίκησης. Τα μέλη ενός συλλόγου είχαν δικαιώματα, όπως η εκφορά γνώμης στις διαδικασίες, την ίδια στιγμή όμως είχαν και υποχρεώσεις, όπως ήταν η πληρωμή συνδρομών και έκτακτων εισφορών¹⁵⁰. Μέσα από τις συνεδριάσεις, τις διαδικασίες και τις συνελεύσεις των μελών εκλέγονταν όργανα. Τα όργανα των συλλόγων εξέλεγαν πρόεδρο, αντιπρόεδρο, γραμματέα, ταμία κ.α. Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας για τη δράση ενός συλλόγου ήταν αυτός του χώρου. Ο σύλλογος χρειαζόταν μια έδρα. Συνήθως υπήρχαν τα κεντρικά γραφεία στην περιοχή που βρίσκονταν τα περισσότερα μέλη του και υπήρχαν συμπληρωματικά παραρτήματα σε άλλες περιοχές. Τα γραφεία και τα παραρτήματα αποτέλεσαν τα σημεία όπου τα μέλη γνωρίζονταν, συζητούσαν, ψυχαγωγούνταν και ανέπτυσαν το αίσθημα του συνανήκειν σε μια κοινότητα. Προκειμένου οι σύλλογοι να ενημερώνουν τα μέλη τους αλλά και την κοινωνία για τις θέσεις τους διοργάνωναν εξωστρεφείς δράσεις όπως συνέδρια, εκδηλώσεις, συνεστιάσεις¹⁵¹. Τέλος, η έκδοση εφημερίδας, περιοδικού, ενημερωτικών δελτίων, αφιερωμάτων, χρονικών και ημερολογίων ήταν απαραίτητες δραστηριότητες, οι οποίες στόχευαν στην ενημέρωση των μελών και της υπόλοιπης κοινωνίας, στην ενεργή εμπλοκή των ανθρώπων της κοινότητας και στην οικονομική ενίσχυση των συλλόγων για τα διάφορα έξοδα που προέκυπταν κατά καιρούς¹⁵². Αυτό το μοντέλο δομής και λειτουργίας, το οποίο συναντούσαμε και στους συλλόγους των Ποντίων, Μικρασιατών, Αρμενίων στην Ελλάδα μετά τη Συνθήκη της Λωζάννης, στους συλλόγους των Ελλήνων της υπερπόντιας διασποράς ολόκληρο τον 20ό αιώνα, στους συλλόγους των ελλήνων μεταναστών τις μεταπολεμικές δεκαετίες αλλά και στους συλλόγους των παλινοστούντων μετά το 1991, εμφανίστηκε και στους συλλόγους των ελλήνων πολιτικών προσφύγων τόσο στις χώρες φιλοξενίας όσο και στην Ελλάδα μετά τον επαναπατρισμό τους.

¹⁵⁰ Προφανώς οικονομικοί πόροι μπορούσαν να προκύψουν από εράνους, αγορά κουπονιών, κουτιά οικονομικής ενίσχυσης σε διαδικασίες, εκδηλώσεις και συνεστιάσεις. Για το ζήτημα αυτό βλ. *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος Ε', Τεύχος 26, Ιούλιος – Αύγουστος 1985, σ. 21.

¹⁵¹ Κατερίνα Σουλτανιά, *Η ελληνική πολιτική προσφυγιά*, Λάρισα, Έλλα, 2002, σ. 53.

¹⁵² *Τα Νέα μας*, Δεκέμβριος 1983, σ. 4-7.

3.3 Οι προσφυγικοί σύλλογοι στην υπερορία

Οι σύλλογοι των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων της μεταπολίτευσης δεν προέκυψαν από παρθενογένεση. Αντιθέτως, οι έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες είχαν μνηθεί ήδη από τα πρώτα χρόνια παραμονής στις σοσιαλιστικές χώρες στη συμμετοχή σε συλλόγους. Από το 1951 και ύστερα οι πρώτες επιτροπές πολιτικών προσφύγων πήραν τη μορφή ενώσεων και συλλόγων¹⁵³. Τον ρόλο του συντονιστή των προσφυγικών συλλόγων ανά πόλεις και χώρα έπαιξε η ΚΕΠΠΕ με τη συγκρότησή της το 1952¹⁵⁴. Η διοίκηση της ΚΕΠΠΕ επικοινωνούσε με το κεντρικό συμβούλιο των πολιτικών προσφύγων ανά χώρα και με τα παραρτήματα των συμβουλίων ανά πόλη. Τα συμβούλια κάθε πόλης φιλοδοξούσαν να επικοινωνούν με το σύνολο των πολιτικών προσφύγων με τη σειρά τους¹⁵⁵. Λειτουργώντας μ' αυτήν την ιεραρχική δομή η ΚΕΠΠΕ, και σε συνομιλία με δεκάδες συλλόγους, άρχισε σταδιακά να ζυμώνει στην διεθνή κοινή γνώμη το ζήτημα του επαναπατρισμού των ελλήνων πολιτικών προσφύγων¹⁵⁶. Επειδή η προοπτική επαναπατρισμού φάνταζε δύσκολη και μακρινή, οι σύλλογοι της υπερορίας έπρεπε να μη χάσουν επαφή με τη χώρα προέλευσης. Γι' αυτό το λόγο διοργάνωναν διαμαρτυρίες έξω από ελληνικά προξενεία και συνεχείς εράνους για αποστολή χρημάτων, μέσω εμβασμάτων, στους φυλακισμένους και εξόριστους του μετεμφυλιακού κράτους και της δικτατορίας¹⁵⁷. Ακόμη και το καλοκαίρι του 1974 οι σύλλογοι στις λαϊκές δημοκρατίες κινητοποιήθηκαν με τα ίδια μέσα για τους εκπατρισμένους της Κύπρου¹⁵⁸. Πέραν των υλικών και συμβολικών ενεργειών οι προσφυγικοί σύλλογοι έπρεπε να κρατήσουν και πολιτιστική επαφή με την Ελλάδα. Οι διάφοροι σύλλογοι και λέσχες εκπολιτισμού ανέπτυσαν έντονη δραστηριότητα στις εθνικές επετείους. Βέβαια, για τους έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες η 25^η Μαρτίου και η 28^η Οκτωβρίου δεν αποτελούσαν τις μόνες εθνικές εορτές, αλλά συνέδεαν το νήμα της αγωνιστικής παρακαταθήκης, το οποίο έφτανε στις επετείους της ίδρυσης του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ¹⁵⁹. Οι ελληνικές εθνικές επέτειοι γιορτάζονταν μαζί με τις εθνικές γιορτές των χωρών υποδοχής, όπως ήταν η Πρωτομαγιά, η Οκτωβριανή Επανάσταση και η ημέρα απελευθέρωσης από τους ναζί¹⁶⁰. Στα στέκια και στις λέσχες

¹⁵³ Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ...*, ό.π., σ. 88.

¹⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 89.

¹⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 91.

¹⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 90.

¹⁵⁷ Γαβρίλης Λαμπάτος, ό.π., σ. 55.

¹⁵⁸ «Πολιτικοί πρόσφυγες: 30 χρόνια μακριά από την πατρίδα», εφ. *Ριζοσπάστης*, Αρ. φύλλου 1428, 17 Ιουνίου 1979, σ. 4.

¹⁵⁹ Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ...*, ό.π., σ. 136.

¹⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 138.

των συλλόγων συνυπήρχε πολιτικά και αισθητικά ένα ενδιαφέρον κράμα σοσιαλιστικού πατριωτισμού, μέσα στο οποίο συνυπήρχαν φουστανέλες, κάδρα του Κολοκοτρώνη, του Λένιν και του Στάλιν, του τελευταίου έως το 1956 τουλάχιστον. Έτσι οι προσφυγικοί σύλλογοι συνιστούσαν χώρους έκφρασης και συνάμα «εκμάθησης» πολιτισμού, ενώ η επανανοηματοδότηση της παράδοσης υπήρξε συστατικό τους χαρακτηριστικό¹⁶¹.

Οι πολιτικές αναταράξεις στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα, τόσο το 1956 όσο και το 1968, επηρέασαν αναπόφευκτα και τους προσφυγικούς συλλόγους στις σοσιαλιστικές χώρες. Μετά τη διάσπαση, η οποία προέκυψε από τη 12^η Πλατιά Ολομέλεια, ο άλλοτε γραμματέας των ΕΕΠΠΕ¹⁶² και πρόεδρος της ΚΕΠΠΕ, Μήτσος Παπαδημήτρης, καθαιρέθηκε από τη θέση του το Μάρτιο του 1968¹⁶³. Η διάσπαση των λεσχών, των συλλόγων και των οργάνων τους δεν συνέβη παντού με την ίδια ένταση. Ενδιαφέρον παρουσίαζε η περίπτωση της Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Ρουμανίας, στο έδαφος της οποίας αναπτύχθηκε ένα ιδιόμορφο κλίμα πολιτικού πλουραλισμού. Λόγω των προστριβών του Νικολάε Τσαουσέσκου με την ΕΣΣΔ ήδη από το 1965¹⁶⁴ υπήρξε μια σχετική ανοχή σε κινήσεις ζαχαριαδικών αλλά και ενθάρρυνση για δημιουργία συλλόγων προερχόμενων από το ΚΚΕ εσωτερικού και όλοι αυτοί οι σύλλογοι διαφορετικών πολιτικών αναφορών συνυπήρχαν όχι πάντοτε αρμονικά¹⁶⁵.

3.4 Η πολιτική γεωγραφία των συλλόγων στην Ελλάδα μετά το 1974

Μετά το 1974 τα νέα δεδομένα γύρω από τον επαναπατρισμό επέδρασαν και στη μορφή των προσφυγικών συλλόγων. Με τον ερχομό των πρώτων επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων το κέντρο βάρους πλέον μεταφέρθηκε από τις σοσιαλιστικές χώρες στην Ελλάδα. Η δράση των πολιτιστικών συλλόγων στην υπερορία πέρασε σε δεύτερη μοίρα, γεγονός που οδήγησε στη δημιουργία επιτροπών και συλλόγων επα-

¹⁶¹ Ελευθερία Δέλτσου, «Ποντιακές μνήμες, σύλλογοι και πολιτική: Η δημόσια διαμόρφωση και η σημασία της μνήμης των ποντίων προσφύγων του 1922 στη Θεσσαλονίκη του 2000», στο Βασίλης Γούναρης – Ιάκωβος Μιχαηλίδης (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, Αθήνα, Πατάκη, 2004, σ. 260.

¹⁶² Ο Μήτσος Παπαδημήτρης υπήρξε γραμματέας των ΕΕΠΠΕ με έδρα τη Βουδαπέστη, ενώ ο Πέτρος Κόκκαλης επικεφαλής της συντονιστικής επιτροπής των ΕΕΠΠΕ με έδρα το Ανατολικό Βερολίνο. Για το ζήτημα αυτό βλ. Κώστας Τσίβος, «Απομείναμε ...», *ό.π.*, σ. 299-300.

¹⁶³ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος Δ', Τεύχος 17, Γενάρης – Φλεβάρης 1984, σ. 20.

¹⁶⁴ Δημήτρης Σταματόπουλος, «Η εξορία μέσα στην εξορία και κάποιες σκοτεινές πτυχές της 6^{ης} Ολομέλειας», στο Ευτυχία Βουτυρά – Βασίλης Δαλκαβούκης – Νίκος Μαραντζίδης – Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2005, σ. 216.

¹⁶⁵ Νίκος Κουλούρης, *ό.π.*, σ. 227. Βέβαια οι προερχόμενοι από προσφυγικούς συλλόγους φιλικά προσκείμενους στο ΚΚΕ υποστήριζαν πως οι ίδιοι αποτελούσαν την πλειοψηφία ακόμη και στη Ρουμανία. Για το ζήτημα αυτό βλ. *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος Χ', Τεύχος 53, Γενάρης – Φλεβάρης 1990, σ. 30.

ναπατρισμού κυρίως στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη¹⁶⁶. Ακόμη και οι προσφυγικοί σύλλογοι στις σοσιαλιστικές χώρες, δεδομένου ότι ο επαναπατρισμός τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια υπήρξε ασθενικός, ιεραρχούσαν πλέον το ζήτημα της επιστροφής σχεδόν αποκλειστικά και δρούσαν σε συνεργασία με της επιτροπές των συγγενών τους και όσων είχαν καταφέρει να γυρίσουν στην Ελλάδα¹⁶⁷. Το 1975 δημιουργήθηκε η Πανελλήνια Ένωση Συγγενών Πολιτικών Προσφύγων (ΠΕΣΠΠ) με πρόεδρο τον δικηγόρο Γ. Χαρατσίδη¹⁶⁸. Ο ιστορικός σύλλογος της ΚΕΠΠΕ, ως συνέπεια της διάσπασης του 1968, διασπάστηκε και έτσι μετά το 1975 λειτουργούσαν δύο εκδοχές της: μια για λογαριασμό του ΚΚΕ και μια για λογαριασμό του ΚΚΕ εσωτερικού. Η μια εκδοχή της ΚΕΠΠΕ λειτουργούσε από τον καθαιρεθέντα, γραμματέα και μετέπειτα πρόεδρό της μέχρι το 1968, τον νομικό Μήτσο Παπαδημήτρη. Ο Παπαδημήτρης, παλιό στέλεχος του ΑΚΕ και μετέπειτα του ΚΚΕ εσ., επαναπατρίστηκε το 1975, όποτε και ανασύστησε την δική του ΚΕΠΠΕ. Η ΚΕΠΠΕ του Παπαδημήτρη εξέδιδε από το 1974 έως το 1988 το περιοδικό *Η Φωνή των Εκπατρισμένων*, το οποίο έδρευε αρχικά στη Βιέννη, ενώ τα γραφεία της βρίσκονταν στην οδό Τζώρτζ 12 στην πλατεία Κάνιγγος¹⁶⁹. Γύρω από την ΚΕΠΠΕ του Παπαδημήτρη συσπειρώνονταν και άλλες προσωπικότητες όπως ο Ηλίας Αλευράς, πρόεδρος του συλλόγου των πολιτικών προσφύγων στη Ρουμανία, ο Φιλώτας Αδαμίδης, πρόεδρος της ΚΕΠΠΕ Τσεχοσλοβακίας, ο Φ. Φυλακτός, πρόεδρος της ΚΕΠΠΕ Πολωνίας, ο Σ. Ντινόπουλος, πρόεδρος του συλλόγου πολιτικών προσφύγων Βορείου Ελλάδος¹⁷⁰. Η έτερη εκδοχή της ΚΕΠΠΕ συγκροτήθηκε μετά τη διάσπαση του 1968, όταν τον Παπαδημήτρη αντικατέστησαν διαδοχικά ο Β. Σακελλαρίδης, ο Γ. Δελαγραμμάτικας, ο Γ. Ζωίδης και ο Κ. Γάτσος¹⁷¹. Μέχρι τον επαναπατρισμό του Ιστορικού Γιώργη Ζωΐδη, ο οποίος διατέλεσε πρόεδρος του συλλόγου ενώ γραμματέας ήταν ο Δ. Πετκίδης, η έδρα της

¹⁶⁶ Έχει ενδιαφέρον πως ορισμένοι από τους πρώτους συλλόγους επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων που σχηματίστηκαν πριν το 1974 στην Ελλάδα, αν και ασήμαντοι αριθμητικά, ήταν αντικομμουνιστικοί. Τέτοια περίπτωση αποτελούσε και ο Σύλλογος Επαναπατρισθέντων εκ του Παραπετάσματος, τον οποίο πλαισίωναν προσωπικότητες όπως το πρώην στέλεχος της ΕΒΟΠ, Γιώργος Μανούκας. Για το ζήτημα αυτό βλ. Ρίκι Βαν Μπούσχοτεν, *ό.π.*, σ. 59, υποσημείωση 35.

¹⁶⁷ Κώστας Τσίβος, *«Ο μεγάλος ...»*, *ό.π.*, σ. 248.

¹⁶⁸ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος 1^{ος}, Τεύχος 5, Οκτώβριος – Νοέμβριος 1981, σ. 29. Ακόμη, για το ζήτημα αυτό βλ. Επαμεινώντας Κωστούδης, *Στην αναγκαστική προσφυγιά. 1949 – 1982. Χρονικό της ζωής των πολιτικών προσφύγων από την Ελλάδα στη Ρουμανία*, Αθήνα, Ιδιωτική έκδοση, 2003, σ. 289.

¹⁶⁹ *Η Φωνή των Εκπατρισμένων*, Περίοδος Β', Τεύχος 88, Ιούνιος 1985, σ. 13.

¹⁷⁰ *Η Φωνή των εκπατρισμένων*, Περίοδος Β', Τεύχος 73 – 74, Νοέμβριος – Δεκέμβριος 1981, σ. 6.

¹⁷¹ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος 2^{ος}, Τεύχος 6, Δεκέμβριος 1981 – Ιανουάριος 1982, σ. 27.

ΚΕΠΠΕ βρισκόταν στη Βουδαπέστη¹⁷². Το ΚΚΕ αντιλαμβανόμενο τα προβλήματα που προέκυπταν από την ύπαρξη των δύο ΚΕΠΠΕ δεν έδειξε τον ίδιο ζήλο με την ονομασία του συλλόγου, όπως έκανε με το όνομα του ΚΚΕ εσ., και γι' αυτό το λόγο ίδρυσε τον σύλλογο της ΠΕΕΠΠ το 1976¹⁷³. Η ΠΕΕΠΠ αναδείχθηκε στον μεγαλύτερο και πιο δραστήριο σύλλογο των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων. Πρόεδρος του συλλόγου διετέλεσε ο Αλέκος Παπαγεωργίου, ένα χρόνο μετά από την ίδρυση της ΠΕΕΠΠ το 1976 έως και το 1990, και γραμματέας η Γιάννα Τρικαλινού. Τα γραφεία της ΠΕΕΠΠ στεγάζονταν περίξ της πλατείας Κάννιγος, κοντά στην ΚΕΠΠΕ του Παπαδημήτρη, στην αρχή στην οδό Τζαβέλλα 6, μετά στη Βερανζέρου 23 και τέλος στη Χαλκοκονδύλη 25. Η ΠΕΕΠΠ εξέδιδε από το 1981 έως και το 1992 το διμηνιαίο περιοδικό *Ενημερωτικό Δελτίο*¹⁷⁴ στην αρχή από κοινού με άλλες προσφυγικές συσσωματώσεις και στη συνέχεια μόνη της¹⁷⁵. Το γεγονός πως η ΠΕΕΠΠ ήταν ο μεγαλύτερος σύλλογος δεν την εμπόδιζε να συνεργαστεί και με άλλους συλλόγους, όταν το έκρινε αναγκαίο. Δύο χρόνια μετά την ίδρυσή της η ΠΕΕΠΠ συμμετείχε στη σύσταση της Επιτροπής Επαναπατρισμού Ελλήνων Πολιτικών Προσφύγων (ΕΕΕΠΠ) τον Μάρτιο του 1978¹⁷⁶. Πρόεδρος της επιτροπής ανέλαβε ο απόστρατος στρατηγός και βουλευτής με το ΠΑΣΟΚ, Δημήτρης Χονδροκούκης, ενώ γραμματέας ο ιερέας Δ. Παπαχρήστου¹⁷⁷. Η επιτροπή πλαισιώθηκε από πολλούς ανθρώπους της κοινωνικής, πολιτικής, καλλιτεχνικής και πνευματικής ζωής¹⁷⁸. Συγκεκριμένα, με την ΕΕΕΠΠ ενεπλάκησαν η Μελίνα Μερκούρη, η Αμαλία Φλέμινγκ, ο χαρακτήρας Τάσος, ο δήμαρχος Καλλιθέας και αντιπρόεδρος της επιτροπής Γ. Γάλλος, ο Μητροπολίτης Περιστερίου Αλέξανδρος, ο καθηγητής της Παντείου Άλκης Παπακώστας κ.ά.¹⁷⁹. Η ΕΕΕΠΠ ουσιαστικά υπήρξε μια πρωτοβουλία σύγκλισης προερχόμενων κυρίως από το ΠΑΣΟΚ αλλά και από το ΚΚΕ, η οποία προσπαθούσε να ενημερώνει τόσο τη διεθνή όσο και την εγχώρια κοινότητα για το ζήτημα του επαναπατρισμού. Αποκορύφωμα της δράσης της επιτροπής αποτέλεσε το διεθνές συνέδριο που οργάνωσε για το

¹⁷² *Τα Νέα μας*, Τεύχος 5, Μάης 1975, σ. 7.

¹⁷³ Κατερίνα Σουλτανιά, *Η ελληνική ...*, ό.π., σ. 56.

¹⁷⁴ Κατερίνα Τσέκου, «Περί βιβλιογραφίας σχετικής με τους πολιτικούς πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου», στο Γιώργος Αντωνίου – Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα, Εστία, 2008, σ. 392.

¹⁷⁵ Στην αρχική έκδοση του *Ενημερωτικού Δελτίου*, πέραν της ΠΕΕΠΠ, συμμετείχαν ακόμη η Επιτροπή Επαναπατρισμού (ΕΕΕΠΠ), η Πανελλήνια Ένωση Συγγενών Εκπατρισθέντων Ελλήνων Πολιτικών Προσφύγων (ΠΕΣΕΕΠΠ), και ο Μορφωτικός Σύλλογος Νέων Επαναπατρισθέντων (ΜΣΝΕ).

¹⁷⁶ *Η Φωνή των εκπατρισμένων*, Περίοδος Β', Τεύχος 37, Οκτώβριος 1978, σ. 1.

¹⁷⁷ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος 1^{ος}, Τεύχος 3, σ. 5.

¹⁷⁸ Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ...*, ό.π., σ. 197, υποσημείωση 22.

¹⁷⁹ Επαμεινώντας Κωστούδης, ό.π., σ. 289.

ζήτημα του επαναπατρισμού στο Πολυτεχνείο μεταξύ 13 – 15 Οκτωβρίου του 1979¹⁸⁰. Η ΕΕΕΠΠ κατάφερε να αποκτήσει διεθνείς επαφές με πολύ σημαντικές οργανώσεις, όπως η Διεθνής Οργάνωση Αντιστασιακών (FIR) και η Παγκόσμια Συνδικαλιστική Ομοσπονδία (ΠΣΟ), οι οποίες ήδη από το 1978 έθεσαν το ζήτημα του επαναπατρισμού των ελλήνων πολιτικών προσφύγων στη Σύνοδο της Επιτροπής Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του ΟΗΕ¹⁸¹. Το 1979 δημιουργήθηκε ακόμη, αυτή τη φορά σε κλαδική – επαγγελματική και όχι σε κομματική βάση, ο Πανελλήνιος Σύλλογος Μηχανικών Επαναπατρισθέντων Πολιτικών Προσφύγων (ΠΑΣΥΜΕΠΠ) με έδρα την Αθήνα¹⁸². Τα επόμενα χρόνια εμφανίστηκαν σύλλογοι, οι οποίοι ξέχωρα με την κομματική ή επαγγελματική αναφορά, επιδίωξαν να συσπειρώσουν τους επαναπατρισθέντες με βάση την εντοπιότητα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων συσπειρώσεων υπήρξαν οι σύλλογοι βορείου Ελλάδας και Μακεδονίας – Θράκης, καθώς και Ανεξάρτητοι Σύλλογοι στην Αττική, στη Ρούμελη, στη Θεσσαλία, στη Μαγνησία και στη Λάρισα¹⁸³.

Μετά την ανάληψη της κυβερνητικής εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ τον Οκτώβριο του 1981 οι σύλλογοι πολλαπλασιάστηκαν και πύκνωσαν τις δράσεις τους θεωρώντας ότι θα έβρισκαν στα υπουργεία ευήκοα ώτα. Λίγο καιρό πριν από τις εκλογές άνθρωποι προερχόμενοι από την ΚΕΠΠΕ του Παπαδημήτρη και το ΚΚΕ εσ. ίδρυσαν την Ένωση Επαναπατρισθέντων Πολιτικών Προσφύγων Ελλάδας (ΕΕΠΠΕ), η οποία είχε τα γραφεία της κοντά στην Ομόνοια στην οδό Λυκούργου¹⁸⁴. Ένα χρόνο αργότερα ιδρύθηκε ο Πανελλήνιος Σύλλογος Επαναπατρισθέντων Πολιτικών Προσφύγων (ΠΣΕΠΠ), ο οποίος είχε αναφορά στο ΠΑΣΟΚ και τα γραφεία του στεγάζονταν στη Ζωοδόχου Πηγής, κοντά στα γραφεία του κόμματος¹⁸⁵. Ουσιαστικά ο ΠΣΕΠΠ δρούσε ως συμπλήρωμα της Επιτροπής Επαναπατρισμού, η οποία μετά την ανάληψη της κυβερνητικής εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ μετεξελίχθηκε σε Επιτροπή Επαναπατρισμού και Αποκατάστασης των Ελλήνων Πολιτικών Προσφύγων (ΕΕΑΕΠΠ) αποκτώντας

¹⁸⁰ Για τη λίστα του προεδρείου, των ομιλητών και των προσκεκλημένων στην Διεθνή Διάσκεψη αναλυτικότερα βλ. Αρχείο ΚΚΕ, «Υλικά από τη Διεθνή Διάσκεψη για τον επαναπατρισμό των ελλήνων πολιτικών προσφύγων», 13-15/10/1979, Αριθ. Μητρώου 472367, σ. 2-12.

¹⁸¹ Επαμεινώντας Κωστούδης, *ό.π.*, σ. 290. Ακόμη, για τη συνεισφορά της FIR και της ΠΣΟ βλ. *Η Φωνή των Εκπατρισμένων*, Περίοδος Β', Τεύχος 65, Μάρτιος 1981, σ. 1.

¹⁸² Κατερίνα Σουλτανιά, *Η ελληνική ...*, *ό.π.*, σ. 56.

¹⁸³ Συγκεκριμένα μεταξύ του 1980 – 1982 δημιουργήθηκε ο Σύλλογος Επαναπατρισθέντων Πολιτικών Προσφύγων Μακεδονίας – Θράκης (ΣΕΠΠΜΘ) το 1981, ο Σύλλογος Επαναπατρισθέντων Πολιτικών Προσφύγων Βορείου Ελλάδας (ΣΕΠΠΒΕ) το 1981, και οι διάφοροι Ανεξάρτητοι Σύλλογοι Επαναπατρισθέντων Πολιτικών Προσφύγων (ΑΣΕΠΠ) το 1982. Για το ζήτημα αυτό βλ. Στο ίδιο, σ. 56.

¹⁸⁴ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος Δ', Τεύχος 21, Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 1984, σ. 11.

¹⁸⁵ Κατερίνα Σουλτανιά, *Η ελληνική ...*, *ό.π.*, σ. 56.

μ' αυτόν τον τρόπο ένα πιο θεσμικό ρόλο ως διαμεσολαβητής μεταξύ κρατών και προσφυγικών συλλόγων¹⁸⁶. Τέλος, μικρότεροι σύλλογοι των λεγόμενων Μ – Λ ρευμάτων, οι οποίοι συσπείρωναν τους λιγοστούς εναπομείναντες ζαχαριαδικούς, προσπαθούσαν να συντονίσουν τις κινήσεις των επαναπατρισθέντων οπαδών τους ήδη από τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα Μ – Λ συλλόγου αποτέλεσε η Επιτροπή Επαναπατρισμού Πολιτικών Προσφύγων (ΕΕΠΠ), η οποία, πέραν της πρωτεύουσας, διέθετε παραρτήματα στη Θεσσαλονίκη και στο Βόλο και εξέδιδε το περιοδικό *Επαναπατρισμός*¹⁸⁷.

Η ύπαρξη των παραπάνω συλλόγων με τα μεγάλα και παρόμοια ονόματα, τα οποία κουράζουν τον αναγνώστη αυτού του κειμένου και ίσως φαντάζουν λίγο βαρετά, μας φανερώνει το εξής: οι σύλλογοι παρουσίαζαν μεγάλη ποικιλομορφία και η συγκρότησή τους είτε σε επίπεδο πολιτικό, είτε σε επαγγελματικό, είτε σε τοπικό ξεδίπλωνε τις διαφορετικές στρατηγικές γύρω από το ζήτημα του επαναπατρισμού. Ωστόσο, η ίδια η νοοτροπία συγκρότησης και συμμετοχής σε συλλόγους προερχόταν από μια κοινή παραδοχή και πεποίθηση ότι η συλλογική ζωή και η συλλογική οργάνωση ήταν αναπόσπαστο μέρος της καθημερινότητας των δεκάδων χιλιάδων ανθρώπων που πέρασαν ένα σημαντικό μέρος της ζωής τους στις σοσιαλιστικές χώρες. Όμως η ύπαρξη δεκάδων προσφυγικών συλλόγων και η παράλληλη δράση δημιουργούσαν αντικειμενικά μια σύγχυση στον προσφυγικό κόσμο, ο οποίος μετά την αναγνώριση της εθνικής αντίστασης το 1982 και το νόμο Σκουλαρίκη – Γεννηματά για τον ελεύθερο επαναπατρισμό το 1983, συνειδητοποίησε ότι η υλική αποκατάσταση ήταν μια μακρά και γραφειοκρατική διαδικασία. Πάνω σ' αυτή τη λογική δημιουργήθηκε η Συντονιστική Επιτροπή των προσφυγικών συλλόγων, στην οποία συμμετείχαν οι περισσότεροι σύλλογοι¹⁸⁸. Έτσι, οι προσφυγικοί σύλλογοι άλλοτε από κοινού, άλλοτε χωριστά προσπαθούσαν να σχεδιάσουν τη δράση τους.

3.5 Η ανθρώπινη γεωγραφία: οι άνθρωποι πίσω από τους συλλόγους

Έχοντας αναφερθεί στην ταυτότητα των προσφυγικών συσπειρώσεων θα ήταν χρήσιμο, προτού ασχοληθούμε με τις δράσεις τους, να αναφερθούμε και σε μερικά πρόσωπα τα οποία έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση και στη λειτουργία των συλλόγων που αναφέρθηκαν παραπάνω. Η αναδρομή στο βιογραφικό ορισμένων προσωπι-

¹⁸⁶ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος 2^{ος}, Τεύχος 6, Δεκέμβριος 1981 – Γενάρης 1982, σ. 27.

¹⁸⁷ Τα παραρτήματα της ΕΕΠΠ σε Θεσ/νίκη και Βόλο είχαν την ονομασία ΕΠΕΠΠ, δηλαδή Επιτροπή Πρωτοβουλίας για τον Επαναπατρισμό των Πολιτικών Προσφύγων. Για το ζήτημα αυτό βλ. *Επαναπατρισμός*, Τεύχος 2, Οκτώβριος 1976, σ. 9.

¹⁸⁸ Κατερίνα Σουλτανιά, *Η ελληνική ...*, ό.π., σ. 49.

κοτήτων, τα οποία πρωτοστάτησαν στο ζήτημα του επαναπατρισμού και των προσφυγικών συλλόγων δεν έχει στόχο να διακρίνει το προσφυγικό σώμα αλλά να αναδείξει ενδιαφέρουσες πτυχές του, καθώς και πτυχές για την ίδια την εποχή της μεταπολίτευσης. Όπως είδαμε και στην αναφορά παραπάνω για τη συγκρότηση της Επιτροπής Επαναπατρισμού, προσωπικότητες που ασχολήθηκαν ενεργά με το ζήτημα του επαναπατρισμού των πολιτικών προσφύγων προέρχονταν από διάφορους πολιτικούς χώρους, ασκούσαν διαφορετικά επαγγέλματα και νομίζω πως η πιο ενδιαφέρουσα διάκριση ήταν πως δεν είχαν υπάρξει όλοι πολιτικοί πρόσφυγες. Σίγουρα η πλειοψηφία των ανδρών και των γυναικών που πρωτοστάτησαν στη δράση των προσφυγικών συλλόγων ήταν και οι ίδιοι επαναπατρισθέντες πολιτικοί πρόσφυγες, όμως ιδιαίτερα έντονη δράση ανέπτυξαν και άτομα τα οποία ποτέ δεν έφυγαν από την Ελλάδα. Μια σχεδόν καθολική ομοιότητα μεταξύ των προσωπικοτήτων που ενεπλάκησαν ενεργά με το ζήτημα του επαναπατρισμού ήταν η ηλικία. Η πλειοψηφία των μελών και στελεχών των συλλόγων των επαναπατρισθέντων, καθώς και των ανθρώπων που συμμετείχαν ενεργά σε επιτροπές και κινήσεις, ήταν άνθρωποι της γενιάς του '40, ανεξάρτητα με τον αν εκπατρίστηκαν και, σπανίως, ανεξάρτητα με το σε ποια πλευρά των αντιμαχόμενων του εμφυλίου βρέθηκαν. Ήταν γεγονός ότι η δεύτερη και η τρίτη γενιά των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων δεν ασχολήθηκαν το ίδιο ενεργά με τους συλλόγους σε σχέση με τους γονείς και τους παππούδες τους. Αυτό φανερώνουν και οι φωτογραφίες διαφόρων συνεστιάσεων και εκδηλώσεων της περιόδου, στις οποίες την πλειοψηφία αποτελούσαν οι παλιοί μαχητές με τα άσπρα μαλλιά. Ας δούμε όμως μερικές προσωπικότητες ανάλογα με τον σύλλογο στον οποίο δραστηριοποιήθηκαν.

Δύο εξέχουσες φυσιογνωμίες της ΠΕΕΠΠ αποτέλεσαν ο πρόεδρος της, Αλέκος Παπαγεωργίου, και η γραμματέας της, Γιάννα Τρικαλινού. Ο Αλέκος Παπαγεωργίου, παιδί της μεσοπολεμικής υπαίθρου, γεννήθηκε το 1915 στη Μοσιά, ένα χωριό της ορεινής Κορινθίας κοντά στην περιοχή του Φενεού¹⁸⁹. Παιδί μιας μεσαίας αγροτικής οικογένειας βενιζελικών πεποιθήσεων ο Αλέκος κατάφερε να εισαχθεί με εξετάσεις στην Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων¹⁹⁰. Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος βρήκε τον νεαρό αξιωματικό, έφερε τότε το βαθμό του ανθυπολοχαγού, να μάχεται

¹⁸⁹ Αλέκος Παπαγεωργίου, *Εμπειρίες ένοπλων αγώνων. Αλβανικό Μέτωπο, Εθνική Αντίσταση, Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας. 1940 – 1950*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2001, σ. 19.

¹⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 21.

στο Αλβανικό Μέτωπο, όπου και τραυματίστηκε¹⁹¹. Κατά την περίοδο της Κατοχής, όπως και αρκετοί αξιωματικοί, ο Αλέκος βρέθηκε με την πλευρά της αντίστασης περνώντας στις γραμμές του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ, στον οποίο διετέλεσε εκπαιδευτής και καπετάνιος της Σχολής Αξιωματικών, ενώ από το 1942 οργανώθηκε και στο ΚΚΕ¹⁹². Μετά την απελευθέρωση ακολούθησαν οι φυλακίσεις, η καταδίκη σε θάνατο, όμως ο νεαρός αξιωματικός κατάφερε να δραπετεύσει. Κάπως έτσι βρέθηκε στον ΔΣΕ, ως συνταγματάρχης πλέον, επιτελάρχης του Κλιμακίου του Γενικού Αρχηγείου στη Νότια Ελλάδα (ΚΓΑΝΕ). Μετά τον εμφύλιο ο Αλέκος Παπαγεωργίου βρέθηκε στη μακρινή Τασκένδη, όπου σπούδασε και εργάστηκε ως πολιτικός μηχανικός για να επαναπατριστεί το 1977¹⁹³. Ως πρόεδρος της ΠΕΕΠΠ ο Αλέκος Παπαγεωργίου διετέλεσε εκδότης του περιοδικού *Ενημερωτικό Δελτίο*, στο οποίο αρθρογραφούσε πολύ συχνά για τα ζητήματα της εθνικής αντίστασης, των προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι επαναπατρισθέντες όλων των χωρών και των γενεών, όπως το ζήτημα των συντάξεων, της εργασίας και της ιθαγένειας. Πολλές φορές εκπροσώπησε τον σύλλογο της ΠΕΕΠΠ σε συναντήσεις με άλλους συλλόγους, κόμματα, φορείς και κυβερνητικούς εκπροσώπους.

Αντίστοιχο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η διαδρομή της γραμματέως της ΠΕΕΠΠ, της Γιάννας Τρικαλινού. Η Γιάννα γεννήθηκε στο Μικρό Χωριό Ευρυτανίας το 1920¹⁹⁴. Παιδί και αυτή, όπως και ο Αλέκος Παπαγεωργίου, αγροτικής οικογένειας εντάχθηκε στην Εθνική Αλληλεγγύη την περίοδο της Κατοχής. Η Εθνική Αλληλεγγύη αποτέλεσε σκαλοπάτι για την ένταξη στο ΕΑΜ, την ΕΠΟΝ αλλά και το ΚΚΕ, στο οποίο εντάχθηκε το 1943¹⁹⁵. Εντωμεταξύ, η αντιστασιακή δράση της Γιάννας συνεπαγόταν και μια συνεχή μετακίνηση από πόλη σε πόλη. Από το χωριό στην Αθήνα, όπου θα γνωρίσει και τον σύντροφό της στη ζωή και στους αγώνες, Γιώργη Τρικαλινό, και από εκεί στον Βόλο¹⁹⁶. Η ένταξη στο ΔΣΕ το 1948, στον οποίο η Γιάννα χρεώθηκε με διάφορες αρμοδιότητες, όπως αποκριτογράφηση στον ασύρματο, ιδεολογική δουλειά στις γυναίκες, βρήκε τη Γιάννα μαχόμενη σε διαφορετικά γεωγραφικά σημεία: ορεινό Πήλιο, Κίτσαβος, Καρδίτσα, Ματαράγκα, Καρπενήσι, Βίτσι,

¹⁹¹ Στο ίδιο, σ. 19.

¹⁹² Στο ίδιο, σ. 19-20.

¹⁹³ Στο ίδιο, σ. 20.

¹⁹⁴ Χρήστος Τρικαλινός, «Μια Μικρή Ιστορία – Μια Μεγάλη Ζωή», *Μικροχωρίτικα Γράμματα*, Περίοδος Β΄, Χρόνος 54^{ος}, Τεύχος 102, Ιούνιος 2019 – Μάιος 2020, σ. 21.

¹⁹⁵ «Έφυγε» η σ. Γιάννα Τρικαλινού», εφ. *Ριζοσπάστης*, Αρ. φύλλου 13652, 17 Δεκέμβρη 2020, σ. 7.

¹⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 7.

Γράμμος, Νότια Ελλάδα, Άγραφα, στα οποία και τραυματίστηκε¹⁹⁷. Στη συνέχεια η πορεία της Γιάννας Τρικαλινού ακολούθησε το μονοπάτι της πολιτικής προσφυγιάς: Αλβανία, Πολωνία, Ουγγαρία, Ρουμανία, ενώ επέστρεψε στην Ελλάδα παράνομα μεταξύ 1958 – 1960 για να ξαναφύγει, αυτή τη φορά στη Μόσχα. Στη σοβιετική πρωτεύουσα η Γιάννα ανέπτυξε πλούσια κοινωνική δραστηριότητα φοιτώντας σε κομματικές σχολές, δουλεύοντας ως διερμηνέας και αναλαμβάνοντας χρεώσεις, όπως Γραμματέας στην Κομματική Οργάνωση Πολιτικών Προσφύγων και συμμετέχοντας σε Αντιδικτατορικές Επιτροπές και Οργανώσεις Γυναικών¹⁹⁸. Μετά την πτώση της δικτατορίας και τον επαναπατρισμό της το 1974, η Γιάννα ασχολήθηκε ενεργά με τον επαναπατρισμό και την αποκατάσταση των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων αναλαμβάνοντας καθήκοντα Γενικού Γραμματέα στο Κεντρικό Συμβούλιο της ΠΕΕΠΠ από το 1976¹⁹⁹. Αντίστοιχα με τον Αλέκο Παπαγεωργίου, το όνομα της Γιάννας βρισκόταν σε εκατοντάδες κείμενα, διαβήματα, άρθρα και αλληλογραφία των προσφυγικών συλλόγων είτε με τους ανθρώπους των υπουργείων και θεσμικών παραγόντων, είτε με διάφορους επαναπατρισθέντες και πολιτικούς πρόσφυγες, οι οποίοι ανέμεναν τον επαναπατρισμό τους²⁰⁰.

Όπως και στην περίπτωση των ανθρώπων της ΠΕΕΠΠ, αντίστοιχο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η περίπτωση των ανθρώπων της ΚΕΠΠΕ. Χαρακτηριστικές φυσιογνωμίες που συνέδεσαν τη δράση τους με την ιστορία της ΚΕΠΠΕ υπήρξαν ο Γιώργης Ζωίδης και ο Μήτσος Παπαδημήτρης. Ο Γιώργης Ζωίδης γεννήθηκε στο χωριό Αρίστη Ζαγορίου στην Ήπειρο το 1916²⁰¹. Δραστηριοποιήθηκε ήδη από την δικτατορία του Μεταξά παίρνοντας μέρος αργότερα στην αντίσταση και στο ΔΣΕ της ιδιαίτερης πατρίδας του²⁰². Μετά τον εμφύλιο ο Ζωίδης υπήρξε διανοούμενος Ιστορικός, αρχικά στη Ρουμανία και μετά στην Ουγγαρία, συμμετέχοντας στην ΕΒΟΠ, στην ΚΕΠΠΕ, στην Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών καθώς, σε επιστημονικά συνέδρια και σε συνέδρια αντιστασιακών²⁰³. Ο Μήτσος Παπαδημήτρης πάλι, καταγόταν από το Βελβενδό Κοζάνης και γεννήθηκε στην Αθήνα το 1912. Σπούδασε στη Νομι-

¹⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 7.

¹⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 7.

¹⁹⁹ Ρούλα Ελευθεριάδου, «Η οργάνωση της ζωής των πολιτικών προσφύγων. Ο αγώνας για τον επαναπατρισμό», στο Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ (επιμ), *Η ζωή στην πολιτική προσφυγιά. Υλικά του διήμερου εκδηλώσεων 16 – 17 Δεκέμβρη 2017 – Θεσσαλονίκη*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2018, σ. 58-59.

²⁰⁰ Αρχείο ΚΚΕ, «Γράμμα Γ. Κατσαρού στην Γ. Τρικαλινού, Γρ. της ΠΕΕΠΠ για την υπόθεση επαναπατρισμού του», 5/11/1981, Αριθ. μητρώου 249003, σ. 1.

²⁰¹ «“Έφυγε” ο ιστορικός Γιώργης Ζωίδης», εφ. *Ριζοσπάστης*, Αρ. φύλλου 7437, 10 Αυγούστου 1999, σ. 7.

²⁰² Στο ίδιο, σ. 7.

²⁰³ Στο ίδιο, σ. 7.

κή και υπήρξε δικηγόρος την περίοδο του μεσοπολέμου, όταν και εντάχθηκε στο Αγροτικό Κόμμα του Κώστα Γαβριηλίδη. Την περίοδο του εμφυλίου ο Μήτσος Παπαδημήτρης, δραπετεύοντας από την Ικαρία, ανέλαβε Υπουργός Γεωργίας στη δεύτερη προσωρινή κυβέρνηση τον Απρίλιο του 1949²⁰⁴.

Αρχικά, η πορεία των δύο ανθρώπων ήταν παράλληλη, καθώς ο πρώτος υπήρξε μέλος του ΚΚΕ ενώ ο δεύτερος μέλος του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδος (ΑΚΕ). Στη συνέχεια συναντήθηκε, καθώς ήδη από τις εκλογές του 1936 τα δύο κόμματα ήρθαν σε συνεννόηση, για να ενισχύσουν ακόμη περισσότερο τους δεσμούς τους με την ίδρυση του ΕΑΜ, του ΕΛΑΣ και αργότερα του ΔΣΕ. Σε επόμενη φάση ο Ζωίδης και ο Παπαδημήτρης, πέρα από συνοδοιπόροι, μοιράστηκαν από κοινού και την ταυτότητα του εξόριστου πολιτικού πρόσφυγα συμμετέχοντας και οι δύο ενεργά στο στελεχιακό δυναμικό της ΚΕΠΠΕ. Μετά τη διάσπαση του 1968 οι πολιτικές διαδρομές των δύο στελεχών χωρίστηκαν και μετατράπηκαν σε συγκρουσιακές. Ο Γιώργης Ζωίδης ανέλαβε την προεδρία της ΚΕΠΠΕ από την Ουγγαρία, διαδεχόμενος τους Β. Σακελλαρίδη και Γ. Δελαγραμμάτικα, την οποία διατήρησε μέχρι τον επαναπατρισμό του, όταν και εντάχθηκε πια στην ΠΕΕΠΠ²⁰⁵. Ο Παπαδημήτρης πάλι, έχοντας ενταχθεί μετά το 1968 στο ΚΚΕ εσ., διατήρησε την ιδιότητα του προέδρου της ΚΕΠΠΕ από τη Ρουμανία, παρότι είχε καθαιρεθεί από το Μάρτιο του 1968²⁰⁶. Την ίδια ιδιότητα συνέχισε να κατέχει και μετά τον επαναπατρισμό του το 1975, ενώ πλέον το ΚΚΕ φαινόταν να μην ενδιαφέρεται για την ιστορική κληρονομιά της ΚΕΠΠΕ. Τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια οι σχέσεις μεταξύ των δύο εκπροσώπων των δύο ΚΕΠΠΕ δεν ήταν αρμονικές, ενώ οι μετέπειτα σχέσεις μεταξύ της ΚΕΠΠΕ του Παπαδημήτρη και της ΠΕΕΠΠ, στην οποία είχε πλέον ενταχθεί ο Ζωίδης, συνέχισαν να είναι συγκρουσιακές. Από τα μέσα της δεκαετίας του '80 με τη συγκρουσιακή πλέον στάση των περισσότερων προσφυγικών συλλόγων απέναντι στην κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, ειδικά μετά την προσέγγιση ΚΚΕ και ΕΑΡ με το «κοινό πόρισμα» του 1988, οι σχέσεις των εκπροσώπων των συλλόγων της ΠΕΕΠΠ και της ΚΕΠΠΕ βελτιώθηκαν, όπως θα δούμε και παρακάτω.

Οι παραπάνω περιπτώσεις ανθρώπων, οι οποίοι πρωταγωνίστησαν στους προσφυγικούς συλλόγους της ΠΕΕΠΠ ή της ΚΕΠΠΕ εμφανίζουν αρκετά κοινά σημεία. Και ο Αλέκος Παπαγεωργίου και η Γιάννα Τρικαλινού και ο Γιώργης Ζωίδης

²⁰⁴ Ιωάννα Παπαθανασίου, «Αρχείο Δημήτρη Παπαδημήτρη», *Αρχειοτάξιο*, Τεύχος 6, Μάιος 2004, σ. 194-195.

²⁰⁵ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος 2^{ος}, Τεύχος 6, Δεκέμβριος 1981 – Γενάρης 1982, σ. 27.

²⁰⁶ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος Δ', Τεύχος 17, Γενάρης – Φλεβάρης 1984, σ. 20.

και ο Μήτσος Παπαδημήτρης, έχοντας ζήσει αρκετές δεκαετίες στις σοσιαλιστικές χώρες, μοιράζονταν από κοινού την προσφυγική ιδιότητα. Το κοινό τους παρελθόν λοιπόν εξηγούσε την ενεργή τους εμπλοκή με το ζήτημα του επαναπατρισμού. Τι συνέβαινε όμως με περιπτώσεις ανθρώπων, οι οποίοι αναμείχθηκαν έντονα με το ζήτημα των επαναπατρισθέντων χωρίς να έχουν υπάρξει οι ίδιοι πολιτικοί πρόσφυγες; Με αφορμή προηγούμενη αναφορά σε διάφορες προσωπικότητες του αστικού χώρου, κυρίως του ΠΑΣΟΚ, οι οποίες ενεπλάκησαν στην Επιτροπή Επαναπατρισμού, όπως η Μελίνα Μερκούρη και η Αμαλία Φλέμιγκ, θα πρέπει να σταθούμε περισσότερο στην περίπτωση του προέδρου της Επιτροπής, του Δημήτρη Χονδροκούκη.

Ο Δημήτρης Χονδροκούκης ως στρατηγός ε.α., ασχολήθηκε έντονα τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια με τον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων, ειδικά την περίοδο κατά την οποία διετέλεσε βουλευτής Α΄ Πειραιώς με το ΠΑΣΟΚ μεταξύ 1977 – 1982, όταν και διεγράφη από τον Ανδρέα Παπανδρέου²⁰⁷. Ο Δημήτρης Χονδροκούκης είχε πολεμήσει στο Αλβανικό Μέτωπο και στη Μέση Ανατολή. Αργότερα στα Δεκεμβριανά και στον εμφύλιο, με το βαθμό του ταγματάρχη τότε, πολέμησε με τον αστικό στρατό εναντίων των κομμουνιστών, ενώ μεταπολεμικά διώχθηκε για την εμπλοκή του στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ²⁰⁸. Στη μεταπολίτευση ο Χονδροκούκης ως πρόεδρος της Επιτροπής Επαναπατρισμού από τη συγκρότησή της το 1978 βρισκόταν σε συνεχή επαφή με κόμματα, προσφυγικούς συλλόγους, άλλους βουλευτές και δημάρχους που συσπειρώνονταν κυρίως στο ΠΑΣΟΚ, με ανθρώπους της εκκλησίας και του πολιτισμού, διεξάγοντας καμπάνιες ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης σχετικά με τον επαναπατρισμό των ελλήνων πολιτικών προσφύγων. Ως πρόεδρος της Επιτροπής Επαναπατρισμού ο Χονδροκούκης συνομιλούσε και με φορείς στο εξωτερικό, ενώ είχε ταξιδέψει σε πολλές σοσιαλιστικές χώρες, στις οποίες συναντιόταν με τις κοινότητες, τις λέσχες και τους συλλόγους των πολιτικών προσφύγων που διέμεναν ακόμη στις λαϊκές δημοκρατίες²⁰⁹. Συχνή ήταν ακόμη η αρθρογραφία του Χονδροκούκη στον Τύπο, σε περιοδικά και σε συνέδρια σχετικά με το ζήτημα των επαναπατρισθέντων. Ήταν δεδομένο πως για ένα σημαντικό τμήμα του αστικού κόσμου, η

²⁰⁷ Ο Δημήτρης Χονδροκούκης και ο αντιστράτηγος ε.α. Αριστόδημος Μπουλούκος διεγράφησαν αμφότεροι από βουλευτές του ΠΑΣΟΚ τον Οκτώβριο του 1982 με αφορμή τη διαφωνία τους με το νόμο για την κατάργηση της σταυροδοσίας των υποψηφίων στις εκλογές. Και οι δύο απόστρατοι βουλευτές συνέχισαν τη θητεία τους ως ανεξάρτητοι για να βρουν καταφύγιο στη Νέα Δημοκρατία στις εκλογές του 1985. Για το ζήτημα αυτό βλ. «Αναζητήθηκε και δεν βρέθηκε ο κ. Χονδροκούκης υποστηρίζει η κυβέρνηση», εφ. *Η Αυγή*, Περίοδος Γ΄, Έτος Θ΄, Αρ. φύλλου 2531, 30 Οκτωβρίου 1982, σ. 8.

²⁰⁸ «Με τη σκέψη πάντα στην πατρίδα!», εφ. *Νέος Δρόμος*, Αρ. φύλλου 66 (4091), 21 Αυγούστου 1982, σ. 1.

²⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 1 και σ. 4.

επιστροφή και η ένταξη των πολιτικών προσφύγων στην ελληνική κοινωνία εξυπηρετούσε τρεις σκοπούς: πρώτον, δημιουργούσε σαφείς διαχωριστικές από τις πολιτικές πριν το 1974, δεύτερον δημιουργούσε μια θετική εικόνα στο εξωτερικό ενόψει της εισόδου στην ΕΟΚ και ακολουθούσε τις διεθνείς οδηγίες του ΟΗΕ γύρω από το ζήτημα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ενώ τέλος έβλεπε στους δεκάδες χιλιάδες επαναπατρισθέντες πολιτικούς πρόσφυγες εν δυνάμει ψηφοφόρους και υποστηρικτές²¹⁰.

3.6 Προσφυγικοί σύλλογοι: καθημερινότητα, δράσεις και διεκδικήσεις

Ήταν δεδομένο πως οι νέες δυσκολίες της εγκατάστασης και της αποκατάστασης αποτελέσαν παράγοντα συσπείρωσης των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων σε συσσωματώσεις, ομάδες και συλλόγους. Οι άλλοτε Έλληνες της ΕΣΣΔ και του ανατολικού μπλοκ αποκτούσαν την ταυτότητα του πρώην πολίτη των λαϊκών δημοκρατιών στην Ελλάδα. Καταστατικός λόγος ύπαρξης λοιπόν των συλλόγων ήταν η καθολική επίτευξη του επαναπατρισμού και η επίλυση των προβλημάτων που προέκυπταν μετά την επιστροφή²¹¹. Με τη συγκρότηση των πρώτων προσφυγικών συλλόγων το πρώτο βασικό τους αίτημα ήταν η γενική αμνηστία και η καθολική επιστροφή του συνόλου των πολιτικών προσφύγων χωρίς καμία διάκριση²¹². Η καθολική επιστροφή των πολιτικών προσφύγων θα έπρεπε να συνεπάγεται και την απόδοση της ιθαγένειας σε όσους την είχαν χάσει. Το αίτημα για ελεύθερο επαναπατρισμό, για τον οποίο μιλούσαν οι προσφυγικοί σύλλογοι, δεν σήμαινε αναγκαστικά ομαδικό επαναπατρισμό, αλλά δυνατότητα του συνόλου των πολιτικών προσφύγων να μπορούν να επιστρέψουν ως ισότιμοι πολίτες όταν και εάν το θελήσουν. Οι σύλλογοι διεκδικούσαν ακόμη την αναγνώριση της προσφυγικής ιδιότητας των επαναπατρισθέντων από το ελληνικό κράτος και την υπαγωγή τους στα προγράμματα του ΟΗΕ, ώστε να συμπεριληφθούν σε προγράμματα πρόνοιας²¹³. Έτσι οι προσφυγικοί σύλλογοι συγκρό-

²¹⁰ Σχετικά με τη θεσμική αντίληψη συλλόγων που είχαν αναφορά στο ΠΑΣΟΚ και θεωρούσαν ότι η άρνηση του επαναπατρισμού των πολιτικών προσφύγων αμαύρωνε την εικόνα της χώρας στο εξωτερικό βλ. *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος 1^{ος}, Τεύχος 3, σ. 3. Όσον αφορά το νομικό και πολιτικό καθεστώς, στο οποίο υπάγονταν οι πρόσφυγες στις χώρες υποδοχής, σύμφωνα με τις Αρχές του ΟΗΕ, και στις οποίες δεσμεύονταν οι ελληνικές κυβερνήσεις βλ. Κατερίνα Σουλτανιά, *Η εθνική ταυτότητα των εκπατρισμένων μετά τον εμφύλιο των Ελλήνων (το παράδειγμα της Πολωνίας)*, Λάρισα, Έλλα, 1999, σ. 64. Τέλος, όσον αφορά το ζήτημα της πολιτικής κεφαλαιοποίησης των επαναπατρισθέντων για λογαριασμό του ΠΑΣΟΚ βλ. Ανδρέας Στεργίου, «Ο βίος και η δράση των πολιτικών προσφύγων στο ανατολικό μπλοκ», στο Μιχάλης Δαμανάκης – Βασίλης Καρδάσης – Θεοδοσία Μιγελακάκη – Αντώνης Χουρδάκης (επιμ.), *Ιστορία της Νεοελληνικής Διασποράς. Έρευνα και Διδασκαλία. Τόμος Α'*, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης – Εργαστήριο Διαπολιτισμικών και Μεταναστευτικών Μελετών, 2004, σ. 180.

²¹¹ Κατερίνα Σουλτανιά, *Η εθνική ...*, ό.π., σ. 34.

²¹² Κώστας Τσίβος, «Ο μεγάλος ...», ό.π., σ. 248.

²¹³ *Διεθνής διάσκεψη ...*, ό.π., σ. 57.

τησαν μια σειρά αιτημάτων για το σύνολο των επαναπατρισθέντων αλλά και για κάθε γενιά των πολιτικών προσφύγων ξεχωριστά.

Συγκεκριμένα, οι σύλλογοι διεκδικούσαν την επιστροφή των καταπατημένων περιουσιών στους επαναπατρισθέντες, στεγαστικά επιδόματα, έκτακτα επιδόματα για τα πρώτα έξοδα, υπαγωγή όλων των επαναπατρισθέντων σε ιατρική και φαρμακευτική περίθαλψη. Για την πρώτη γενιά, βασικό αίτημα υπήρξε η μεταφορά των συνταξιοδοτικών και ασφαλιστικών δικαιωμάτων από τη χώρα φιλοξενίας στην Ελλάδα, ώστε οι ηλικιωμένοι επαναπατρισθέντες να μπορέσουν να ζήσουν με αξιοπρέπεια. Για τη δεύτερη γενιά, οι σύλλογοι διεκδικούσαν επίμονα, πέραν της αναγνώρισης των ενσήμων και των χρόνων απασχόλησης στις χώρες φιλοξενίας, μόνιμη και σταθερή δουλειά πάνω στο αντικείμενο, στο οποίο ο κάθε πρόσφυγας είχε ειδικευτεί. Για την τρίτη γενιά, οι προσφυγικοί σύλλογοι διεκδικούσαν αναγνώριση των τίτλων σπουδών στο εξωτερικό και αντιστοίχησή τους με τις εγχώριες σχολές, απαλλαγή του αντρικού πληθυσμού από την υποχρεωτική στράτευση και προγράμματα στήριξης για καλύτερη εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας των μικρότερων ηλικιακά ανθρώπων της προσφυγικής κοινότητας.

Τα παραπάνω αιτήματα αφορούσαν την επίλυση μιας σειράς προβλημάτων, τα οποία θα παρουσιαστούν αναλυτικότερα στο επόμενο κεφάλαιο, που προέκυπταν πριν και μετά τον επαναπατρισμό. Όμως καθώς τα βασικά αυτά αιτήματα συναντούσαν την κρατική αδιαφορία ή κωλυσιεργούσαν λόγω της κρατικής γραφειοκρατίας, οι σύλλογοι έπρεπε να τα διεκδικήσουν με συνεχείς δράσεις. Συγκεκριμένα, οι προσφυγικοί σύλλογοι προχώρησαν από την πρώτη στιγμή της συγκρότησής τους σε συνεχή διαβήματα, υπομνήματα και συναντήσεις με διάφορους θεσμικούς παράγοντες όπως με τον εκάστοτε Πρόεδρο της Δημοκρατίας, με τον εκάστοτε Πρωθυπουργό, με μια σειρά Υπουργών και άλλων κρατικών αξιωματούχων²¹⁴. Την ίδια στιγμή οι προσφυγικοί σύλλογοι αναζητούσαν συνομιλητές και συμμάχους, πέραν των θεσμικών εκπροσώπων, και στην λεγόμενη κοινωνία των πολιτών. Τα πολιτικά κόμματα, οι συνδικαλιστικοί φορείς, τα κοινοτικά και δημοτικά συμβούλια, φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης, άνθρωποι των γραμμάτων, των τεχνών, του πολιτισμού, του αθλητισμού, της εκκλησίας, οι κοινότητες των ελλήνων μεταναστών στη Δύση²¹⁵, φοιτητικοί σύλ-

²¹⁴ Μάγδα Φυτιλή, «Μεταπολίτευση ...», *ό.π.*, σ. 217-218.

²¹⁵ Πολλές φορές στον προσφυγικό Τύπο και στις περιοδικές εκδόσεις μπορεί κανείς να εντοπίσει επικοινωνία μεταξύ των συλλόγων της υπεριορίας ή των συλλόγων των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων με συλλόγους και κοινότητες μεταναστών στη Δύση. Το γεγονός βέβαια ότι διάφορα διοικητικά συμβούλια συλλόγων ελλήνων μεταναστών στη Δύση στήριζαν το αίτημα του επαναπατρισμού

λογοι, επιστημονικές ενώσεις²¹⁶ και οι συγγενικοί σύλλογοι αντιστασιακών, αποτελούσαν πεδία στα οποία οι σύλλογοι των επαναπατρισθέντων επιδίωκαν να παρεμβαίνουν²¹⁷. Την ίδια στιγμή οι σύλλογοι των επαναπατρισθέντων προσπαθούσαν να ανοίξουν το ζήτημα του επαναπατρισμού και στο εξωτερικό σε συναντήσεις με διεθνείς παράγοντες, αρθρογραφία στον ξένο Τύπο και συμμετοχή σε ντοκιμαντέρ²¹⁸.

Η δράση των συλλόγων δεν μπορεί όμως να εξεταστεί μόνο υπό το πρίσμα της καμπάνιας, της ενημέρωσης και της συνομιλίας με τους θεσμούς και την κοινωνία. Όπως ανέκαθεν οι σύλλογοι συνήθιζαν να λειτουργούν, ένα μεγάλο μέρος της δράσης και της καθημερινής ζωής των προσφυγικών συλλόγων απευθυνόταν στο εσωτερικό της κοινότητας, δηλαδή στους ίδιους τους πολιτικούς πρόσφυγες. Αρχικά, οι προσφυγικοί σύλλογοι εξέδιδαν τακτικά ενημερωτικά περιοδικά, προκειμένου να ενημερώνουν τα μέλη τους αλλά και τα μέλη της επαναπατρισμένης προσφυγικής κοινότητας, που μπορεί να μην είχαν ενεργή συμμετοχή στους συλλόγους, σχετικά με τις δράσεις τους. Επιπλέον στα έντυπά τους οι προσφυγικοί σύλλογοι ενημέρωναν τους αναγνώστες σχετικά με έγγραφα που έπρεπε να καταθέσουν²¹⁹, προκειμένου να υπαχθούν σε κρατικά προγράμματα αποκατάστασης, καθώς και για τις προθεσμίες των διάφορων αιτήσεων. Ακόμη, τα έντυπα γνωστοποιούσαν τα ωράρια λειτουργίας των γραφείων των συλλόγων, κατά τα οποία οι ενδιαφερόμενοι μπορούσαν να προσέλθουν να συζητήσουν και να λύσουν τις απορίες τους για μια σειρά ζητημάτων²²⁰. Οι σύλλογοι, πέραν της ενημέρωσης, στόχευαν και στη βοήθεια των μελών τους και

των πολιτικών προσφύγων ή το γεγονός ότι σε εκδηλώσεις στο Λονδίνο και στην Αστόρια μπορούσαν να εγκριθούν ψηφίσματα καταδίκης των διακρίσεων που υφίσταντο οι πολιτικοί πρόσφυγες, αυτό δεν μας δίνει επαρκή στοιχεία για να βγάλουμε συμπεράσματα για τον βαθμό που οι ελληνικές μεταναστευτικές κοινότητες είχαν δεσμούς με τις κοινότητες των πολιτικών προσφύγων, επαναπατρισμένων και μη. Για εκδηλώσεις συμπράξεως στους πολιτικούς πρόσφυγες από έλληνες μετανάστες βλ. Επαμεινώντας Κωστούδης, *ό.π.*, σ. 293.

²¹⁶ Αρχείο ΚΚΕ, «Ενημερωτικό σημείωμα της ΚΕΠΠΕ για τη δουλειά για τον επαναπατρισμό με την ευκαιρία του 3^{ου} Συνεδρίου της Εταιρείας Μελετών Νοτιοανατολικής Ευρώπης», 15/9/1974, Αριθ. μητρώου 471759, σ. 1.

²¹⁷ Μάγδα Φυτιλή, «Μεταπολίτευση ...», *ό.π.*, σ. 217-218. Για το ίδιο ζήτημα βλ. Επαμεινώντας Κωστούδης, *ό.π.*, σ. 312.

²¹⁸ Στο ίδιο, σ. 289-290.

²¹⁹ Αρχείο ΚΚΕ, «Οδηγίες του ΚΣ του Συλλόγου πολιτικών προσφύγων από την Ελλάδα στη ΣΔ Ρουμανίας με τίτλο: Όταν πρόκειται ο πολιτικός πρόσφυγας να επαναπατριστεί θα πρέπει να προσέξει τις ακόλουθες διαδικασίες», 15/12/1983, Αριθ. μητρώου 458262, σ. 1-2.

²²⁰ Η Βαμβούρη αναφερόμενη στη δράση των εκπροσώπων των προσφύγων στα «γραφεία διεκπεραίωσης τρεχούσης φύσεως υποθέσεων» υπονοεί την ανάπτυξη πελατειακών σχέσεων. Η γενίκευση αυτή είναι άστοχη, καθώς η ρουσφετολογική λογική και η λογική της αλληλοβοήθειας και της αλληλεγγύης διέφεραν. Στην τελική το αν ένας προσφυγικός σύλλογος ανέπτυξε λογικές και πρακτικές πελατειακών σχέσεων εξαρτιόταν από το βαθμό διασύνδεσής του με τους κρατικούς και θεσμικούς παράγοντες και σίγουρα δεν είχαν όλοι οι σύλλογοι τις ίδιες προνομιακές σχέσεις με το κράτος. Για το ζήτημα αυτό βλ. Χριστίνα Βαμβούρη – Δημάκη, *Πρόσφυγες του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη. Η αντιμετώπιση του αιτήματος επαναπατρισμού των ελλήνων πολιτικών προσφύγων από τις ελληνικές κυβερνήσεις (1949 – 1982)*, Καβάλα, Bookstars, 2021, σ. 258.

του ευρύτερου κύκλου της επαναπατρισμένης προσφυγικής κοινότητας. Πολλές φορές τα γραφεία των προσφυγικών συλλόγων λειτουργούσαν ως άτυπα γραφεία ευρέσεως εργασίας, στα οποία διάφοροι οργανισμοί ή εργοδότες απευθύνονταν όταν αναζητούσαν υπαλλήλους ή εργάτες. Με τη σειρά τους οι σύλλογοι τότε ενημέρωναν τα άνεργα μέλη τους²²¹. Ακόμη, οι προσφυγικοί σύλλογοι λειτουργούσαν πάνω στη λογική της αλληλοβοήθειας διοργανώνοντας έκτακτες συνδρομές των μελών τους για τα οικονομικά ασθενέστερα μέλη της κοινότητας²²². Πέραν των γραφείων οι σύλλογοι επιδίωκαν να οργανώνουν εκδηλώσεις και συνεστιάσεις για την οικονομική τους ενίσχυση, την αλληλογνωριμία των μελών τους αλλά και για την κατοχύρωση της δημόσιας παρουσίας τους. Κατά καιρούς ταβέρνες²²³, θέατρα²²⁴, σινεμά, γήπεδα, πάρκα και άλλοι δημόσιοι χώροι στέγαζαν και φιλοξενούσαν τις αγωνιώδεις συζητήσεις και τους προβληματισμούς των συλλόγων των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων²²⁵.

Προκειμένου να κατανοήσουμε τη δράση των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων, τη λειτουργία τους και τον τρόπο με τον οποίο διατύπωναν τα αιτήματά τους, ειδικά μετά το 1981, πρέπει να λάβουμε υπόψη δύο παράγοντες: την προϊστορία των προσφυγικών κοινοτήτων στις χώρες φιλοξενίας και ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής μεταπολιτευτικής κοινωνικής διάρθρωσης. Ο πρώτος παράγοντας θα μας βοηθήσει να καταλάβουμε γιατί μεγάλο μέρος των επαναπατρισθέντων ελλήνων πολιτικών προσφύγων, κυρίως οι άνθρωποι της πρώτης γενιάς, είχε μάθει την οργάνωση, τη συλλογική δράση και διεκδίκηση, την κοινοτική ζωή θα μπορούσε να πει κάποιος, ως αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητας και ως μέσο για την επίλυση των προβλημάτων που προέκυπταν. Ο δεύτερος παράγοντας θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε πως η δράση των επαναπατρισθέντων σε συλλόγους δεν ήταν διαφορετικό φαινόμενο από την ενεργή συμμετοχή μαθητών σε μαθητικά συμβούλια, τη συμμετοχή φοιτητών σε συλλόγους, τη συμμετοχή εργαζομένων σε συνδικάτα και αρκετών πολιτών σε κόμματα και μαζικούς φορείς. Ιδιαίτερα μετά το 1981 η συνδι-αλλαγή των θεσμικών οργάνων εξουσίας, όπως του κοινοβουλίου, των κομμάτων και της τοπικής αυτοδιοίκησης με τους κοινωνικούς φορείς λειτούργησε αρχικά ως αιμο-

²²¹ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α΄, Χρόνος Δ΄, Τεύχος 19, Μάης – Ιούνης 1984, σ. 20.

²²² Στο ίδιο, σ. 20.

²²³ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α΄, Χρόνος 2^{ος}, Τεύχος 6, Δεκέμβρης 1981 – Γενάρης 1982, σ. 8.

²²⁴ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Τεύχος 22, Περίοδος Α΄, Χρόνος Δ΄, Νοέμβρης – Δεκέμβρης 1984, σ. 7.

²²⁵ *Επαναπατρισμός*, Τεύχος 2, Οκτώβριος 1976, σ. 2.

δότης τους μέχρι τη σταδιακή ενσωμάτωσή και την τελική απομαζικοποίησή τους²²⁶. Απ' αυτή τη στάση ιδιόμορφης και αντιφατικής συναλλαγής με το κράτος δε θα μπορούσαν να ξεφύγουν και οι σύλλογοι των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων.

Απολογιστικά, μπορούμε να πούμε πως το παιχνίδι διεκδίκησης μεταξύ συλλόγων και κράτους την περίοδο 1974 – 1981 κινήθηκε μεταξύ έντονης σύγκρουσης και εν μέρει άκαρπων διαπραγματεύσεων. Αυτό συνέβαινε διότι τα βασικά αιτήματα των συλλόγων ικανοποιήθηκαν ελάχιστα, ενώ το κράτος και η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας αντιμετώπιζε το ζήτημα των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων φοβικά, καθώς αδυνατούσαν να εντάξουν τους δεκάδες χιλιάδες εκπατρισμένους στο πολιτικό τους αφήγημα. Οι όροι αδυναμία και αμηχανία νομίζω χαρακτηρίζαν πιο εύστοχα τη στάση του κράτους, μέχρι το 1981, απέναντι στους πολιτικούς πρόσφυγες παρά ο όρος «μισαλλοδοξία», τον οποίο συνεχώς χρησιμοποιούσαν οι πολιτικοί πρόσφυγες στις ανακοινώσεις τους.

Μετά το 1981 η στάση του κράτους απέναντι στους συλλόγους άλλαξε. Το ΠΑΣΟΚ είχε τη διορατικότητα να αντιληφθεί πως η μεγάλη μάζα των πολιτικών προσφύγων στις λαϊκές δημοκρατίες, των επαναπατρισθέντων και των συλλόγων τους θα μπορούσαν να αποτελέσουν ισότιμους συνομιλητές, καθώς αποτελούσαν όχι απλά μια κοινωνική ομάδα, αλλά μια πολιτική δύναμη εν δυνάμει ψηφοφόρων²²⁷. Έτσι, αν το σώμα των επαναπατρισθέντων αποκοβόταν από τον εμφύλιο και συνδεόταν μονομερώς με την εθνική αντίσταση²²⁸, τότε θα μπορούσαν να καλλιεργηθούν σχέσεις «ανταλλακτικής αξίας» μεταξύ των παλιών μαχητών του ΔΣΕ και μιας κυβέρνησης, η οποία, αν και δεν συνδεόταν ιστορικά με τους κομμουνιστές μπορούσε κάλλιστα να τους εντάξει στο αφήγημά της²²⁹.

Η στάση των συλλόγων πάλι απέναντι στο κράτος και την κυβέρνηση, από το 1981 έως την ψήφιση του νόμου Σκουλαρίκη – Γεννηματά το 1983, εξακολουθούσε να διακατέχεται από ένα ζωντανό διεκδικητικό τόνο, στον οποίο ενυπήρχε ωστόσο, σε αντίθεση με το παρελθόν, μια αισιοδοξία λόγω της κυβερνητικής αλλαγής και μια σχετική παθητική ανυπομονησία. Μετά το 1983 παρατηρούμε μια διχοτόμηση στη στρατηγική των συλλόγων.

²²⁶ Σχετικά με τη στρατηγική του ΠΑΣΟΚ για τη σχέση κράτους και κοινωνικών φορέων βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, «Κρατική εξουσία και πολιτικοί θεσμοί. Συνέχεια και αλλαγές, ένα χρόνο μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση», *Σύγχρονα Θέματα*, Τεύχος 16, Φεβρουάριος 1983, σ. 19.

²²⁷ Ελευθερία Δέλτσου, *ό.π.*, σ. 285.

²²⁸ Μάγδα Φυτιλή, «Μεταπολίτευση ...», *ό.π.*, σ. 217.

²²⁹ Ελευθερία Δέλτσου, *ό.π.*, σ. 285.

Από τη μια πλευρά, σύλλογοι οι οποίοι συσπειρώνονταν στο ΠΑΣΟΚ άρχιζαν να ελαττώνουν τη δραστηριότητά τους, καθώς θεωρούσαν πως με το νόμο για την αναγνώριση της εθνικής αντίστασης το 1982 και το νόμο για τον ελεύθερο επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων ένα χρόνο αργότερα η ηθική αναγνώριση της γενιάς του '40 είχε ολοκληρωθεί. Όσον αφορά την υλική αποκατάσταση, οι ίδιοι σύλλογοι δρούσαν ημιθεσμικά προσπαθώντας στην ουσία να μεσολαβούν μεταξύ κρατικών θεσμών, όπως τα αρμόδια υπουργεία που μεριμνούσαν για την εγκατάσταση και την αποκατάσταση των επαναπατρισθέντων, και του προσφυγικού κόσμου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της μεταστροφής συλλόγου από φορέα διεκδίκησης σε διαιτητικό και ελεγκτικό όργανο της υπάρχουσας νομοθεσίας ήταν η μετατροπή της Επιτροπής Επαναπατρισμού σε Επιτροπή Επαναπατρισμού και Αποκατάστασης, όπως αναφέραμε παραπάνω στο ίδιο κεφάλαιο. Με τη συμπόρευση ανθρώπων, όπως του Μανόλη Γλέζου, του Βασίλη Πριόβολου (καπετάν Ερμή) και προφανώς του Μάρκου Βαφειάδη με το ΠΑΣΟΚ, σύλλογοι αντιστασιακών, όπως η ΠΟΑΕΑ και επαναπατρισθέντων, όπως η ΠΣΕΠΠ, απέκτησαν ιδιαίτερο κύρος και δημοφιλία. Ωστόσο πολλές φορές οι ανταγωνιστικοί τους, πλέον, σύλλογοι τους ασκούσαν δριμεία κριτική.

Συγκεκριμένα, χρεωνόταν στους συλλόγους που πρόσκειντο στο ΠΑΣΟΚ ότι καλλιεργούσαν μια παθητική λογική στα μέλη τους και εξυπηρέτησης σε ατομικό επίπεδο, ειδικά κατά τις προεκλογικές περιόδους²³⁰. Παράλληλα, οι σύλλογοι που δεν είχαν σχέση με το ΠΑΣΟΚ άρχισαν μετά το 1983 να συνειδητοποιούν ότι, παρά τον ευνοϊκό νόμο για τον ελεύθερο επαναπατρισμό, η διαδικασία εγκατάστασης, αποκατάστασης και ένταξης ήταν μακρά και δύσκολη. Τα πολλαπλά προβλήματα που προέκυπταν δεν μπορούσαν να λυθούν χωρίς συνεχή επαγρύπνηση και διεκδίκηση. Οι σύλλογοι των επαναπατρισθέντων πάλευαν για τα προβλήματα που δεν έλυναν οι νομοθετικές διατάξεις, επαγρυπνούσαν για τυχόν παρεκβάσεις κρατικών λειτουργιών και φορέων από τους υφιστάμενους νόμους²³¹ και σταδιακά αναβάθμιζαν τις διεκδικήσεις τους. Για παράδειγμα, καθώς το θέμα της μεταφοράς των συντάξεων και των ασφαλιστικών δικαιωμάτων λυνόταν για την πλειοψηφία των επαναπατρισθέντων και μεγάλος μέρος των αιτημάτων είχε ικανοποιηθεί, οι σύλλογοι άρχιζαν δειλά, έως και θαρρετά, να θέτουν το ζήτημα της αποκατάστασης ανθρώπων που βρίσκονταν στις τάξεις τους και ήταν τραυματίες και ανάπηροι των Δεκεμβριανών ή του ΔΣΕ. Σ' αυτή

²³⁰ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος Ε', Τεύχος 25, Μάης – Ιούνης 1985, σ. 3.

²³¹ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος Δ', Τεύχος 19, Μάης – Ιούνης 1984, σ. 20.

τη λογική έχουμε και την εμφάνιση συγγενικών συλλόγων και σωματείων όπως η Πανελλήνια Ένωση Τραυματιών – Αναπήρων και Θυμάτων 1945-1949, η οποία ιδρύθηκε το 1986²³². Το ερώτημα αν οι σύλλογοι απομαζικοποιούνταν με την ικανοποίηση των περισσότερων αιτημάτων απασχολούσε βέβαια τα μέλη και τα στελέχη τους²³³, ωστόσο τα αιτήματα για ηθική και υλική αποκατάσταση των ηττημένων του εμφυλίου διατηρούσαν τους συλλόγους των επαναπατρισθέντων σε εγρήγορση.

Παράλληλα με τη δράση των συλλόγων των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων στην Ελλάδα, οι σύλλογοι των προσφύγων που παρέμεναν στις σοσιαλιστικές χώρες άλλαζαν χαρακτήρα. Συγκεκριμένα, μετά το 1983 οι Σύλλογοι Ελλήνων Πολιτικών Προσφύγων μετονομάστηκαν σε Συλλόγους Ελλήνων Πολιτών²³⁴. Οι σύλλογοι των πολιτικών προσφύγων μετατράπηκαν ουσιαστικά σε πολιτιστικούς συλλόγους και καθώς το βασικό τους αίτημα για επαναπατρισμό είχε πλέον ικανοποιηθεί, οι απαιτήσεις τους από την ελληνική πολιτεία περιορίζονταν κυρίως σε υλικοτεχνική στήριξη, όπως αποστολή εθνικών στολών για τις χορευτικές – εορταστικές τους εκδηλώσεις, κασέτες με λαϊκά – δημοτικά τραγούδια και αργότερα βιντεοκασέτες με ντοκιμαντέρ Ιστορίας για την αρχαία Ελλάδα²³⁵. Ειδικά, μετά την καπιταλιστική παλινόρθωση στις πρώην χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού, στις εναπομείνουσες ελληνικές κοινότητες και στους συλλόγους τους, οι οποίοι αποτελούνται πλέον από τα παιδιά και τα εγγόνια της πρώτης γενιάς των πολιτικών προσφύγων, άρχισε να εμφανίζεται και ένα ακόμη στοιχείο, το οποίο τους ομογενοποιούσε ακόμη περισσότερο με τους υπόλοιπους συλλόγους των ελληνικών κοινοτήτων της Δύσης: αυτό της θρη-

²³² *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α΄, Χρόνος ΣΤ΄, Τεύχος 34, Νοέμβρης – Δεκέμβρης 1986, σ. 13.

²³³ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α΄, Χρόνος 7^{ος}, Τεύχος 41, Γενάρης – Φλεβάρης 1988, σ. 3. Είναι δύσκολο να υπολογίσουμε το ποσοστό των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων που ενεπλάκη με τις δράσεις των συλλόγων. Αφενός μεν δεν έχουμε στοιχεία απ’ όλους τους συλλόγους, αφετέρου δε ήταν λογικό οι σύλλογοι να παρουσίαζαν μεγαλύτερη προσέλευση και συμμετοχή επαναπατρισθέντων στις διαδικασίες και στις δράσεις τους, προκειμένου να γίνουν περισσότερο ελκυστικοί. Επιπλέον, η ύπαρξη πολλών μελών σ’ ένα προσφυγικό σύλλογο επαναπατρισθέντων δεν συνεπαγόταν αυτόματως και την ενασχόλησή τους με τις αρχαιρεσίες και τις δράσεις του συλλόγου. Σύμφωνα με στοιχεία της ΠΕΕΠΠ, στις αρχές του 1982, πριν από την κοινή υπουργική απόφαση δηλαδή για τον ελεύθερο επαναπατρισμό, μόνο στη Θεσ/νίκη ο σύλλογος αριθμούσε σχεδόν 2.200 μέλη. Αν πάρουμε υπόψη πως εκείνη την περίοδο η ευρύτερη περιφέρεια της Μακεδονίας αριθμούσε 10.000 επαναπατρισθέντες και απ’ αυτούς υπήρχαν και μικρά παιδιά ή άτομα που συμμετείχαν σε συλλόγους με αναφορά στο ΠΑΣΟΚ ή στο ΚΚΕ εσ., τότε η συμμετοχή των επαναπατρισθέντων στο σύλλογο της ΠΕΕΠΠ ήταν πολύ υψηλή ή τα στοιχεία της ΠΕΕΠΠ ήταν κάπως υπερβολικά. Βαδίζοντας πάλι προς τα τέλη της δεκαετίας του ’80, περίοδο που η πλειοψηφία των αιτημάτων είχε ικανοποιηθεί και δεν υπήρχε ίσως τόσο έντονη η ανάγκη για συμμετοχή στους συλλόγους ή απλά σε πολλά μέλη είχε επέλθει βιολογική κόπωση, η ΠΕΕΠΠ υπολόγιζε πως περίπου το 15% των επαναπατρισθέντων δεν εμπλεκόταν με κανένα τρόπο στις δράσεις οποιουδήποτε συλλόγου. Για το ζήτημα αυτό βλ. *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α΄, Χρόνος 2^{ος}, Τεύχος 6, Δεκέμβρης 1981 – Γενάρης 1982, σ. 17. Ακόμη, βλ. *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α΄, Χρόνος 7^{ος}, Τεύχος 44, Ιούλης – Αύγουστος 1988, σ. 6.

²³⁴ Κατερίνα Σουλτανιά, *Η αποκατάσταση ...*, ό.π., σ. 188, υποσημείωση 221.

²³⁵ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α΄, Χρόνος 7^{ος}, Τεύχος 43, Μάης – Ιούνης 1988, σ. 20.

σκείας²³⁶. Η δράση των συλλόγων αυτών συνεχίζεται μέχρι σήμερα, όπως μαρτυρούν και οι πρόσφατες εκδηλώσεις του Συλλόγου Ελλήνων Πολιτών της Τασκένδης με αφορμή τη συμπλήρωση 200 χρόνων από την Επανάσταση του 1821²³⁷.

Τέλος, όσον αφορά τη δράση των συλλόγων στην Ελλάδα, καθώς στις αρχές του '90 το σύνολο των πολιτικών προσφύγων, το οποίο επιθυμούσε να επιστρέψει, είχε επαναπατριστεί, οι σύλλογοι είτε διαλύθηκαν, είτε ενσωματώθηκαν στους αδελφικούς συλλόγους της εθνικής αντίστασης. Σήμερα τα παιδιά και εγγόνια των πολιτικών προσφύγων δραστηριοποιούνται μέσω διαδικτυακών ιστοσελίδων στο Facebook, οργανώνουν εκδηλώσεις και συνεστιάσεις, κυρίως στις περιοχές της δυτικής Θεσσαλονίκης, ενώ βρίσκονται σε επαφή με τις κοινότητες και τους συλλόγους των Ελλήνων που παρέμειναν στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες, προκειμένου να αναδεικνύουν ζητήματα ιστορικής μνήμης και πολιτιστικής κληρονομιάς²³⁸. Έχει ενδιαφέρον πως με τον ίδιο τρόπο που οι σύλλογοι των πολιτικών προσφύγων προσπαθούσαν να διατηρήσουν ζωντανό τον ελληνικό πολιτισμό στις λαϊκές δημοκρατίες, σήμερα οι σύλλογοι των επαναπατρισθέντων προσπαθούν να διατηρήσουν ζωντανό το σοβιετικό και σοσιαλιστικό πολιτισμό μέσω ιστορικών διαλέξεων, εκδόσεων και εκδρομών στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες²³⁹.

²³⁶ Για παράδειγμα στο χωριό Μπελογιάννης της Ουγγαρίας, η αναγνωρισμένη ελληνική μειονότητα απέκτησε τη νέα ορθόδοξη εκκλησία, τον ναό του Μεγαλομάρτυρα Δημητρίου και των Ισαποστόλων Κωνσταντίνου και Ελένης. Για το ζήτημα αυτό βλ. Ευαγγελία Τσαρουχά – Szabo, «Ουγγαρία», Ιωάννης Χασιάτης – Όλγα Κατσιαρδή - Hering – Ευρυδίκη Αμπατζή (επιμ.), *Οι Έλληνες στη Διασπορά: 15^{ος} – 21^{ος} αιώνας*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2006, σ. 180. Παρουσιάζει ενδιαφέρον πως οι κοινότητες των πολιτικών προσφύγων στις ανατολικές χώρες διατήρησαν τη γλώσσα, την κουλτούρα και τον ελληνικό πολιτισμό μέσα σ' ένα κοσμικό περιβάλλον, σε αντίθεση με πολλές από τις ελληνικές μεταναστευτικές και διασπορικές κοινότητες των Ελλήνων στη Δύση, στις οποίες βασικός παράγοντας συσπείρωσης αλλά και οικονομικής αρωγής ήταν η εκκλησία. Βέβαια η δημιουργία διασπορικών λόμπι και δεξαμενών σκέψης με όχημα τη θρησκεία ήταν πάγιο εργαλείο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και δεν θα μπορούσε να αφορά τους πολιτικούς πρόσφυγες, οι οποίοι ήταν οι έκπτωτοι του ελληνικού αστικού κράτους. Για το ζήτημα αυτό βλ. Richard Clogg, «Η ελληνική διασπορά: το ιστορικό πλαίσιο», (μτφρ. Μαρίνα Φράγκου), στο Richard Clogg (επιμ.), *Η Ελληνική Διασπορά στον 20^ο αιώνα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2009, σ. 54.

²³⁷ Στις εκδηλώσεις αυτές αναδεικνύεται με όρους ιστορικής συνέχειας η παρουσία του ελληνικού στοιχείου στην περιοχή από την εποχή που το νότιο τμήμα του Ουζμπεκιστάν αποτέλεσε μέρος της αυτοκρατορίας των Σελευκιδών έως και σήμερα με τους απογόνους των πολιτικών προσφύγων, σύμφωνα με τον πρόεδρο του Συλλόγου, Κώστα Πολίτη. Για το ζήτημα αυτό βλ. Στελλίνα Μαργαριτίδου, «Για τα 200 χρόνια ελληνικής ανεξαρτησίας», εφ. *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 17 Απριλίου 2021.

²³⁸ Στα τέλη του 2022 η κυβέρνηση του Ουζμπεκιστάν αποφάσισε να κατεδαφίσει τα εναπομείναντα εγκαταλελειμμένα κτήρια της 7^{ης} Πολιτείας της Τασκένδης. Ο σύλλογος της ΠΕΑΕΑ – ΔΣΕ, στον οποίο έχει ενσωματωθεί η ΠΕΕΠΠ, έστειλε υπόμνημα διαμαρτυρίας στον πρόεδρο του Ουζμπεκιστάν στην Ελλάδα, με το οποίο αναδείκνυε το ζήτημα και πρότεινε τη διατήρηση τουλάχιστον ενός κτηρίου και χαρακτηρισμού του ως διατηρητέου, προκειμένου να δημιουργηθεί μουσειακός χώρος. Για το ζήτημα αυτό βλ. Επιτροπή Πολιτικών Προσφύγων του Δ.Σ. της ΠΕΑΕΑ – ΔΣΕ «Υπόμνημα προς την πρεσβεία του Ουζμπεκιστάν», Αθήνα, 21 Νοέμβρη 2021.

²³⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αναμέτρησης με το σοβιετικό παρελθόν και ανάδειξης του σοσιαλιστικού παρελθόντος αποτελεί ο σύλλογος «Εμείς που σπουδάσαμε στο Σοσιαλισμό», σύλλογος στον

4. Εγκατάσταση, αποκατάσταση και προσαρμογή

4.1 Εισαγωγή

Στο προηγούμενο κεφάλαιο εξετάστηκε η διαχείριση του επαναπατρισμού από τους ίδιους τους πολιτικούς πρόσφυγες που επέστρεψαν καθώς και η οργάνωσή τους σε συλλόγους, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες της επιστροφής. Ποιες ήταν όμως αυτές οι δυσκολίες και πώς το ελληνικό κράτος διαχειρίστηκε την επιστροφή χιλιάδων απόκληρων, μέχρι το 1974, πολιτών του; Όπως αναφέραμε σε προηγούμενα κεφάλαια, το ελληνικό κράτος, λόγω του μαζικού επαναπατρισμού ομογενών και μεταναστών από τη Δύση, καθώς και ομογενών και πολιτικών προσφύγων από τις ανατολικές χώρες²⁴⁰, ήταν αναγκασμένο να δημιουργήσει το πλαίσιο υποδοχής, εγκατάστασης και αποκατάστασης, μεθόδους δηλαδή που είχε να χρησιμοποιήσει από την περίοδο μετά την μικρασιατική εκστρατεία και την ανταλλαγή των πληθυσμών. Έτσι, η πολιτική υποδοχής και ένταξης ήταν άγνωστη για την Ελλάδα επί δεκαετίες, ενώ ταυτόχρονα αντιμετωπιζόταν με σκεπτικισμό, ειδικά για τους ομογενείς και μετανάστες που επέστρεφαν από τα δυτικά κράτη, καθώς το ελληνικό κράτος έχανε αντικειμενικά το χρήσιμο και αναζωογονητικό για την οικονομία του μεταναστευτικό συνάλλαγμα²⁴¹. Όσον αφορά τους πολιτικούς πρόσφυγες ειδικά, το ελληνικό κράτος, τουλάχιστον μέχρι το 1981, δεν ήταν σίγουρο άμα θα μπορούσε να εμπιστευτεί και να αξιοποιήσει αυτό το ανθρώπινο δυναμικό που επέστρεφε. Για πολλούς κρατικούς αξιωματούχους οι επαναπατρισθέντες αποτελούσαν καμένο χαρτί, λόγω του πολιτικού τους παρελθόντος, ενώ οι πιο καταρτισμένοι και νεότεροι σε ηλικία πολιτικοί πρόσφυγες αποτελούσαν για κάποιους μια χαμένη γενιά²⁴².

Με τον ερχομό των πολιτικών προσφύγων μετά το 1974 το ελληνικό κράτος έπρεπε να διαχειριστεί μια σειρά ζητημάτων που προέκυπταν: ποιοι και με ποια δια-

οποίο δραστηριοποιούνται αρκετοί επαναπατρισθέντες πολιτικοί πρόσφυγες της τρίτης γενιάς. Οι προσπάθειες διατήρησης ενός σοβιετικού – σοσιαλιστικού πολιτισμού από τους συλλόγους των επαναπατρισθέντων δεν ξεκίνησαν μετά το 1991 με όρους νοσταλγίας. Ήδη από το πρώτο μισό της δεκαετίας του '80 σύλλογοι επαναπατρισθέντων διοργάνωναν τμήματα εκμάθησης ρωσικών, ρουμανικών, βουλγαρικών. Άλλωστε, πέραν της πολιτικής ταύτισης με το σοσιαλισμό, οι άνθρωποι της δεύτερης και της τρίτης γενιάς των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων ήταν πολλές φορές άνθρωποι με δύο ταυτότητες και συνεπώς δεν ήταν πρωτόγνωρο «μέσα στην πατρίδα» να δημιουργηθεί μια «διασπορική συνείδηση». Για το ζήτημα αυτό βλ. *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος Δ', Τεύχος 20, Ιούλης – Αύγουστος 1984, σ. 11. Ακόμη, βλ. Γιώτα Τουργέλη, *ό.π.*, σ. 51.

²⁴⁰ Οι όροι Δύση και Ανατολή πέραν της γεωγραφικής διάστασης, υποδηλώνουν και τα δύο αντίπαλα οικονομικά και πολιτικά μπλοκ του μεταπολεμικού κόσμου. Για το ζήτημα αυτό βλ. Μαρία Μποντίλα, *«Πολύχρονος να ζεις, μεγάλη Στάλιν»*. *Η εκπαίδευση των παιδιών των ελλήνων πολιτικών προσφύγων στα ανατολικά κράτη (1950-1964)*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2004, σ. 122.

²⁴¹ Άννα Αμυρά – Λάουρα Μαράτου - Αλιπράντη, «Επαναπατρισθέντες επιστήμονες από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης: 1960 – 1981» *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Τεύχος 51, 1983, σ. 136.

²⁴² Ανδρέας Στεργίου, «Ο βίος ... , *ό.π.*, σ. 187.

δικασία θα αποκτούσαν την ελληνική ιθαγένεια, σε ποιο μέρος θα εγκαθίσταντο οι επαναπατρισθέντες, πώς θα απορροφούνταν από την αγορά εργασίας, τι θα γινόταν με την κινητή και ακίνητη περιουσία τους, με την ιατροφαρμακευτική τους περίθαλψη, τα ζητήματα στρατολογίας και προφανώς με τη μεταφορά των ασφαλιστικών και συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων των επαναπατρισθέντων από τις σοσιαλιστικές χώρες στο ελληνικό κράτος; Μ' αυτά τα ερωτήματα έπρεπε να αναμετρηθούν το ελληνικό κράτος και πάνω απ' όλους οι ίδιοι οι επαναπατρισθέντες. Μια σειρά ζητημάτων, όπως τα προαναφερόμενα, τα οποία λύθηκαν σε σύντομο χρονικό διάστημα, όταν οι πολιτικοί πρόσφυγες εγκαθίσταντο μετά τον εμφύλιο στις λαϊκές δημοκρατίες, στη φάση του επαναπατρισμού τους δεν ήταν δεδομένα. Ο χρονικός άξονας επίλυσης αυτών των κομβικών ζητημάτων ήταν και ο λόγος που ο επαναπατρισμός των πολιτικών προσφύγων της μεταπολίτευσης ήταν μια μακρά διαδικασία, η οποία διήρκησε περίπου δεκαπέντε χρόνια. Ακόμη, παράγοντες όπως η ηλικία, η μόρφωση, η επαγγελματική κατάρτιση, το φύλο έπαιξαν και αυτοί το ρόλο τους, με διαφορετικό τρόπο βέβαια και σε διαφορετικό βαθμό, στην προσαρμογή των επαναπατρισθέντων στα νέα δεδομένα, ακριβώς όπως συνέβη με την πρώτη γενιά όταν έκανε τα πρώτα της βήματα στις άγνωστες για τους έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες λαϊκές δημοκρατίες²⁴³.

Από το 1974 έως και τα τέλη της δεκαετίας του '80, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΚΕΠΠΕ, επαναπατρίστηκαν περίπου 45.000 άτομα²⁴⁴. Όσον αφορά τον αριθμό των επαναπατρισθέντων είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη η άποψη πως οι πολιτικοί πρόσφυγες γύρισαν μαζικά επί κυβερνήσεως ΠΑΣΟΚ, και πιο συγκεκριμένα μετά το 1983 μετά την ψήφιση του νόμου Σκουλαρίκη – Γεννηματά. Μια πιο προσεκτική ανάγνωση των αριθμών όμως μας οδηγεί σε διαφορετικά συμπεράσματα. Συγκεκριμένα, την περίοδο 1974 – 1978 είχαν εγκριθεί 17.322 αιτήσεις επαναπατρισμού, ενώ σε εκκρεμότητα παρέμεναν ακόμη 35.000²⁴⁵. Έως και το 1983, χρονιά που έγινε η νομοθετική ρύθμιση για τον ελεύθερο επαναπατρισμό, είχαν επιστρέψει ακόμη αρκετές χιλιάδες πολιτικοί πρόσφυγες, ενώ από το 1985 έως και τις αρχές του '90 επέστρεψαν περίπου 11.500 άτομα²⁴⁶. Έτσι, από το σύνολο των 45.000 επαναπατρισθέντων περίπου 22.228 γύρισαν πριν από την κυβερνητική αλλαγή του 1981, ενώ μέχρι το 1983, πριν από την αλλαγή του νόμου περί επαναπατρισμού, είχαν επιστρέψει περίπου

²⁴³ Κατερίνα Σουλτανιά, *Η εθνική ...*, ό.π., σ. 28.

²⁴⁴ Συλλογικό, *«Καλή πατρίδα...»*. *Ελληνικές κοινότητες προσφύγων στην Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2011, σ. 8.

²⁴⁵ Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ...*, ό.π., σ. 197.

²⁴⁶ Κατερίνα Τσέκου, *Προσωρινώς ...*, ό.π., σ. 104.

25.000 άτομα²⁴⁷. Απ' αυτά τα στατιστικά στοιχεία μπορούμε να βγάλουμε τρία συμπεράσματα: πρώτο συμπέρασμα είναι πως ο επαναπατρισμός των πολιτικών προσφύγων δεν επηρεάστηκε εν τέλει καταλυτικά από τις διαφορετικές στρατηγικές που ακολούθησαν μεταπολιτευτικά οι δύο διαφορετικές κυβερνήσεις. Το δεύτερο συμπέρασμα είναι πως ειδικά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '80 η τάση επαναπατρισμού παρέμενε από σταθερή έως και πτωτική²⁴⁸. Το τρίτο συμπέρασμα είναι πως τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του '80 και ενώ το σύνολο σχεδόν των αιτημάτων των επαναπατρισμένων είχε ικανοποιηθεί, ο αριθμός του επαναπατρισμού αυξήθηκε, την ίδια περίοδο που στις σοσιαλιστικές χώρες εντεινόταν η κρίση και η αστάθεια ενόψει των συνταρακτικών ανατροπών της περιόδου 1989 – 1991. Παρατηρούμε λοιπόν πως ο ρυθμός του προσφυγικού επαναπατρισμού βρισκόταν σε συνάρτηση με το βαθμό που το ελληνικό κράτος, ανεξαρτήτως κυβέρνησης και νομοθεσίας, ήταν σε θέση να αμβλύνει τα πολλαπλά προβλήματα της εγκατάστασης και αποκατάστασης των πολιτικών προσφύγων. Μπορεί οι κυβερνητικές εξαγγελίες και νομοθετικές αλλαγές να γέμισαν αισιοδοξία και να ανακούφισαν την πλειοψηφία των πολιτικών προσφύγων, ωστόσο αυτό δε σήμαινε πως οι εξαγγελίες αυτές λειτουργούσαν σαν τον πυροβολισμό του αφέτη σε αγώνα δρόμου που δίνει το σήμα της εκκίνησης. Άλλωστε ο μαραθώνιος του επαναπατρισμού απαιτούσε δεύτερες και τρίτες σκέψεις. Δεν είναι τυχαίο πως πολλοί πολιτικοί πρόσφυγες σε γράμματα και επιστολές ανέφεραν πως βρίσκονταν σε αναμονή έως ότου ξεκαθαρίσει το τοπίο των στεγαστικών, ιατροφαρμακευτικών, ασφαλιστικών και συνταξιοδοτικών τους δικαιωμάτων στην Ελλάδα²⁴⁹. Επίσης, να μην υποτιμάμε και το γεγονός πως κάθε προσφυγική οικογένεια έκανε και έναν αυτόνομο στρατηγικό σχεδιασμό. Ο επαναπατρισμός, αν και επιλέχθηκε από την πλειοψηφία των πολιτικών προσφύγων, βρισκόταν και σε συνάρτηση με τη φάση της ζωής που βρίσκονταν οι πολιτικοί πρόσφυγες στις χώρες φιλοξενίας και με τις εκκρεμότητες που είχαν εκεί. Για παράδειγμα, ο επαναπατρισμός θα μπορούσε να περιμένει αν ένα ζευγάρι μεσήλικων χρειαζόταν ακόμη δύο χρόνια για να βγει σε σύνταξη ή αν το παιδί μιας οικογένειας βρισκόταν στο τελευταίο έτος του πανεπιστημίου, προκειμένου να πάρει το πτυχίο του²⁵⁰. Σε τελική ανάλυση, η πορεία του επαναπατρισμού

²⁴⁷ Στοιχεία του Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας, Διεύθυνση Δημόσιας Αντίληψης, Τμήμα Α', Στατιστικά στοιχεία Επαναπατρισθέντων Ελλήνων, Αθήνα, 14/2/1985. Για το ζήτημα αυτό βλ. Κατερίνα Τσέκου, *Προσωρινώς ...*, σ. 103, Πίνακας 17.

²⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 103. Για το ίδιο ζήτημα βλ. *Η φωνή των εκπατρισμένων*, Περίοδος Β', Τεύχος 86, Απρίλιος 1984, σ. 4.

²⁴⁹ *Η φωνή των εκπατρισμένων*, Περίοδος Β', Τεύχος 84, Γενάρης – Μάρτης 1983, σ. 4.

²⁵⁰ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος 1^{ος}, Τεύχος 3, σ. 13.

δε θα μπορούσε να αποσυνδεθεί με την εξέλιξη της διαχείρισης των προβλημάτων εγκατάστασης και αποκατάστασης, καθώς οι πολιτικοί πρόσφυγες, πέραν της νοσταλγίας για την Ελλάδα, είχαν την προσδοκία, όπως και κάθε μετακινούμενη ομάδα, για μια καλύτερη, ή έστω εξίσου καλή, ζωή²⁵¹.

4.2 Το ζήτημα της ιθαγένειας

Το πρώτο, και ίσως το πιο κομβικό, ζήτημα που αντιμετώπιζαν οι πολιτικοί πρόσφυγες που επιθυμούσαν να επαναπατριστούν ήταν η απόκτηση ιθαγένειας. Όπως επισημάναμε και στην ενότητα του καχεκτικού επαναπατρισμού, οι αφαιρέσεις ιθαγένειας αφορούσαν χιλιάδες πολιτικούς πρόσφυγες και σχεδόν το σύνολο των προσφυγικών οικογενειών. Αν λοιπόν ο επαναπατρισμός των πολιτικών προσφύγων εντασσόταν, μεταξύ άλλων, και στους σχεδιασμούς της κάθε ξεχωριστής οικογένειας, μπορούμε να καταλάβουμε τα προβλήματα που δημιουργούσε η αφαίρεση της ιθαγένειας έστω και σ' ένα μέλος μιας οικογένειας στα υπόλοιπα μέλη²⁵².

Μετά το 1974 προκειμένου να επαναπατριστεί ένας πολιτικός πρόσφυγας, θα έπρεπε να υποβάλει έναν ατομικό φάκελο, τον οποίο θα κατέθετε στο ελληνικό προξενείο της χώρας που διέμενε. Βέβαια, η διαδικασία αυτή δεν ήταν πάντα εύκολη, καθώς τα προξενεία και οι πρεσβείες βρίσκονταν στις πρωτεύουσες, συνήθως, των λαϊκών δημοκρατιών, γεγονός που απαιτούσε από τους ενδιαφερόμενους να μπορούν να πάρουν άδεια από την εργασία τους και να ταξιδέψουν αρκετές ώρες με δικά τους έξοδα σε περίπτωση που ζούσαν σε μια άλλη πόλη. Οι αιτήσεις έπρεπε να γίνονται με παρουσία των ίδιων των πολιτικών προσφύγων και δεν υπήρχε η δυνατότητα να εκτελούνται με συστημένα γράμματα και επιστολές²⁵³. Οι ατομικοί φάκελοι ταξίδευαν, με βασανιστικά αργούς ρυθμούς στην Ελλάδα, όπου αξιολογούνταν από την κεντρική υπηρεσία, η οποία με τη σειρά της μεταβίβαζε τον φάκελο στις τοπικές αρχές της περιοχής, στην οποία ο ενδιαφερόμενος ήθελε να εγκατασταθεί. Τέλος ο φάκελος ακολουθούσε την αντίστροφη πορεία, προκειμένου να βγει η τελική απόφαση έγκρισης ή απόρριψης του αιτήματος²⁵⁴. Παρά την ψήφιση του νέου Συντάγματος τον Ιούλιο του 1975, ο επαναπατρισμός εξακολουθούσε να αποτελεί μια διαδικασία, η κρίση της οποίας καθοριζόταν από υπαλλήλους του Υπουργείου Δημοσίας Τάξεως, του Υπουργείου Εσωτερικών, στο οποίο υπαγόταν η Διεύθυνση Ιθαγένειας, δημάρχους, κοινο-

²⁵¹ Κούλα Κασιμάτη, *ό.π.*, σ. 69. Για το ίδιο ζήτημα βλ. Στέλιος Γιατρουδάκης, *ό.π.*, σ. 14.

²⁵² Κώστας Τσίβος, «Απομείναμε ...», *ό.π.*, σ. 301.

²⁵³ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος 1^{ος}, Τεύχος 3, σ. 11.

²⁵⁴ Ελένη Πασχαλούδη – Στράτος Δορδανάς, *ό.π.*, σ. 69.

τάρχες και τη Χωροφυλακή²⁵⁵. Τα προξενικά γραφεία των ελληνικών πρεσβειών δημοσίευαν εν τέλει τις λίστες με τα ονόματα όσων τα αιτήματα είχαν εγκριθεί για τον επαναπατρισμό ή για απλή επίσκεψη. Οι λίστες αυτές δημοσιεύονταν και στις προσφυγικές εφημερίδες, τις οποίες ξεφύλλιζαν με αγωνία οι αναγνώστες προκειμένου να βρουν τ' ονοματεπώνυμό τους²⁵⁶. Αν η απόφαση των αρμόδιων επιτροπών ήταν αρνητική για έναν πολιτικό πρόσφυγα, υπήρχε η δυνατότητα επανεξέτασης της αίτησης εντός ενός χρόνου²⁵⁷. Σύμφωνα με στοιχεία του ΥΠΕΑ, τα οποία έφερε στη Βουλή ο τότε Υπουργός Δημοσίας Τάξεως Αθανάσιος Μπάλκος είχε εγκριθεί περίπου το 75% των 37.932 αιτήσεων για επαναπατρισμό έως τον Φεβρουάριο του 1981, ενώ ο τότε Υπουργός Εσωτερικών Κωστής Στεφανόπουλος συμπλήρωνε πως απ' όσους είχαν χάσει την ελληνική ιθαγένεια, το 92% την είχε ανακτήσει²⁵⁸. Οι χιλιάδες αιτήσεις για επαναπατρισμό και ανάκτηση ιθαγένειας που απορρίπτονταν, σύμφωνα με τον Πρωθυπουργό Γεώργιο Ράλλη, αφορούσαν τους ανθρώπους που είχαν αλλάξει υπηκοότητα, είχαν υπηρετήσει στις ένοπλες δυνάμεις ή στα σώματα ασφαλείας των σοσιαλιστικών χωρών, ή θεωρούνταν ακόμη επικίνδυνοι, σύμφωνα με τις αρχές, και κατ' επέκταση η επιστροφή τους θα δημιουργούσε αναστάτωση και αντεκδικήσεις²⁵⁹.

Η ατομική έγκριση πάλι ενός αιτήματος επαναπατρισμού δεν συνεπαγόταν την ανάκτηση της ιθαγένειας. Ο επαναπατρισμός ενός πολιτικού πρόσφυγα ήταν αντίστοιχος με την επίσκεψη ενός νόμιμου αλλοδαπού, ο οποίος είχε άδεια παραμονής²⁶⁰. Ο επαναπατρισθείς όφειλε να παρουσιαστεί στο Αστυνομικό Τμήμα της περιοχής όπου θα διέμενε, προκειμένου να εκδώσει προσωρινή άδεια παραμονής στο Τμήμα Αλλοδαπών²⁶¹. Η άδεια παραμονής ανανεωνόταν κάθε έξι μήνες έως ότου θα εγκρινόταν και η ανάκτηση της ιθαγένειας και ο πολιτικός πρόσφυγας θα έβγαζε την ελληνική ταυτότητα²⁶². Υπήρχαν ακόμη περιπτώσεις, στις οποίες οι πολιτικοί πρόσφυγες αξιοποιούσαν το σκαλοπάτι της άδειας μιας επίσκεψης, προκειμένου αυτή να μετατραπεί σε άδεια παραμονής. Έως και το 1979, 1.500 πολιτικοί πρόσφυγες είχαν καταφέρει να αποκτήσουν άδεια παραμονής ενώ είχαν εισέλθει στη χώρα με άδεια επίσκεψης²⁶³.

²⁵⁵ Γεωργία Σαρικούδη, *ό.π.*, σ. 315.

²⁵⁶ «επαναπατρίζονται από την παροικία μας», εφ. *Δημοκράτης*, Νο.6, 14 Ιούνη 1978, σ. 15.

²⁵⁷ Χριστίνα Βαμβούρη – Δημάκη, *Πρόσφυγες ...*, *ό.π.*, σ. 280.

²⁵⁸ Τάσος Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 68.

²⁵⁹ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Χρόνος Α', Αριθμός 2, Μάρτης – Μάης 1981, σ. 5.

²⁶⁰ Κατερίνα Σουλτανιά, *Η εθνική ...*, *ό.π.*, σ. 62.

²⁶¹ Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ...*, *ό.π.*, σ. 200.

²⁶² Στο ίδιο, σ. 200.

²⁶³ *Διεθνής διάσκεψη ...*, *ό.π.*, σ. 215.

Μετά την κυβερνητική αλλαγή με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία τον Οκτώβριο του 1981, οι διαδικασίες των αιτήσεων για επαναπατρισμό άρχισαν να εγκρίνονται ευκολότερα και γρηγορότερα. Ωστόσο, η νομοθεσία εξακολουθούσε να ορίζει ότι οι αιτήσεις επαναπατρισμού έπρεπε να είναι ατομικές και να ελέγχονται²⁶⁴. Στις χριστουγεννιάτικες πρωθυπουργικές δηλώσεις του 1982, ο Ανδρέας Παπανδρέου εξήγγειλε τον ελεύθερο επαναπατρισμό όλων των πολιτικών προσφύγων και την απόδοση της ιθαγένειας σε «όλους όσους έχουν το ελληνικό γένος»²⁶⁵. Λίγες μέρες αργότερα, στις 29 Δεκεμβρίου, δημοσιεύτηκε η κοινή υπουργική απόφαση του Υπουργού Εσωτερικών Γεώργιου Γεννηματά και του Υπουργού Δημοσίας Τάξεως Γιάννη Σκουλαρίκη με θέμα «Ελεύθερος επαναπατρισμός και απόδοση της Ελληνικής Ιθαγένειας στους πολιτικούς πρόσφυγες», η οποία όριζε ότι οι πολιτικοί πρόσφυγες θα μπορούσαν να εφοδιαστούν με ταξιδιωτικό έγγραφο από την Ελληνική Προξενική Αρχή της χώρας στην οποία διέμεναν, εφόσον πρώτα υπέγραφαν ένα Δελτίο Ατομικών Στοιχείων (ΔΑΣ)²⁶⁶. Στο ΔΑΣ οι πολιτικοί πρόσφυγες θα συμπλήρωναν τ' ονοματεπώνυμό τους, το όνομα πατρός και μητρός, τον τόπο και την ημερομηνία γέννησής τους, την υπηκοότητα και την εθνικότητά τους, τη χρονιά και το μήνα αποχώρησής τους από την Ελλάδα, τις χώρες διαμονής στο εξωτερικό μετά την αποχώρησή τους, τη διεύθυνση κατοικίας τους, τις γραμματικές τους γνώσεις, την επαγγελματική τους ειδίκευση, τη γλωσσομάθειά τους, το πότε σκόπευαν να επαναπατριστούν, το αν ήθελαν να αποκτήσουν την ιθαγένεια τώρα ή αργότερα και τέλος αν ήθελαν να διατηρήσουν την ξένη ιθαγένεια²⁶⁷. Το ΔΑΣ έπρεπε να συμπληρωθεί απ' όλα τα μέλη μιας οικογένειας με την πρώτη σελίδα να έχει τα στοιχεία και τη φωτογραφία του οικογενειάρχη, ενώ το πίσω μέρος είχε φωτογραφίες των υπολοίπων μελών²⁶⁸.

Η τομή του νόμου Σκουλαρίκη – Γεννηματά, πέραν της απλοποίησης της διαδικασίας επαναπατρισμού, έγκειτο στο ζήτημα της ιθαγένειας και συγκεκριμένα τη δυνατότητα των πολιτικών προσφύγων να μεταβιβάσουν την ιθαγένεια στους συζύγους και στα παιδιά τους²⁶⁹. Πάνω σ' αυτή τη ρύθμιση επήλθε και ο νόμος 1438 του

²⁶⁴ Ελένη Πασχαλούδη – Στράτος Δορδανάς, *ό.π.*, σ. 70.

²⁶⁵ «Για να υπάρξει πραγματική λύση στο θέμα των πολιτικών προσφύγων», εφ. *Η Αυγή*, Περίοδος Γ', Έτος Θ', Αρ. φύλλου 2580, σ. 1.

²⁶⁶ ΦΕΚ, Υπουργικές αποφάσεις και εγκρίσεις, Αριθ. 106841, «Ελεύθερος επαναπατρισμός και απόδοση της Ελληνικής Ιθαγένειας στους πολιτικούς πρόσφυγες», Αθήνα, 5 Ιανουαρίου 1983, Τεύχος Δεύτερο, Αρ. φύλλου 1, σ. 1-2.

²⁶⁷ Στο ίδιο.

²⁶⁸ Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ...*, *ό.π.*, σ. 199.

²⁶⁹ ΦΕΚ, Υπουργικές αποφάσεις και εγκρίσεις, Αριθ. 106841, «Ελεύθερος επαναπατρισμός ...», *ό.π.*, σ. 1-2.

1984, βάσει του οποίου και οι ελληνίδες γυναίκες θα μπορούσαν να μεταβιβάσουν την ιθαγένεια στα παιδιά τους για πρώτη φορά στην ελληνική ιστορία²⁷⁰. Με αντίστροφο ανάλογο τρόπο, με τον οποίο ένα παιδί πολιτικού πρόσφυγα έχανε την ιθαγένεια λόγω τις προηγούμενες δεκαετίες, μετά το 1983, ένα παιδί μεικτού γάμου μπορούσε να αποκτήσει την ελληνική ιθαγένεια από τη μητέρα του ακόμη και αν ο πατέρας του δεν ήταν ελληνικής καταγωγής. Την ίδια στιγμή βέβαια που η κοινή υπουργική απόφαση για τον ελεύθερο επαναπατρισμό και η τροποποίηση του νόμου για την ανάκτηση και τη μεταβίβαση ιθαγένειας γίνονταν συμπεριληπτικές και αναιρούσαν αδικίες δεκαετιών, παράλληλα παρήγαν νέους αποκλεισμούς για μια μερίδα ανθρώπων, οι οποίοι θεωρούνταν μη Έλληνες στο γένος.

4.3 Ο τόπος εγκατάστασης

Κάθε φορά που ένα μεταναστευτικό ή προσφυγικό ρεύμα ακολουθούσε το μονοπάτι της εξόδου από την πατρίδα ή της επιστροφής σ' αυτήν, κινούνταν συντεταγμένα σε συγκεκριμένες περιοχές. Η οργανωμένη μετακίνηση πληθυσμών ήταν μια πολιτική, η οποία εξυπηρετούσε τη χώρα υποδοχής, καθώς κατηύθυνε πληθυσμούς σε περιοχές στις οποίες υπήρχε ανάγκη από εργατικά χέρια, υπήρχε ο χώρος στέγασης για τους εισερχομένους και δεν θα διαταρασσόταν η τοπική κοινωνική σύνθεση. Η οργανωμένη εγκατάσταση πάλι, συνήθως προτιμιόταν και από τους ίδιους τους μετακινούμενους, καθώς αυτοί αισθάνονταν πιο ασφαλείς αν βρίσκονταν σ' ένα περιβάλλον εντός του οποίου δραστηριοποιούνταν μεταναστευτικά ή προσφυγικά δίκτυα. Στη σύγχρονη ιστορία της ελληνικής μετανάστευσης υπήρξαν πόλεις που συνέδεσαν τ' όνομά τους με την εγκατάσταση ελληνικών πληθυσμών, όπως η Αστόρια στην Αμερική ή το Λεβερκούζεν στη Δυτική Γερμανία, πόλεις που μας έγιναν γνωστές μέσα από ντοκιμαντέρ, αφηγήσεις συγγενών και λαϊκά τραγούδια. Αντίστοιχες πόλεις, στην περίπτωση των ελλήνων πολιτικών προσφύγων, υπήρξαν οι πολιτείες της Τασκένδης, το Βουκουρέστι και το χωριό Μπελογιάννης. Όπως συνέβη με τη μετανάστευση κατά την έξοδο, αντίστοιχες πόλεις ταυτίστηκαν και με την εισροή και την παλιννόστηση μεταναστών, ομογενών και πολιτικών προσφύγων στην Ελλάδα. Από τη Νέα Σμύρνη, την Καισαριανή και την Κοκκινιά των μικρασιατών προσφύγων, μέχρι το Μενίδι των ομογενών από την πρώην ΕΣΣΔ, δημιουργήθηκαν τόποι, πόλεις και συνοικίες, οι οποίες ταυτίστηκαν με την ιστορία των πληθυσμών που τους έδωσαν ζωή ή τις αναδι-

²⁷⁰ Δημήτρης Χριστόπουλος, *ό.π.*, σ. 23. Για το ίδιο ζήτημα βλ. Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ...*, *ό.π.*, σ. 200.

αμόρφωσαν. Έτσι και στην περίπτωση των επαναπατρισθέντων ελλήνων πολιτικών προσφύγων πόλεις όπως η Αθήνα, η Λάρισα και κυρίως η δυτική Θεσσαλονίκη ταυτίστηκαν με το εγχείρημα του επαναπατρισμού.

Σε αντίθεση με την εγκατάσταση των ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες ή των ελλήνων μεταναστών στη Δύση η εργασιακή και στεγαστική αποκατάσταση δεν αποσυνδέθηκε από την οικογενειακή. Τόσο στην περίπτωση των πολιτικών προσφύγων, όπου οι επανενώσεις των οικογενειών έγιναν σε δεύτερο χρόνο²⁷¹, όσο και στην περίπτωση των ελλήνων μεταναστών, όπου σε πολλές περιπτώσεις οι άντρες έφεραν τις γυναίκες και τα παιδιά τους αφού είχαν κάνει τα πρώτα τους βήματα, αντιθέτως ο επαναπατρισμός και η εγκατάσταση των πολιτικών προσφύγων, ειδικά μετά το 1983, γίνονταν συνήθως οικογενειακά. Μολονότι η πλειοψηφία των επαναπατρισθέντων είχαν αφήσει πίσω σπίτια, χωριά και κάποιους συγγενείς, τα προβλήματα που συνάντησαν με την ακίνητη περιουσία και τα χωράφια τους, όπως θα δούμε αναλυτικότερα παρακάτω, και η αναζήτηση εργασιακής προοπτικής από τη δεύτερη και την τρίτη γενιά, αποτέλεσαν παράγοντες που διαμόρφωσαν την επιλογή του τόπου εγκατάστασης²⁷². Η Ελλάδα που άφησαν οι πολιτικοί πρόσφυγες το 1949 είχε αλλάξει δημογραφικά έως την περίοδο της μεταπολίτευσης, καθώς είχε μεσολαβήσει η μείωση του πληθυσμού της υπαίθρου με την εξωτερική μετανάστευση αλλά και την εσωτερική με τη φυγή στις μεγάλες πόλεις. Έτσι, οι επαναπατρισθέντες, ειδικά οι νεότερες γενιές, προτίμησαν τις μεγάλες κοντινές πόλεις στον τόπο καταγωγής, παρά τον ίδιο τον τόπο καταγωγής²⁷³. Το 50% των επαναπατρισθέντων εγκαταστάθηκε τελικά στην Αθήνα και κυρίως στη Θεσσαλονίκη, καθώς η αγορά εργασίας ήταν μεγαλύτερη και οι ευκαιρίες περισσότερες²⁷⁴. Ενδιαφέρον παρουσιάζει πως η επιλογή γειτονιάς ή συνοικίας σε μια πόλη από μια οικογένεια επαναπατρισθέντων μπορούσε να εξαρτηθεί και από την παρουσία άλλων επαναπατρισθέντων με του οποίους είχαν ζήσει στην ίδια πόλη ή έστω στην ίδια χώρα στο περιβάλλον της πολιτικής προσφυγιάς. Παράδειγμα αυτής της επιλογής ήταν και η γειτονιά των Αμπελοκήπων στην Θεσσαλονίκη, στην οποία εγκαθίσταντο επαναπατρισθέντες κυρίως από

²⁷¹ Κώστας Τσίβος, «Απομείναμε ...», *ό.π.*, σ. 294.

²⁷² Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ...*, *ό.π.*, σ. 206.

²⁷³ Στο ίδιο, σ. 206. Υπήρχαν βέβαια και εξαιρέσεις όπως αυτή των κατοίκων του ορεινού χωριού Ζιάκας στα Γρεβενά, με το οποίο έχει ασχοληθεί η Ρίκι Βαν Μπούσχοτεν, καθώς αποτέλεσαν μια κοινότητα η οποία εκπατρίστηκε, έζησε στις σοσιαλιστικές χώρες και επαναπατρίστηκε σύσσωμη στο χωριό ως ενιαίο και αδιάσπαστο σύνολο. Για το ζήτημα αυτό βλ. «Γρεβενά: έχτισαν τα σπίτια πάνω στα ερείπια», *εφ. Ελευθεροτυπία*, Έτος 8, Αριθ. φύλλου 2225, 30 Δεκεμβρίου 1982, σ. 9.

²⁷⁴ Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ...*, *ό.π.*, σ. 209. Για το ίδιο ζήτημα βλ. Κατερίνα Σουλτανιά, *Η αποκατάσταση ...*, *ό.π.*, σ. 57.

την Τσεχοσλοβακία²⁷⁵. Στα τέλη του 1990, σύμφωνα με στοιχεία της ΠΕΕΠΠ, και ενώ πλέον το σύνολο των πολιτικών προσφύγων, όσων επιθυμούσαν να γυρίσουν, είχαν επιστρέψει, η μεγάλη πλειοψηφία, περίπου 23.000, είχαν εγκατασταθεί στη δυτική, στην κεντρική και στην ανατολική Μακεδονία, οι 9.000 στην Αθήνα, οι 4.500 στη Θεσσαλία, οι 4.000 στον Έβρο, ενώ περίπου 600 εγκαταστάθηκαν στην Στερεά Ελλάδα²⁷⁶.

4.4 Η εργασιακή αποκατάσταση

Βασικός παράγοντας ένταξης των πολιτικών προσφύγων στις λαϊκές δημοκρατίες, πέραν του σεβασμού που απέρρευε από το παρτιζάνικό τους παρελθόν και της μετέπειτα σχολικής, τεχνικής και πανεπιστημιακής εκπαίδευσης και κατάρτισης των επόμενων γενεών, αποτέλεσε η εργασιακή τους προσαρμογή και συνεισφορά στις κοινωνίες που τους φιλοξενούσαν²⁷⁷. Με τα ίδια εργαλεία, λοιπόν, και σίγουρα με περισσότερα εφόδια, οι επαναπατρισθέντες φιλοδοξούσαν να ενσωματωθούν στην ελληνική κοινωνία²⁷⁸. Μετά το 1953, όταν πλέον τα παιδιά των ελλήνων παρτιζάνων έφευγαν από τους παιδικούς σταθμούς και αφομοιώνονταν ομαλά στις τάξεις με τα παιδιά των ντόπιων, υπήρχε η κατεύθυνση να στραφούν και να καταρτιστούν σε επαγγελματικούς κλάδους που σπάνιζαν ή εξέλειπαν από την Ελλάδα²⁷⁹. Έτσι πολλά παιδιά της δεύτερης και αργότερα της τρίτης γενιάς καταρτίστηκαν σε τεχνολογικές σχολές, ινστιτούτα και κλάδους που σχετιζόνταν με τη βαριά βιομηχανία²⁸⁰.

Σύμφωνα με στοιχεία της ΚΕΠΠΕ, το 1974 υπήρχε στις σοσιαλιστικές χώρες, από το σύνολο των 56.200 πολιτικών προσφύγων, ένα εργαζόμενο δυναμικό της τάξεως των 32.790 ανθρώπων²⁸¹. Απ' αυτούς το 10% διέθετε πανεπιστημιακή μόρφωση, ενώ το 13% είχε αποφοιτήσει από διάφορες τεχνικές σχολές. Ανάμεσα σε 11.595 απόφοιτους από επαγγελματικές σχολές και 11.320 εργάτες, αυτοί καταλάμβαναν το

²⁷⁵ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος 2^{ος}, Τεύχος 6, Δεκέμβριος 1981 – Γενάρης 1982, σ. 17.

²⁷⁶ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος 10^{ος}, Τεύχος 57, Οκτώβρης – Νοέμβρης – Δεκέμβρης 1990, σ. 5.

²⁷⁷ Ιωάννα Παπαθανασίου, «Πρόσφυγες ...», *ό.π.*, σ. 22. Δεν είναι τυχαίο που οι ίδιοι οι πολιτικοί πρόσφυγες έγραφαν γεμάτοι ενθουσιασμό για τη μεταμόρφωσή τους από αγρότες σε ειδικευμένους εργάτες, καθώς και για τη συμβολή τους στην αναμόρφωση και την εξέλιξη των πόλεων που τους φιλοξενούσαν. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι αφηγήσεις τους για τη συμμετοχή τους σε μεγαλύτερα έργα ή στην ανοικοδόμηση της Τασκένδης μετά τον καταστροφικό σεισμό του 1966. Για το ζήτημα αυτό βλ. Δημήτρης Κατσής, *Τεράστια συμβολή των ελλήνων πολιτικών προσφύγων στην οικοδόμηση του σοσιαλισμού στο Ουζμπεκιστάν*, Ιδιωτική έκδοση, Αθήνα, 1988, σ. 158-159 και 37.

²⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 23.

²⁷⁹ Μαρία Μποντίλα, «Μείνανε ...», *ό.π.*, σ. 38.

²⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 38.

²⁸¹ Ιωάννα Παπαθανασίου, «Πρόσφυγες ...», *ό.π.*, σ. 19.

35% του εργαζόμενου δυναμικού, μόνο οι 2.056 ήταν ανειδίκευτοι²⁸². Καθώς οι πολιτικοί πρόσφυγες άρχιζαν να επαναπατρίζονται, ιδιαίτερα οι άνθρωποι της δεύτερης και της τρίτης γενιάς που βρίσκονταν στις παραγωγικές ηλικίες, συνειδητοποιούσαν με πικρία πως τα εφόδια και η προϋπηρεσία που απέκτησαν στις λαϊκές δημοκρατίες δεν θα έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στην εργασιακή τους αποκατάσταση στην Ελλάδα.

Μετά το 1974 οι επαναπατρισθέντες πολιτικοί πρόσφυγες που βρίσκονταν σε παραγωγική ηλικία, ειδικά αυτοί που περίμεναν την ανάκτηση της ιθαγένειας, αποκτούσαν προσωρινή άδεια διαμονής, όπως αναφέραμε και στην ενότητα για το ζήτημα της ιθαγένειας. Η προσωρινή άδεια ανέγραφε «άνευ δικαιώματος εργασίας»²⁸³ και αυτομάτως απέκλειε τους επαναπατρισθέντες από μια σειρά επαγγελματών σπρώχνοντάς τους στην ανεργία και στην αδήλωτη και ανασφάλιστη απασχόληση²⁸⁴. Οι επαναπατρισθέντες έπρεπε να εκδώσουν άδεια εργασίας αλλοδαπού, έως ότου αποκτήσουν ιθαγένεια και ταυτότητα, γεγονός που παρήγαγε διακρίσεις και αποκλεισμούς. Ακόμη και μετά την κατάργηση της άδειας εργασίας αλλοδαπού για τους πολιτικούς πρόσφυγες από το Υπουργείο Εργασίας τον Νοέμβριο του 1981, μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του '80 υπήρχαν εργοδότες που ζητούσαν την εν λόγω άδεια από τους επαναπατρισθέντες, προκειμένου να τους προσλάβουν²⁸⁵.

Η γραφειοκρατία απέκλειε τους επαναπατρισθέντες από το δημόσιο τομέα, ενώ το διαφορετικό παραγωγικό μοντέλο ανάπτυξης της οικονομίας δημιουργούσε πολλά προβλήματα και στην απορρόφηση των επαναπατρισθέντων στον ιδιωτικό τομέα, στον οποίο οι πολιτικοί πρόσφυγες οδηγήθηκαν πλειοψηφικά για αναζήτηση εργασίας²⁸⁶. Όσον αφορά τον δημόσιο τομέα, ένα βασικό πρόβλημα που αντιμετώπισαν οι πολιτικοί πρόσφυγες ήταν το ηλικιακό όριο διορισμού. Συγκεκριμένα, υπήρχε αυστηρό όριο για τον διορισμό εργαζόμενων στο δημόσιο, οι οποίοι δεν θα έπρεπε ξεπερνούν την ηλικία των 40 ετών²⁸⁷. Αυτό το ηλικιακό όριο απέκλειε αυτομάτως αρκετούς ανθρώπους, κυρίως της δεύτερης γενιάς, οι οποίοι επέστρεφαν στην Ελλάδα²⁸⁸. Ένα άλλο βασικό πρόβλημα που αντιμετώπιζαν οι επαναπατρισθέντες για τον

²⁸² Στο ίδιο, σ. 19.

²⁸³ Ρούλα Ελευθεριάδου, *ό.π.*, σ. 59.

²⁸⁴ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Χρόνος Α', Αριθμός 2, Μάρτης – Μάης 1981, σ. 17.

²⁸⁵ Κατερίνα Σουλτανιά, *Η αποκατάσταση ...*, *ό.π.*, σ. 130-131.

²⁸⁶ Κατερίνα Σουλτανιά, *Η εθνική ...*, *ό.π.*, σ. 67.

²⁸⁷ Κατερίνα Σουλτανιά, *Η αποκατάσταση ...*, *ό.π.*, σ. 149.

²⁸⁸ Ύστερα από πολλές πιέσεις από τη μεριά των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων και των συλλόγων τους, το όριο για πρόσληψη στο δημόσιο αυξήθηκε στα 50 έτη για ορισμένους κλάδους μετά το 1985. Στον κλάδο των εκπαιδευτικών δε, οι προσλήψεις μπορούσαν να απορροφήσουν εργαζόμενους έως 55 ετών. Βέβαια οι άνω των 50 ετών προσληφθέντες υπέγραφαν συμβάσεις αορίστου χρό-

διορισμό τους στο δημόσιο τομέα ήταν και η αναγνώριση των πτυχίων τους στις λαϊκές δημοκρατίες²⁸⁹. Συγκεκριμένα, υπήρχαν τίτλοι σπουδών στις σοσιαλιστικές χώρες που δεν μπορούσαν να αντιστοιχηθούν με τίτλους των ελληνικών πανεπιστημίων, και κυρίως αφορούσαν επαγγελματικά δικαιώματα και εργασιακούς κλάδους που δεν είχαν αναπτυχθεί στην Ελλάδα. Ακόμη, προκειμένου να αναγνωριστούν τίτλοι σπουδών από τις σοσιαλιστικές χώρες, οι οποίοι μπορούσαν να αντιστοιχηθούν στην Ελλάδα, οι πτυχιούχοι έπρεπε να δίνουν εξετάσεις, ώστε το ΔΙΚΑΤΣΑ να αναγνωρίσει τα διπλώματά τους²⁹⁰. Ας φανταστούμε λοιπόν έναν απόφοιτο με master στους ηλεκτρονικούς υπολογιστές να ψάχνει καθηγητή για διατριβή στο Πολυτεχνείο στα τέλη της δεκαετίας του '70 ή έναν φιλόλογο, ο οποίος για να πιστοποιήσει το πτυχίο του στην Ιστορία έδινε γραπτές εξετάσεις στο μάθημα των Θρησκευτικών. Οι ενδιαφερόμενοι για προκηρύξεις στο δημόσιο πολλές φορές χρειαζόντουσαν πιστοποίηση ξένης γλώσσας, η οποία έπρεπε να είναι αποκλειστικά δυτική²⁹¹. Όμως για τους περισσότερους ανθρώπους του ανατολικού μπλοκ στον μεταπολεμικό κόσμο η κυρίαρχη ξένη γλώσσα ήταν τα ρωσικά. Έτσι πολλοί επαναπατρισθέντες κρινόντουσαν ανεπαρκείς στον τομέα της γλωσσομάθειας, παρά το γεγονός ότι ένας πτυχιούχος από τη Βαρσοβία θα γνώριζε ελληνικά, πολωνικά και ρωσικά. Τέλος, τα χρόνια εργασίας στο δημόσιο στις λαϊκές δημοκρατίες δεν συνυπολογίζονταν ως χρόνια προϋπηρεσίας, άρα ο τυχόν διορισμός ενός επαναπατρισθέντος στο δημόσιο δεν συνεπαγόταν πάντα βαθμολογική και μισθολογική εξέλιξη²⁹².

Όσον αφορά πάλι τον ιδιωτικό τομέα, το βασικό πρόβλημα σχετικά με την απορρόφηση και την ένταξη των επαναπατρισθέντων στην αγορά εργασίας ήταν πως πολλοί εργαζόμενοι υψηλής ειδίκευσης στην τεχνολογία, στις επιστήμες και στη βαριά βιομηχανία κατέφθαναν σε μια χώρα που δεν επιθυμούσε να επενδύσει σε αντίστοιχους κλάδους, την ίδια στιγμή που ο παραγωγικός της σχεδιασμός ήταν η αποβιομηχανοποίηση και η στροφή στον τριτογενή τομέα, συγκεκριμένα στον τουρισμό

νου με σχέση ιδιωτικού δικαίου, καθεστώσ εργασίας δηλαδή που θυμίζει τους σημερινούς αναπληρωτές καθηγητές. Για το ζήτημα αυτό βλ. *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος Ε', Τεύχος 25, Μάης – Ιούνης 1985, σ. 27.

²⁸⁹ Κατερίνα Σουλτανιά, *Η αποκατάσταση ...*, ό.π., σ. 143.

²⁹⁰ Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ...*, ό.π., σ. 207-209.

²⁹¹ Στο ίδιο, σ. 209.

²⁹² Μετά το 1985 ωστόσο αναγνωρίστηκε η προϋπηρεσία των εκπαιδευτικών που δίδαξαν στα σχολεία των σοσιαλιστικών χωρών σε τάξεις και τμήματα με παιδιά ελλήνων πολιτικών προσφύγων. Για το ζήτημα αυτό βλ. Κατερίνα Σουλτανιά, *Η αποκατάσταση ...*, ό.π., σ. 143. Ακόμη, βλ. Αρχείο ΚΚΕ, «Σημείωμα του Συλλόγου πολιτικών προσφύγων από την Ελλάδα στη ΣΔ Ρουμανίας και της ΠΕΕΕΠΠ προς τα Συμβούλια Παραρτημάτων για το ζήτημα της συνταξιοδότησης των εκπαιδευτικών ελληνικής γλώσσας», 1/11/1983, Αριθ. μητρώου 458216, σ. 5.

και σε διάφορες υπηρεσίες²⁹³. Έτσι η πλειοψηφία των επαναπατρισθέντων που δεν διορίστηκε στο δημόσιο, κυρίως στην υγεία και στην παιδεία, στράφηκαν στον ιδιωτικό τομέα μαζικά. Μερικοί κατάφεραν να απορροφηθούν στον κλάδο του εμπορίου καθώς και στον κλάδο των υπηρεσιών με τις σοσιαλιστικές χώρες από τις οποίες προέρχονταν και εργάστηκαν ως μεταφραστές και διερμηνείς²⁹⁴. Άλλοι πάλι, δοκίμασαν να ασχοληθούν ως ελεύθεροι επαγγελματίες ανοίγοντας ατομικές ή οικογενειακές επιχειρήσεις, όπως ιατρεία, λογιστικά γραφεία, και διεκδικούσαν το πελατολόγιό τους στους κύκλους των υπολοίπων επαναπατρισθέντων στις μεγάλες πόλεις²⁹⁵. Όσοι εγκαταστάθηκαν σε μικρότερες πόλεις ή στην επαρχία ασχολήθηκαν ως εποχικοί εργάτες γης, ως οικοδόμοι ή σε μικρές επιχειρήσεις και βιοτεχνίες ξυλείας, ενδυμάτων, επίπλων²⁹⁶.

Η ανασφάλιστη και μαύρη εργασία, καταστάσεις άγνωστες για έναν εργαζόμενο στις λαϊκές δημοκρατίες, ήταν συχνό φαινόμενο, ενώ το φαινόμενο της ετεροαπασχόλησης ή της ημιαπασχόλησης για την τρίτη γενιά και της ανεργίας για τους μεγαλύτερους ήταν διαδεδομένο. Έως το 1985 από τους 33.575 επαναπατρισθέντες, οι 15.000 ήταν άνεργοι ή ετεροαπασχολούμενοι²⁹⁷. Βέβαια, καθώς οι πολιτικοί πρόσφυγες δεν αποτελούσαν ενιαίο σώμα, η αντιμετώπισή τους από το κράτος, την αγορά εργασίας, τους εργοδότες της τοπικής κοινωνίας δεν ήταν πάντα ενιαία²⁹⁸. Για παράδειγμα, η ηλικία ευνοούσε έναν νέο σε σχέση μ' έναν μεσήλικα για δουλειά στην οικοδομή, ενώ η μόρφωση μπορούσε να βοηθήσει περισσότερο μια δασκάλα μουσικής να συμπληρώνει το εισόδημά της με ιδιαίτερα πιάνου σε σπίτια ή στο ωδείο της γειτονιάς σε σχέση με μια μισοειδικευμένη εργάτρια που στην Ελλάδα θα καθάριζε πολυκατοικίες²⁹⁹. Τέλος, η καχυποψία και η εχθρική στάση των εργοδοτών και της τοπικής κοινωνίας απέναντι στους επαναπατρισθέντες δεν μπορούν να θεωρηθούν καθολικές. Ας σκεφτούμε απλά αν ένας επαναπατρισθέντας οικοδόμος στη Σταυρούπολη της δυτικής Θεσσαλονίκης έχαιρε της ίδιας αναγνώρισης με τον επαναπατρισθέντα από την Τασκένδη, Βασίλη Χατζηπαναγή, ή τον επαναπατρισθέντα από την Αλ-

²⁹³ Κατερίνα Σουλτανιά, *Η εθνική ...*, ό.π., σ. 66.

²⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 67.

²⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 68.

²⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 71.

²⁹⁷ Κατερίνα Σουλτανιά, *Η αποκατάσταση ...*, ό.π., σ. 130.

²⁹⁸ Σύμφωνα με μελέτες οι μεσήλικες και οι γυναίκες επλήγησαν περισσότερο όσον αφορά την εργασιακή αποκατάσταση. Η ελληνική αγορά εργασίας στη συγκεκριμένη φάση προτίμησε νέους και άνδρες από το σώμα της κοινότητας των επαναπατρισθέντων. Για το ζήτημα αυτό βλ. Κατερίνα Τσέκου, *Ελληνες ...*, ό.π., σ. 208.

²⁹⁹ «Δώστε μας ευκαιρίες και θα δείξουμε τι αξίζουμε», εφ. *Ελευθεροτυπία*, Έτος 8, Αριθ. φύλλου 2228, 5 Ιανουαρίου 1983, σ. 8.

μά – Ατά, Σάββα Κωφίδη, οι οποίοι αποθεώνονταν κάθε δεύτερη Κυριακή στα εντός έδρας παιχνίδια του Ηρακλή στο Καυτανζόγλειο.

Παρά τα προγράμματα επιδοτήσεων για τους επαναπατρισθέντες αγρότες και κτηνοτρόφους που δόθηκαν από την Αγροτική Τράπεζα³⁰⁰ και παρά τα προγράμματα επαγγελματικής κατάρτισης, στους ήδη καταρτισμένους επαναπατρισθέντες, που χρηματοδοτήθηκαν μέσω του ΟΑΕΔ με κονδύλια της ΕΟΚ μετά το 1983³⁰¹, δεν υπήρξε ποτέ ολοκληρωμένος κεντρικός σχεδιασμός από το κράτος, τις κυβερνήσεις και το Υπουργείο Εργασίας για την απορρόφηση και την αξιοποίηση του εργατικού δυναμικού των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων. Ήταν δεδομένο ότι υπήρχε ένα έλλειμμα εμπιστοσύνης του αστικού κράτους απέναντι στους επαναπατρισθέντες πολιτικούς πρόσφυγες όσον αφορά την τοποθέτησή τους σε θέσεις κλειδιά του κράτους και της οικονομίας. Ακόμη, αποτελούσε δεδομένο πως η Ελλάδα, ως καπιταλιστικό κράτος, είχε διαφορετικό μοντέλο ανάπτυξης από τις σοσιαλιστικές χώρες, γεγονός που επηρέαζε και την προσαρμογή σε μια σειρά επαγγελμάτων στις νέες συνθήκες. Πράγματι, πώς θα μπορούσε να λειτουργήσει ένας έμπειρος οικονομολόγος επαναπατρισθείς ως μάντζερ σε μια ελληνική επιχείρηση³⁰²; Όμως, αποτελεί ερώτημα γιατί η Ελλάδα δεν επιχείρησε να επενδύσει, ακόμη και με όρους εκμετάλλευσης, στη νέα γενιά μορφωμένων και εξειδικευμένων επαναπατρισθέντων, προκειμένου να καλύψει δικά της κενά στην παραγωγή και να εκσυγχρονίσει τομείς της οικονομίας της, ενώ βρισκόταν σε μια φάση ενταξιακής πορείας στην ΕΟΚ ή ενώ μετέπειτα έκανε τα πρώτα της βήματα σ' αυτήν. Είχε όντως συμφέρον το κράτος να στρέψει χιλιάδες πολίτες στην ανεργία και στην ανειδίκευτη εργασία³⁰³; Έτσι, πολλοί μηχανικοί αυτοκινήτων βρήκαν δουλειά σε οικοδομές και πιτσαρίες, ενώ γυναίκες αρχιτεκτόνισσες φύλαγαν παιδιά τις ώρες που έλειπαν οι γονείς τους από το σπίτι³⁰⁴. Πόσο μας θυμίζουν άραγε αυτές οι ιστορίες την τύχη πολλών ανθρώπων από τα Βαλκάνια και την ανατολική Ευρώπη, όταν ήρθαν στη χώρα μας λίγα χρόνια αργότερα, για να ξανασυναντήσουν τους επαναπατρισθέντες πολιτικούς πρόσφυγες όχι σαν οι-

³⁰⁰ Κατερίνα Σουλτανιά, *Η αποκατάσταση ...*, ό.π., σ. 58.

³⁰¹ Στο ίδιο, σ. 131-132.

³⁰² Ακόμη και εντός των εξειδικευμένων επιστημόνων τα ποσοστά ανεργίας δεν ήταν ομοιογενή. Το διαφορετικό πλαίσιο, πάνω στο οποίο δούλευε ένας οικονομολόγος σε μια κρατική επιχείρηση ή η διαφορετική ύλη, πάνω στην οποία δίδασκε ένας φιλόλογος, ήταν παράγοντες επιπρόσθετης δυσκολίας στην προσαρμογή και στην εργασιακή αποκατάσταση συγκριτικά μ' έναν παιδίατρο, ο οποίος είτε είχε παραπάνω ζήτηση στο δημόσιο σύστημα υγείας, είτε θα μπορούσε να ανοίξει ένα ιδιωτικό ιατρείο. Για το ζήτημα αυτό βλ. Άννα Αμυρά – Λάουρα Μαράτου - Αλιπράντη, ό.π., σ. 151.

³⁰³ *Η φωνή των εκπατρισμένων*, Περίοδος Β', Τεύχος 1, Οκτώβρης 1974, σ. 14.

³⁰⁴ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος 1^{ος}, Τεύχος 5, Οκτώβρης – Νοέμβρης 1981, σ. 24-25.

κοδεσπότες τούτη τη φορά, αλλά σαν φιλοξενούμενοι οικονομικοί μετανάστες χωρίς χαρτιά³⁰⁵;

4.5 Ζητήματα κινητής, ακίνητης περιουσίας και στεγαστικής αποκατάστασης

Το τελευταίο τέταρτο του ελληνικού 20ού αιώνα, όπως έχουμε αναφέρει, έλληνες μετανάστες, ομογενείς, πολιτικοί πρόσφυγες επέστρεφαν στην Ελλάδα ή ερχόντουσαν σ' αυτήν για πρώτη φορά. Αυτή η συνθήκη της επιστροφής, του επαναπατρισμού, της παλιννόστησης, ακόμη και αν για κάποιους οι παραπάνω όροι δεν ήταν δόκιμοι καθώς ποτέ δεν είχαν γεννηθεί στην Ελλάδα, δεν ήταν ενιαία όσον αφορά το ζήτημα της κινητής και ακίνητης περιουσίας. Ένας γκασταρμπάιτερ από το Βέλγιο και τη Γερμανία μπορούσε να επιστρέψει στο σπίτι του στην Πελοπόννησο ή ένας ομογενής από την Αυστραλία μπορούσε να επιστρέψει στο σπίτι και στα χωράφια του στο μικρό νησί του Αιγαίου από το οποίο καταγόταν. Και στις δύο περιπτώσεις, είτε του γκασταρμπάιτερ από την Ευρώπη, είτε του ομογενή από την Αυστραλία, στην ακίνητη περιουσία που είχαν αφήσει πίσω στην Ελλάδα, προστίθετο και η κινητή περιουσία και οι τραπεζικές αποταμιεύσεις από τα χρόνια που έζησαν και δούλεψαν στο εξωτερικό. Η περίπτωση των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων ήταν αρκετά διαφορετική. Σε αντίθεση με τους μετανάστες που επέστρεφαν μεταφέροντας την ακίνητη περιουσία τους και τις αποταμιεύσεις τους για να επιστρέψουν στο πατρικό τους, ή σε αντίθεση με τους πόντιους ομογενείς, οι οποίοι υποστηρίχθηκαν ποικιλοτρόπως από τον κρατικό μηχανισμό, οι επαναπατρισθέντες πολιτικοί πρόσφυγες συνειδητοποιούσαν πως η κρατική στήριξη ήταν περιορισμένη, η δυνατότητα μεταφοράς των αποταμιεύσεων και της κινητής περιουσίας τους από τις σοσιαλιστικές χώρες συναντούσε περιορισμούς³⁰⁶, ενώ η ακίνητη περιουσία που είχαν εγκαταλείψει δεν βρισκόταν πλέον στη δικιά τους ιδιοκτησία.

Ήδη από την περίοδο του εμφυλίου, με τα ψηφίσματα Μ' και Ν' του 1948 αφαιρέθηκαν οι αγροτικές εκτάσεις από την ιδιοκτησία ανθρώπων που είχαν φυλακιστεί, εξοριστεί και φύγει από τη χώρα, δημεύτηκαν και η διαχείρισή τους πέρασε στην ευθύνη του Υπουργείου Οικονομικών και Γεωργίας³⁰⁷. Τις επόμενες μεταπολεμικές δεκαετίες υπήρξαν πρωτοβουλίες για το ζήτημα των δημευθεισών περιουσιών

³⁰⁵ Μόνο οι Πολωνοί μετανάστες στην Ελλάδα έφταναν τους 30.000 το 1990. Για το ζήτημα αυτό βλ. Κατερίνα Σουλτανιά, *Η αποκατάσταση ...*, ό.π., σ. 260.

³⁰⁶ Αρχείο ΚΚΕ, «Οδηγίες του ΚΣ του Συλλόγου ...», ό.π.. Πιο συγκεκριμένα βλ. «Τι δικαιούνται οι πολιτικοί πρόσφυγες προτού την αναχώρησή τους» και «Ποια είναι η διαδικασία για τη φόρτωση των πραγμάτων», Αριθ. μητρώου 458262, σ. 1-2.

³⁰⁷ Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ...*, ό.π., σ. 204.

από την Επιτροπή Απαλλοτριώσεων, ωστόσο η επιστροφή της ακίνητης περιουσίας προϋπέθετε πως ο ενδιαφερόμενος πολιτικός πρόσφυγας θα έπρεπε να έχει ήδη επαναπατριστεί την ίδια στιγμή που θα έπρεπε να αποδείξει στις αρχές πως δεν έφερε κατηγορίες για αντικαθεστωτικές δράσεις³⁰⁸. Ήταν δεδομένο πως το συγκεκριμένο νομοθετικό διάταγμα, το διάταγμα 1108 του 1972, δημιουργούσε ένα καθεστώς αποκλεισμών, το οποίο συνέχιζε να ισχύει μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80³⁰⁹. Καθώς οι επαναπατρισθέντες κατέφθαναν στην Ελλάδα, προέκυπτε το ερώτημα πού θα έμεναν, παράγοντας που καθορίστηκε και από την αναζήτηση εργασίας όπως είδαμε, από το τί μπορούσαν να μεταφέρουν μαζί τους από τις σοσιαλιστικές χώρες και από το πώς θα τους στήριζε το ελληνικό κράτος στα πρώτα τους βήματα.

Όσον αφορά το ζήτημα της κινητής περιουσίας, ένα βασικό πρόβλημα που αντιμετώπισαν οι επαναπατρισθέντες ήταν η μεταφορά των αποταμιεύσεών τους από τις σοσιαλιστικές χώρες. Δεδομένου ότι ο μισθός και οι ατομικές τραπεζικές καταθέσεις του μέσου δυτικού πολίτη ήταν υψηλότερες από του μέσου σοβιετικού, καθώς το οικονομικό μοντέλο των δύο μπλοκ διέφερε και στις σοσιαλιστικές χώρες τα έξοδα των πολιτών σε μια σειρά από τομείς ήταν σχεδόν μηδαμινά λόγω της κρατικής στήριξης³¹⁰, ο μέσος πολιτικός πρόσφυγας που επιθυμούσε να επαναπατριστεί δεν είχε τις ίδιες οικονομίες με τον μέσο μετανάστη από την Αυστραλία που επέστρεφε στα τέλη του '70 ή στις αρχές του '80. Για παράδειγμα, οι επαναπατρισθέντες από την Τασκένδη και την ευρύτερη ΕΣΣΔ δεν μπορούσαν να μεταφέρουν πάνω από 200 ρούβλια, ποσό που αν αντιστοιχιζόταν σε δραχμές δεν θα μπορούσε να τους καλύψει για μεγάλο διάστημα³¹¹. Γι' αυτό το λόγο, οι πολιτικοί πρόσφυγες που σχεδίαζαν να επιστρέψουν συχνά πουλούσαν τις οικοσυσσκευές τους, σε περίπτωση που δεν σκόπευαν να τις μεταφέρουν στην Ελλάδα, ρευστοποιούσαν τις όποιες καταθέσεις τους και αγόραζαν ακριβά προϊόντα στις σοσιαλιστικές χώρες³¹². Έτσι, οι επαναπατρισθέντες μπορούσαν να μεταφέρουν ένα πολύ σύγχρονο τσεχοσλοβάκικο πιάνο, εργαλεία από την ανατολική Γερμανία ή μερικά χαλιά πολυτελείας από το Ουζμπεκιστάν, προκειμένου να τα πουλήσουν³¹³. Μ' αυτόν τον τρόπο παρέκαμπταν την απαγόρευση εξαγωγής συναλλάγματος, ενώ η ίδια η διαδικασία της ρευστοποίησης της περιουσίας,

³⁰⁸ Ελένη Πασχαλούδη – Στράτος Δορδανάς, *ό.π.*, σ. 72-73.

³⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 73 και σ. 64.

³¹⁰ Ρούλα Ελευθεριάδου, *ό.π.*, σ. 44-45.

³¹¹ *Η φωνή των εκπατρισμένων*, Περίοδος Β', Τεύχος 73-74, Νοέμβρης – Δεκέμβρης 1981, σ. 19.

³¹² Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ...*, *ό.π.*, σ. 203.

³¹³ *Η φωνή των εκπατρισμένων*, Περίοδος Β', Τεύχος 84, Γενάρης – Μάρτης 1983, σ. 9. Για το ίδιο ζήτημα βλ. *Επαναπατρισμός*, Τεύχος 2, Οκτώβρης 1976, σ. 8.

της αγοράς εμπορεύματος και της πώλησης του προϊόντος ξαναθύμιζε στην πρώτη γενιά και εισήγε τις νεότερες σ' ένα βασικό πυλώνα της λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος, αυτόν του επιχειρείν.

Πέραν του ζητήματος των αποταμιεύσεων, η κινητή περιουσία των επαναπατρισθέντων συμπεριλάμβανε και τις οικοσυσσκευές, τις οποίες συχνά οι πολιτικοί πρόσφυγες μετέφεραν στην Ελλάδα. Τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια οι επαναπατρισθέντες μπορούσαν να μεταφέρουν τις οικοσυσσκευές τους, ένα τροχόσπιτο ή ένα αμάξι με δικά τους έξοδα. Η ελληνική κυβέρνηση χορηγούσε σε κάθε μέλος μιας προσφυγικής οικογένειας σαν πρώτη βοήθεια 1.000 δραχμές, ποσό το οποίο αδυνατούσε να καλύψει στο ελάχιστο τα έξοδα μεταφοράς αλλά και τα πρώτα έξοδα επιβίωσης. Όπως οι ίδιοι οι επαναπατρισθέντες λέγανε καυστικά, η οικονομική ενίσχυση των 1.000 δραχμών αρκούσε για να πληρώσουν τους πρώτους 60 καφέδες³¹⁴. Το 1979, καθώς τα έξοδα της μεταφοράς έφταναν τις 120.000 – 140.000 δραχμές και συνιστούσαν οικονομική αιμορραγία για τους επαναπατρισθέντες³¹⁵, το Υπουργείο Κοινωνικών Υπηρεσιών αποφάσισε να χορηγήσει μια επιστρεπτέα καταβολή 35.000 δραχμών, ως αποζημίωση, για τους πολιτικούς πρόσφυγες που είχαν επιστρέψει μετά το 1975³¹⁶. Η κρατική ενίσχυση συνιστούσε ανακούφιση, όχι όμως απαλλαγή των επαναπατρισθέντων καθώς οι τελωνειακές και άλλες φορολογικές επιβαρύνσεις στα εισαγόμενα είδη, ιδίως στα ηλεκτρονικά, όπως οι τηλεοράσεις και τα αυτοκίνητα, παρέμεναν πολύ υψηλές³¹⁷. Μετά την κοινή υπουργική απόφαση Σκουλαρίκη - Γεννηματά για τον ελεύθερο επαναπατρισμό, το Υπουργείο Υγείας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων ενέταξε τους επαναπατρισθέντες πολιτικούς πρόσφυγες στο πρόγραμμα προσωρινής περίθαλψης ομογενών³¹⁸ και μέσω του κρατικού προϋπολογισμού ανέβασε τη στήριξη για τη μεταφορά στις 45.000 δραχμές και το εφάπαξ επίδομα για κάθε επαναπατρισθέντα στις 10.000 δραχμές³¹⁹. Δεδομένου ότι μια οικογένεια, λόγω του ζητήματος των δημευμένων περιουσιών, έπρεπε να νοικιάσει σπίτι, να δώσει προκαταβολή για το ενοίκιο και να αναζητήσει εργασία, η κρατική στήριξη δεν μπορούσε να καλύψει τα έξοδα των επαναπατρισθέντων και οι πολιτικοί πρόσφυγες

³¹⁴ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Χρόνος Α', Αριθμός 2, Μάρτης – Μάης 1981, σ. 8.

³¹⁵ Κατερίνα Σουλτανιά, *Η αποκατάσταση ...*, ό.π., σ. 197.

³¹⁶ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Χρόνος Α', Αριθμός 2, Μάρτης – Μάης 1981, σ. 21.

³¹⁷ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος 1^{ος}, Τεύχος 5, Οκτώβρης – Νοέμβρης 1981, σ. 9.

³¹⁸ Κατερίνα Τσέκου, *Ελληνες ...*, ό.π., σ. 203, υποσημείωση 30.

³¹⁹ Κατερίνα Σουλτανιά, *Η αποκατάσταση ...*, ό.π., σ. 197. Για το ίδιο ζήτημα βλ. *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος Δ', Τεύχος 18, Μάρτης – Απρίλης 1984, σ. 6. Τέλος, βλ. *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος Δ', Τεύχος 19, Μάης – Ιούνης 1984, σ. 3.

με τη σειρά τους δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στο κόστος ζωής, τουλάχιστον έως ότου βρουν μια εργασία³²⁰.

Μέχρι τα τέλη του 1984 από τις 11.812 οικογένειες, η οποίες είχαν επιστρέψει έως τότε, μόνο το 5 – 10% είχαν το δικό τους σπίτι³²¹. Η κατάσταση αυτή χρειαζόταν άμεση κρατική παρέμβαση και διαμόρφωση μιας πολιτικής γύρω από την στέγαση των επαναπατρισθέντων καθώς και έναν νέο νόμο, ο οποίος θα άλλαζε το καθεστώς των περιουσιών που είχαν δημευθεί ή περιέλθει σε χέρια άλλων πολιτών. Όσον αφορά τη στεγαστική κρατική πολιτική, η ελληνική πολιτεία μέσω του Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας (ΟΕΚ) και με προγράμματα διαφόρων τραπεζών, όπως της Αγροτικής, της Εθνικής Κτηματικής, της Εθνικής Στεγαστικής, και του Ταμείου Παρακαταθηκών και Δανείων³²², έδωσε την ευκαιρία στους επαναπατρισθέντες να αιτηθούν στεγαστικά δάνεια, άτοκα ή έστω χαμηλότοκα. Ωστόσο, η έγκριση του αιτήματος για χορήγηση στεγαστικού δανείου απαιτούσε ο ενδιαφερόμενος να είχε συμπληρώσει 750 ένσημα στο ΙΚΑ. Η ανεργία και η αδήλωτη εργασία, όπως είδαμε και στην ενότητα της εργασιακής αποκατάστασης, ήταν παράγοντες που δυσκόλευαν το εν λόγω εγχείρημα³²³. Μάλιστα, όπως διαπίστωναν οι επαναπατρισθέντες αργότερα, το πρόγραμμα των στεγαστικών δανείων του Υπουργείου Κοινωνικών Ασφαλίσεων που ξεκίνησε το 1983, πέραν του ότι απέκλειε όσους δεν είχαν συγκεντρώσει τα απαιτούμενα ένσημα, δεν συνεχίστηκε τα επόμενα χρόνια, όπως δεν συνεχίστηκαν και οι χρηματοδοτήσεις για αξιοποίηση οικοπέδων στην Καρδίτσα, στη Βέροια και άλλες περιοχές³²⁴.

Όσον αφορά πάλι το ζήτημα των περιουσιών, η κυβέρνηση αποφάσισε να προχωρήσει σε νομοθετικές ρυθμίσεις στις αρχές του 1985. Ενώ η Ελλάδα βρισκόταν σε προεκλογική περίοδο, ιδιαίτερα τεταμένη³²⁵, το ΠΑΣΟΚ έφερε σε συζήτηση στη Βουλή το ζήτημα των περιουσιών, την ίδια περίοδο που συζητιόταν το ζήτημα των συντάξεων και των ασφαλιστικών δικαιωμάτων των επαναπατρισθέντων. Το νομοσχέδιο ψηφίστηκε και έγινε νόμος του κράτους τον Απρίλιο του 1985³²⁶. Ο νέος νόμος έδινε τη δυνατότητα αποζημίωσης στους επαναπατρισθέντες, των οποίων οι πε-

³²⁰ Κατερίνα Σουλτανιά, *Η αποκατάσταση ...*, ό.π., σ. 197, υποσημείωση 232.

³²¹ Στο ίδιο, σ. 200.

³²² Στο ίδιο, σ. 204.

³²³ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος Δ', Τεύχος 20, Ιούλης – Αύγουστος 1984, σ. 20.

³²⁴ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος Χ', Τεύχος 53, Γενάρης – Φλεβάρης 1990, σ. 16.

³²⁵ Μάγδα Φυτιλή, «Η συμβολική ενσωμάτωση των “εχθρών του έθνους” (1981 – 1989)», στο Μάγδα Φυτιλή – Μάνος Αυγερίδης – Ελένη Κούκη (επιμ.), *Η δεύτερη ζωή της εθνικής αντίστασης. Πρακτικές αναγνώρισης και αποκλεισμού 1944 – 2006*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2022, σ. 257.

³²⁶ Ελένη Πασχαλούδη – Στράτος Δορδανάς, ό.π., σ. 73.

ριουσίες είχαν δημευθεί, όμως μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '80 μόνο το 50% των υποθέσεων των δημευμένων περιουσιών είχαν εκδικαστεί, χωρίς αυτό να σημαίνει πως οι αποζημιώσεις εξοφλούνταν και άμεσα³²⁷. Αυτή η κωλυσιεργία οφειλόταν, σύμφωνα με το κυβερνητικό αφήγημα, στην έλλειψη χρημάτων καθώς και στην έλλειψη αρμοδίων αρχών στις Νομαρχίες για εξέταση του ζητήματος. Εντωμεταξύ, με τον καιρό η αξία των περιουσιών έπεφτε, με αποτέλεσμα οι αποζημιώσεις να μην ανταποκρίνονταν στην αρχική αντικειμενική αξία των περιουσιών³²⁸. Σχετικά με τις περιουσίες που δεν είχαν δημευτεί, αλλά βρισκόνταν στην ιδιοκτησία άλλων πολιτών³²⁹, πολλές φορές συγγενών και συγχωριανών των πολιτικών προσφύγων, ο νόμος παρέπεμπε απλά τα ζητήματα καταπάτησης περιουσίας στο μονομελές δικαστήριο³³⁰. Αυτό πρακτικά μετέφερε την ευθύνη στους ίδιους τους επαναπατρισθέντες και συνεπαγόταν γι' αυτούς νέα έξοδα, αναμονή, συναισθηματική εξασθένιση και εν τέλει αμφίρροπο δικαστικό αποτέλεσμα³³¹.

4.6 Το ζήτημα των ασφαλιστικών και συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων

Ο επαναπατρισμός των ελλήνων πολιτικών προσφύγων τα μεταπολιτευτικά χρόνια ήταν μια υπόθεση, η οποία ενέπλεξε τις γενιές που έφτασαν στις σοσιαλιστικές χώρες σε πολύ μικρή ηλικία, αλλά και τους ανθρώπους που γεννήθηκαν εκεί. Είναι χαρακτηριστικό πως έως το 1980 τα άτομα μέχρι 25 ετών αποτελούσαν το 40% των πολιτικών προσφύγων, ενώ τα παιδιά μέχρι 7 ετών αποτελούσαν το 9,9% της προσφυγικής κοινότητας³³². Η ηλικιακή σύνθεση του προσφυγικού πληθυσμού ήταν λογικό να αλλάζει καθώς περνούσαν τα χρόνια, διότι πολλοί πρόσφυγες της πρώτης γενιάς πέθαιναν, λόγω γήρατος, στις λαϊκές δημοκρατίες. Όμως, σε αντίθεση με τη δεύτερη και την τρίτη γενιά, οι οποίες έστω και μειοψηφικά αποφάσισαν να παραμείνουν εκτός Ελλάδας, η πρώτη γενιά των πολιτικών προσφύγων ήταν αυτή που επαναπατρίστηκε σχεδόν καθολικά. Οι παλαίμαχοι, πλέον, έλληνες παρτιζάνοι, με τη μαγκούρα παρά πόδα ανέμεναν να επαναπατριστούν και να αποκατασταθούν ηθικά και υλικά³³³. Η

³²⁷ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος 8^{ος}, Τεύχος 48, Μάρτης – Απρίλης 1989, σ. 37.

³²⁸ Στο ίδιο, σ. 37.

³²⁹ Η πλειοψηφία των περιουσιών των πολιτικών προσφύγων, οι οποίοι εγκατέλειψαν τα σπίτια και τα χωριά τους με τον ένα ή τον άλλο τρόπο μετά τον 1945, είχαν περάσει στην ιδιοκτησία άλλων πολιτών, ενώ ορισμένες περιουσίες ανήκαν στο ελληνικό δημόσιο. Για το ζήτημα αυτό βλ. Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ...*, ό.π., σ. 204.

³³⁰ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος Ε', Τεύχος 25, Μάης – Ιούνιος 1985, σ. 12.

³³¹ Στο ίδιο, σ. 12.

³³² Κατερίνα Τσέκου, *Προσωρινώς ...*, ό.π., σ. 96.

³³³ Αντώνης Λιάκος, ό.π., σ. 420.

αναγνώριση της εθνικής αντίστασης το καλοκαίρι του 1982³³⁴ και οι πρώτες παροχές συντάξεων στους αντιστασιακούς του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ δύο χρόνια αργότερα αποτέλεσαν το πρώτο βήμα³³⁵. Όμως οι χιλιάδες πολιτικοί πρόσφυγες που επαναπατρίζονταν ή σκέφτονταν να επαναπατριστούν ήθελαν να γνωρίζουν το πότε και το πώς θα συνταξιοδοτηθούν, προκειμένου να περάσουν τα τελευταία τους χρόνια στην Ελλάδα με αξιοπρέπεια.

Την 1^η Απριλίου του 1978 υπογράφηκε διακρατική συμφωνία μεταξύ Ελλάδας – Βουλγαρίας, η οποία αφορούσε τους έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες που είχαν ήδη συνταξιοδοτηθεί στη γειτονική χώρα. Βάσει αυτής της συμφωνίας, οι επαναπατρισμένοι θα έπαιρναν σύνταξη που θα προέκυπτε από την ισοτιμία του βουλγαρικού νομίσματος με τη δραχμή³³⁶. Ωστόσο, η τρίτη παράγραφος του πρώτου άρθρου διευκρίνιζε πως όσοι είχαν επαναπατριστεί πριν από τη συνταξιοδότησή τους, έχαναν αυτομάτως τα συνταξιοδοτικά τους δικαιώματα³³⁷. Σ' αυτή την αντίφαση της συγκεκριμένης συμφωνίας βρισκόταν και η ρίζα του προβλήματος με τη μεταφορά των συντάξεων από τις σοσιαλιστικές χώρες στην Ελλάδα: στη διάσπαση ουσιαστικά της σύνταξης από τα ασφαλιστικά δικαιώματα, ενώ και τα δύο αποτελούσαν ενιαίο και αδιαίρετο σύνολο³³⁸. Οι διαπραγματεύσεις μεταξύ Ελλάδας και σοσιαλιστικών χωρών για τη μεταφορά των ασφαλιστικών και συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων των επαναπατρισθέντων ξεκίνησαν το 1977 και την ελληνική πλευρά εκπροσωπούσε το Υπουργείο Κοινωνικών Ασφαλίσεων³³⁹. Οι διαπραγματεύσεις δεν επέφεραν συμφωνία και σταμάτησαν το 1979 με τους πολιτικούς πρόσφυγες να κατηγορούν την ελληνική κυβέρνηση και την ελληνική κυβέρνηση να κατηγορεί τις σοσιαλιστικές χώρες. Συγκεκριμένα, ο Χαρίλαος Φλωράκης υποστήριζε πως οι διαπραγματεύσεις με την Πολωνία ναυάγησαν, διότι οι Πολωνοί παραχωρούσαν πλήρη αναπηρική σύνταξη στους τραυματίες αντάρτες του ΔΣΕ, ενώ η Ελλάδα αδυνατούσε να αναγνωρίσει αναπηρική

³³⁴ Ελένη Πασχαλούδη, «Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο: από την αμηχανία των νικητών στη “δικαίωση” των ηττημένων», στο Νίκος Δεμερτζής – Ελένη Πασχαλούδη – Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 139.

³³⁵ Γιώργος Αντωνίου, «Οι γιορτές μίσους και οι πόλεμοι της δημόσιας μνήμης (1950 – 2000): από το τραύμα των ηττημένων στο τραύμα των νικητών», στο Νίκος Δεμερτζής – Ελένη Πασχαλούδη – Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 231.

³³⁶ Άννα Αμυρά – Λάουρα Μαράτου - Αλιπράντη, *ό.π.*, σ. 130.

³³⁷ Στο ίδιο, σ. 130.

³³⁸ Στο ίδιο, σ. 130.

³³⁹ Κατερίνα Σουλτανιά, *Η αποκατάσταση ...*, *ό.π.*, σ. 87-88. Πιο συγκεκριμένα οι διαπραγματεύσεις με τη Ρουμανία και την Τσεχοσλοβακία ξεκίνησαν το 1977, με την Πολωνία και τη Βουλγαρία το 1978 και με την Ουγγαρία και την ΕΣΣΔ το 1979. Για το ζήτημα αυτό βλ. Θωμάς Χούτας, «Οι διαπραγματεύσεις μεταξύ Ελλάδος – Σοσιαλιστικών κρατών για το κοινωνικοασφαλιστικό πρόβλημα των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων», *Επιθεώρησις δικαίου κοινωνικής ασφαλίσεως*, Έτος ΚΔ', Τεύχος 4/280, Αθήνα, 1982, σ. 195-196, σ. 202-203 και σ. 204.

σύνταξη για τους πολεμιστές ενός στρατού που ούτε αποδεχόταν, ούτε αναγνώριζε³⁴⁰, ενώ στις διαπραγματεύσεις με την ΕΣΣΔ, ο Φλωράκης υποστήριζε πως η ελληνική κυβέρνηση ήθελε να συγχωνεύσει τη ρύθμιση των ασφαλιστικών και συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων των πολιτικών προσφύγων με τα αντίστοιχα των Ποντίων της ΕΣΣΔ, οι οποίοι ερχόντουσαν στην Ελλάδα την ίδια περίοδο, και μ' αυτόν τον τρόπο περιέπλεκε τη διαδικασία³⁴¹. Το ελληνικό αστικό, πολιτικό και νομικό αφήγημα καταλόγιζε αδιαφορία από την πλευρά των σοσιαλιστικών χωρών και καλούσε τους επαναπατρισθέντες να προχωρήσουν με διαβήματα και παραστάσεις διαμαρτυρίας προς τις χώρες φιλοξενίας³⁴². Οι διαπραγματεύσεις απέτυχαν και θα ξανάρχιζαν μετά από λίγα χρόνια παρά το γεγονός ότι το ελληνικό κράτος είχε την ανάλογη εμπειρία και τεχνογνωσία της μεταφοράς συντάξεων και ασφαλιστικών δικαιωμάτων με τις περιπτώσεις των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης το 1955 και της Αιγύπτου το 1961³⁴³.

Οι διαπραγματεύσεις ξεκίνησαν πάλι το 1983³⁴⁴ και θα κατέληγαν, με κάθε χώρα χωριστά, σε διακρατικές συμφωνίες με αμοιβαίες υποχωρήσεις και από τις δύο πλευρές, προκειμένου να ικανοποιηθούν τα στοιχειώδη δικαιώματα των ανθρώπων που υπήρξαν, σε διαφορετικές φάσεις της ζωής τους, πολίτες τόσο των σοσιαλιστικών χωρών όσο και της Ελλάδας³⁴⁵. Οι σοσιαλιστικές χώρες, προκειμένου να μεταφερθούν οι ασφαλιστικές εισφορές και τα συνταξιοδοτικά δικαιώματα των πολιτικών προσφύγων στην Ελλάδα, κατέβαλαν δόσεις στην ελληνική κυβέρνηση είτε σε με-

³⁴⁰ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος 1^{ος}, Τεύχος 3, σ. 15.

³⁴¹ Στο ίδιο, σ. 15.

³⁴² Θωμάς Χούτας, *ό.π.*, σ. 205. Η ελληνική πλευρά έριχνε τις ευθύνες στην ΕΣΣΔ για τη μη ρύθμιση του ζητήματος των ασφαλιστικών και συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων των επαναπατρισθέντων, υποστηρίζοντας πως, αν η Σοβιετική Ένωση προχωρούσε σε σχετική ρύθμιση για τους επαναπατρισθέντες έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες, θα έπρεπε να κάνει το ίδιο με τους ισπανούς εμigréδες και κυρίως με τους εβραίους πρώην πολίτες της, οι οποίοι μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο μετακινήθηκαν μαζικά προς το νεοσύστατο κράτος του Ισραήλ. Για το ζήτημα αυτό βλ. «Χωρίς “πολιτική γόμωση” η βόμβα περί ομαδικής επιστροφής προσφύγων», *εφ. Η Καθημερινή*, Έτος 64^ο, Αριθ. φύλλου 19227, 29 Δεκεμβρίου 1982, σ. 1.

³⁴³ Επαμεινώντας Κωστούδης, *ό.π.*, σ. 309. Για το ίδιο ζήτημα βλ. *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος 8^{ος}, Τεύχος 48, Μάρτης – Απρίλης 1989, σ. 35.

³⁴⁴ Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ...*, *ό.π.*, σ. 205.

³⁴⁵ Λίνα Βεντούρα, *ό.π.*, σ. 49. Συγκεκριμένα, οι διαπραγματεύσεις με την Ανατολική Γερμανία ξεκίνησαν το 1983, ολοκληρώθηκαν το 1984 και η ισχύς της διακρατικής συμφωνίας ξεκίνησε το 1985. Οι διαπραγματεύσεις με την Τσεχοσλοβακία ξεκίνησαν το 1984, ολοκληρώθηκαν το 1985 και η έναρξη της διακρατικής συμφωνίας ορίστηκε την ίδια χρονιά. Με τη Βουλγαρία πάλι, οι διαπραγματεύσεις ξεκίνησαν και ολοκληρώθηκαν το 1984 και η έναρξη της συμφωνίας ορίστηκε τον επόμενο χρόνο. Με την Πολωνία, οι διαπραγματεύσεις ξεκίνησαν το 1984, ολοκληρώθηκαν το 1985 και η συμφωνία ίσχυε από το 1986, με την ΕΣΣΔ οι διαπραγματεύσεις ξεκίνησαν το 1983, ολοκληρώθηκαν το 1985 και η έναρξη της συμφωνίας ορίστηκε για το 1986. Τέλος, οι διαπραγματεύσεις με την Ουγγαρία ξεκίνησαν το 1983, ολοκληρώθηκαν το 1984 και η ισχύς τους ξεκίνησε το 1985. Για το ζήτημα αυτό βλ. Κατερίνα Σουλτανιά, *Η αποκατάσταση ...*, *ό.π.*, σ. 88, 90 και 92-96.

τητά με αμερικανικό δολάριο, είτε σε προϊόντα που οι δύο πλευρές είχαν συμφωνήσει³⁴⁶. Παράλληλα με την πορεία των διαπραγματεύσεων και των διακρατικών συμφωνιών, η ελληνική κυβέρνηση προχώρησε και στην ψήφιση νόμου που θα ενέτασσε τους επαναπατρισθέντες στα εγχώρια ασφαλιστικά ταμεία³⁴⁷. Παρά τις έντονες αντιδράσεις της αντιπολίτευσης, η οποία επικαλούνταν την επιβάρυνση των ελληνικών ασφαλιστικών ταμείων, παρά το γεγονός πως τα χρήματα στέλνονταν από τις σοσιαλιστικές χώρες³⁴⁸, ο νόμος 1539 ψηφίστηκε και δημοσιεύτηκε τον Απρίλιο του 1985³⁴⁹. Ο νόμος για τα ασφαλιστικά και συνταξιοδοτικά δικαιώματα, όπως και για την απόδοση των περιουσιών που ψηφίστηκε την ίδια περίοδο, απέκλειε πάλι, όπως και ο νόμος Σκουλαρίκη – Γεννηματά, εκείνη την κατηγορία πολιτικών προσφύγων που αναφέρονταν ως μη Έλληνες το γένος³⁵⁰. Μέχρι να αρχίσουν να καταβάλλονται οι δόσεις των σοσιαλιστικών χωρών σε συντάξεις στους επαναπατρισθέντες, οι ηλικιωμένοι πολιτικοί πρόσφυγες βρισκόντουσαν σε συνθήκες οικονομικής ασφυξίας, παρόλο που κάποιες χώρες όπως η Βουλγαρία³⁵¹, η Ανατολική Γερμανία, η ΕΣΣΔ³⁵² και η Τσεχοσλοβακία³⁵³ παραχωρούσαν μικρά επιδόματα σ' όσους ήταν ήδη συνταξιούχοι στις σοσιαλιστικές χώρες πριν από τον επαναπατρισμό τους. Οι διακρατικές συμφωνίες για τη μεταφορά των ασφαλιστικών και συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων είχαν ισχύ πενταετίας, δηλαδή θα έπρεπε κάποιος, προκειμένου να ενταχθεί στους ελληνικούς ασφαλιστικούς οργανισμούς, να επαναπατριστεί έως και πέντε χρόνια αργότερα από την ημέρα έναρξης της συμφωνίας³⁵⁴.

Ενώ ο νόμος έλυνε θεωρητικά το ζωτικό θέμα των συντάξεων και της αναγνώρισης των δεδουλευμένων στις σοσιαλιστικές χώρες, το οποίο απασχολούσε τους επαναπατρισθέντες από το 1974 και όπως είδαμε αποτέλεσε και κριτήριο για τον χρόνο του επαναπατρισμού τους, την ίδια στιγμή η ελληνική κυβέρνηση διαχειρίστηκε το ζήτημα με τρόπο, που σε αντίθεση με τις διακρατικές συμφωνίες, δημιουργούσε πρόσθετα προβλήματα. Το βασικό πρόβλημα με τα ασφαλιστικά και συνταξιοδοτικά

³⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 88 και 93.

³⁴⁷ Ελένη Πασχαλούδη – Στράτος Δορδανάς, *ό.π.*, σ. 74.

³⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 74.

³⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 75.

³⁵⁰ ΦΕΚ, Νόμος ΥΠ' ΑΡΙΘ. 1539, «Ένταξη επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων στους ασφαλιστικούς οργανισμούς και άλλες διατάξεις», Αθήνα, 5 Απριλίου 1985, Τεύχος Πρώτο, Αριθ. φύλλου 64, σ. 997-1010.

³⁵¹ Κατερίνα Σουλτανιά, *Η αποκατάσταση ...*, *ό.π.*, σ. 94.

³⁵² Στο ίδιο, σ. 113.

³⁵³ Άννα Αμυρά – Λάουρα Μαράτου - Αλιπράντη, *ό.π.*, σ. 131.

³⁵⁴ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος 10^{ος}, Τεύχος 53, Μάης – Ιούνης 1990, σ. 6-7.

δικαιώματα των επαναπατρισθέντων προέκυπτε από τη διαφορά του ορίου συνταξιοδότησης των εργαζομένων στις σοσιαλιστικές χώρες και στην Ελλάδα. Στις σοσιαλιστικές χώρες οι άνδρες έβγαιναν σε σύνταξη στα 60 και οι γυναίκες στα 55, ενώ στην Ελλάδα οι άνδρες στα 65 και οι γυναίκες στα 60³⁵⁵. Επιπλέον για επαγγέλματα που στις σοσιαλιστικές χώρες θεωρούνταν βαρέα και ανθυγιεινά και οδηγούσαν σε πρόωγη συνταξιοδότηση, στην Ελλάδα δεν υπήρχε η αντίστοιχη πολιτική μέριμνα³⁵⁶. Οι επαναπατρισθέντες άντρες, λοιπόν, ηλικίας 65 ετών και άνω και οι γυναίκες ηλικίας 60 ετών και άνω, δηλαδή όσοι ήταν ήδη συνταξιούχοι στις σοσιαλιστικές χώρες και πληρούσαν τα ηλικιακά όρια συνταξιοδότησης σύμφωνα με την ελληνική νομοθεσία, μπορούσαν να συνταξιοδοτηθούν χωρίς πρόβλημα μετά την ημερομηνία ισχύος των διακρατικών συμφωνιών. Όμως όσοι ήταν συνταξιούχοι στις σοσιαλιστικές χώρες και δεν πληρούσαν το ηλικιακό όριο συνταξιοδότησης στην Ελλάδα δεν μπορούσαν να θεωρηθούν συνταξιούχοι και άρα έπρεπε να συμπληρώσουν ένησημα, πράγμα δύσκολο αν συνυπολογίσουμε τις φυσικές, τις πνευματικές αντοχές ενός 60χρονου άνδρα και μιας 55χρονης γυναίκας, το πάγιο πρόβλημα της υποαπασχόλησης και της ανεργίας των επαναπατρισθέντων, όπως είδαμε και στην ενότητα για την εργασιακή αποκατάσταση³⁵⁷.

Χαρακτηριστική περίπτωση προβλημάτων που εκπορεύονταν από τη διαφορά στα ηλικιακά όρια συνταξιοδότησης ήταν και η απόφαση³⁵⁸ του Υπουργείου Εθνικής

³⁵⁵ Κατερίνα Σουλτανιά, *Η αποκατάσταση ...*, ό.π., σ. 90. Για το ίδιο ζήτημα βλ. *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος Ε', Τεύχος 24, Μάρτης – Απρίλης 1985, σ. 6. Η μόνη σοσιαλιστική χώρα που τα ηλικιακά όρια συνταξιοδότησης ήταν τα ίδια με την Ελλάδα ήταν η Ανατολική Γερμανία. Για το ζήτημα αυτό βλ. *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος Χ, Τεύχος 53, Γενάρης – Φλεβάρης 1990, σ. 15.

³⁵⁶ Κατερίνα Σουλτανιά, *Η αποκατάσταση ...*, ό.π., σ. 129. Χαρακτηριστικό παράδειγμα διελκυστίνδας μεταξύ του κράτους και των συλλόγων των πολιτικών προσφύγων αποτέλεσε ο επαγγελματικός κλάδος των οικοδόμων. Προκειμένου οι οικοδόμοι να βγουν σε σύνταξη στα 58 θα έπρεπε τα τελευταία δέκα χρόνια να έχουν συμπληρώσει 1.000 ένησημα. Ακόμη και αν ένας επαναπατρισθείς οικοδόμος είχε πλησιάσει κατά πολύ αυτό το προαπαιτούμενο, πράγμα δύσκολο αν αναλογιστούμε την ανεργία, την ημιαπασχόληση και τη μη δηλωμένη εργασία, δεν μπορούσε να εξαγοράσει κάποια ένησημα και να πληρώσει τα ταμεία προκειμένου να συνταξιοδοτηθεί. Για το ζήτημα αυτό βλ. *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος 8^{ος}, Τεύχος 48, Μάρτης – Απρίλης 1989, σ. 37.

³⁵⁷ Τα αρμόδια υπουργεία απέναντι στις διαμαρτυρίες των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων και των συλλόγων τους απαντούσαν πως ήταν αδύνατο να γίνουν διακρίσεις για την ηλικία και τα όρια συνταξιοδότησης των ελλήνων πολιτών. Από τη μεριά τους οι επαναπατρισθέντες διατρέωναν τη δυσκολία συμπλήρωσης ενσήμων σε μεγάλη ηλικία, ενώ θεωρούσαν πως δεν υφίστατο διάκριση από τη στιγμή που οι ασφαλιστικές εισφορές και οι συντάξεις που είχαν μεταφερθεί στην Ελλάδα πληρώνονταν από τις σοσιαλιστικές χώρες με δόσεις και μ' αυτόν τον τρόπο δεν επιβαρύνονταν παραπάνω τα ελληνικά κρατικά ταμεία. Για το ζήτημα αυτό βλ. *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος Ε', Τεύχος 24, Μάρτης – Απρίλης 1985, σ. 6.

³⁵⁸ Για την περίπτωση των επαναπατρισθέντων από τη Λαϊκή Δημοκρατία της Ουγγαρίας βλ. ΦΕΚ, Αριθ. 21/30/οικ. 1404, «Υπαγωγή στις διατάξεις του Ν. 1539/1985 και αναγνώριση του χρόνου ασφάλισης των επαναπατριζομένων πολιτικών προσφύγων από την Ουγγρική Λαϊκή Δημοκρατία», Αθήνα, 26 Απριλίου 1985, Τεύχος Δεύτερο, Αριθ. φύλλου 227, σ. 2209-2210. Για την περίπτωση των επανα-

Οικονομίας, Οικονομικών και Κοινωνικών Ασφαλίσεων με την οποία καθορίστηκαν τα δικαιολογητικά για την ένταξη των επαναπατρισθέντων στους εγχώριους ασφαλιστικούς οργανισμούς³⁵⁹. Η απόφαση αυτή, σε αντίθεση με το νόμο 1539/1985 για την ένταξη των επαναπατρισθέντων στους εγχώριους ασφαλιστικούς οργανισμούς αλλά και με τις διακρατικές συμφωνίες, δεν κατέγραφε ξεχωριστά τα ένησημα που είχαν συγκεντρώσει οι πολιτικοί πρόσφυγες στην Ουγγαρία, στην Τσεχοσλοβακία και στην Ανατολική Γερμανία με αυτά που συγκέντρωσαν στην Ελλάδα ώστε να αθροιστούν, αλλά τα συμψήφισε³⁶⁰. Έτσι ένας πολιτικός πρόσφυγας πρώτης γενιάς δεν μπορούσε να αθροίσει τα ένησημα που είχε συγκεντρώσει στην Ελλάδα πριν το 1949 με τα ένησημα που συγκέντρωσε στις σοσιαλιστικές χώρες και αντίστοιχα ένας πολιτικός πρόσφυγας δεύτερης και τρίτης γενιάς δεν μπορούσε να αθροίσει τα ένησημα που συγκέντρωσε στις σοσιαλιστικές χώρες μ' αυτά που συγκέντρωσε στην Ελλάδα μετά τον επαναπατρισμό του. Μ' αυτόν τον τρόπο στους άντρες άνω των 55 ετών και στις γυναίκες άνω των 50 δεν μπορούσαν να αναγνωριστούν πάνω από 13,5 χρόνια εργασίας, ενώ στους άντρες κάτω των 55 ετών και στις γυναίκες κάτω των 50 ετών αναγνωρίζονταν μόλις 5 χρόνια εργασίας³⁶¹. Έτσι οι επαναπατρισθέντες που βγήκαν ή θα έβγαιναν σε σύνταξη μετά την ισχύ των διακρατικών συμφωνιών είτε έπαιρναν την κατώτερη σύνταξη του ΙΚΑ, παρότι είχαν εργαστεί παραπάνω από 13,5 χρόνια αθροιστικά και στις σοσιαλιστικές χώρες και στην Ελλάδα, είτε έπρεπε ως μεσήλικες να συμπληρώσουν αρκετά ακόμη χρόνια εργασίας, προκειμένου να μπορέσουν να συνταξιοδοτηθούν.

πατρισθέντων από τη Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Τσεχοσλοβακίας βλ. ΦΕΚ, Αριθ. 21/30/οικ. 1944, «Υπαγωγή στις διατάξεις του Ν. 1539/1985 και αναγνώριση του χρόνου ασφάλισης των επαναπατριζομένων πολιτικών προσφύγων από τη Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Τσεχοσλοβακίας», Αθήνα, 27 Μαΐου 1985, Τεύχος Δεύτερο, Αριθ. φύλλου 323, σ. 3332-3333.

³⁵⁹ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος Ε', Τεύχος 26, Ιούλης – Αύγουστος 1985, σ. 18.

³⁶⁰ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος Ε', Τεύχος 25, Μάης – Ιούνης 1985, σ. 20.

³⁶¹ Ένας άνδρας άνω των 55 ετών και μια γυναίκα άνω των 50 ετών με 20 χρόνια εργασίας στις σοσιαλιστικές χώρες και κανένα χρόνο εργασίας στην Ελλάδα εν τέλει του/της αναγνωρίζονταν 13,5 χρόνια εργασίας. Για τις ίδιες ηλικιακές ομάδες, με 15 χρόνια εργασίας στις σοσιαλιστικές χώρες και 10 χρόνια εργασίας στην Ελλάδα, αναγνωρίζονταν εν τέλει μόλις τα 3,5 χρόνια της εργασίας στο εξωτερικό, προκειμένου να συμπληρωθούν τα 13,5 χρόνια. Τέλος, με 15 χρόνια εργασίας στις σοσιαλιστικές χώρες και 13,5 χρόνια εργασίας στην Ελλάδα, αναγνωρίζονταν μόνο τα εγχώρια χρόνια εργασίας και ούτε ένα ένησημα από τα 15 χρόνια δουλειάς στο εξωτερικό. Η ίδια υπουργική απόφαση δυσχέραινε ακόμη περισσότερο τους άνδρες κάτω των 55 ετών και τις γυναίκες κάτω των 50 ετών. Γι' αυτές τις ηλικιακές ομάδες από τα 20 εργάσιμα χρόνια στο εξωτερικό θα αναγνωρίζονταν μόνο τα 5, για 15 χρόνια εργασίας στο εξωτερικό και 3 στην Ελλάδα, θα αναγνωρίζονταν μόνο τα 2 χρόνια του εξωτερικού για να προσμετρηθούν στα 3 χρόνια εγχώριας απασχόλησης και να συμπληρωθούν τα 5 χρόνια αναγνωρισμένης εργασίας και τέλος με 15 χρόνια εργασίας στο εξωτερικό και 5 χρόνια εργασίας στην Ελλάδα, θα αναγνωρίζονταν μόνο τα χρόνια εργασίας στην Ελλάδα. Για το ζήτημα αυτό βλ. *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος Ε', Τεύχος 26, Ιούλης – Αύγουστος 1985, σ. 19.

Με την μη αναγνώριση όλων των ενσήμων και στις σοσιαλιστικές χώρες και στην Ελλάδα ένας επαναπατρισθείς 58 ετών με 11.200 ένσημα έπρεπε να περιμένει μέχρι τα 65 για να βγει σε σύνταξη, την ίδια στιγμή που ένας συνομήλικός του με 10.500 ένσημα συνταξιοδοτούταν, ενώ μια επαναπατρισθείσα 50 ετών με δύο ανήλικα παιδιά και 5.800 ένσημα θα συνταξιοδοτούταν στα 60, την ίδια στιγμή που μια συνομήλική της με ένα παιδί και 5.500 ένσημα είχε δικαίωμα συνταξιοδότησης³⁶². Ύστερα από πολλές πιέσεις άρθηκε εν μέρει ο τρόπος υπολογισμού των εργάσιμων χρόνων με συμψηφισμό για τους επαναπατρισθέντες από την Τσεχοσλοβακία, την Ανατολική Γερμανία και την Ουγγαρία³⁶³, όμως το πρόβλημα επεκτάθηκε στους επαναπατρισθέντες από την ΕΣΣΔ, την Πολωνία και τη Βουλγαρία ειδικά για τους άνδρες κάτω των 55 ετών και τις γυναίκες κάτω των 50 ετών στους οποίους αναγνωρίζονταν ακόμη μόνο 5 χρόνια εργασίας³⁶⁴.

Ωστόσο υπήρχε μια ιδιαίτερη ομάδα εντός του σώματος των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων, η οποία αντιμετώπιζε τα σοβαρότερα προβλήματα όσον αφορά το ζήτημα των ασφαλιστικών και συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων. Η ομάδα αυτή ήταν οι υπερήλικες πολιτικοί πρόσφυγες της πρώτης γενιάς, οι οποίοι είχαν επαναπατριστεί από τη Ρουμανία. Συγκεκριμένα η Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Ρουμανίας ήταν η μόνη χώρα, εκτός της Αλβανίας και της Γιουγκοσλαβίας των οποίων οι περιπτώσεις ήταν διαφορετικές, η οποία δεν διαπραγματευόταν με την ελληνική κυβέρνηση το ζήτημα της μεταφοράς των ασφαλιστικών και συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων των πολιτικών προσφύγων που έζησαν στο έδαφός της και επαναπατρίστηκαν στην Ελλάδα. Ενώ στις αρχές του 1987 όλες οι σοσιαλιστικές χώρες, με τελευταία την Πολωνία, είχαν συνάψει διακρατικές συμφωνίες με την Ελλάδα και είχαν καταβάλει τις δόσεις για τη μεταφορά των ασφαλιστικών δικαιωμάτων και των συντάξεων, η ΣΔΡ απείχε από τις διαπραγματεύσεις³⁶⁵.

³⁶² *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος 8^{ος}, Τεύχος 48, Μάρτης – Απρίλης 1989, σ. 37.

³⁶³ Σ' έναν επαναπατρισθέντα με 30 χρόνια εργασίας στο εξωτερικό και 5 χρόνια εργασίας στην Ελλάδα θα αναγνωρίζονταν μόνο 13,5 χρόνια εργασίας. Με τη νέα τροποποίηση πάνω στις υπουργικές αποφάσεις τώρα θα αναγνωρίζονταν 13,5 χρόνια εργασίας στο εξωτερικό, από το σύνολο των 30, και σ' αυτά θα προστίθεντο τα 5 χρόνια που δούλεψε στην Ελλάδα. Η νέα ρύθμιση ήταν ευνοϊκότερη, όμως εξακολουθούσε να μην αναγνωρίζει το σύνολο των χρόνων εργασίας για έναν επαναπατρισθέντα. Για το ζήτημα αυτό βλ. ΦΕΚ, Υπουργικές αποφάσεις και εγκρίσεις, Φ21/30/οικ. 1573, «Τροποποίηση αποφάσεων αναγνώρισης χρόνου ασφάλισης των επαναπατριζομένων πολιτικών προσφύγων από την Ουγγρική Λαϊκή Δημοκρατία, τη Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Τσεχοσλοβακίας και τη Γερμανική Λαϊκή Δημοκρατία», Αθήνα, 10 Ιουνίου 1986, Τεύχος Δεύτερο, Αριθ. φύλλου 380, σ. 3687-3688.

³⁶⁴ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος Χ', Τεύχος 53, Γενάρης – Φλεβάρης 1990, σ. 15.

³⁶⁵ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος ΣΤ', Τεύχος 34, Νοέμβρης – Δεκέμβρης 1986, σ. 5.

Οι σύλλογοι των επαναπατρισθέντων ασκούσαν σφοδρή κριτική στην κυβερνητική πολιτική την ίδια στιγμή που τα διάφορα σκάνδαλα της περιόδου όξυναν τις ήδη ψυχρές σχέσεις του ΠΑΣΟΚ με το ΚΚΕ και την υπόλοιπη αριστερά. Βρισκόμενοι στα τέλη του 1988 οι σύλλογοι των επαναπατρισθέντων αντιπαρέβαλαν την απουσία κρατικής μέριμνας για τους περίπου 600 ηλικιωμένους επαναπατρισθέντες από τη ΣΔΡ, οι οποίοι βρίσκονταν χωρίς σύνταξη, με τα δισεκατομμύρια της υπόθεσης Κοσκωτά³⁶⁶. Παρά τις εντάσεις και τις προστριβές μεταξύ του ΠΑΣΟΚ, του ΚΚΕ και της αριστεράς την περίοδο του «κοινού πορίσματος» και των συγκυβερνήσεων των επόμενων μηνών, παρουσιάζει ενδιαφέρον πως οι προσφυγικοί σύλλογοι διατηρούσαν μια σχετική αυτοτέλεια από τα κόμματα στα οποία είχαν αναφορά και ένωσαν καθολικά τις φωνές και τους αγώνες τους για το ζήτημα των επαναπατρισθέντων από τη ΣΔΡ με πορείες, κοινά διαβήματα και επιστολές³⁶⁷. Στα τέλη του 1988 ψηφίστηκε ο νόμος 1813 για την συνταξιοδότηση των ανασφάλιστων αντιστασιακών³⁶⁸ και ενώ ο αρχικός σχεδιασμός θα απορροφούσε και τους επαναπατρισθέντες από τη ΣΔΡ, από παράλειψη του νομοθέτη, σύμφωνα με το Γενικό Λογιστήριο του Κράτους, εν τέλει αυτοί δεν συμπεριλήφθησαν³⁶⁹. Έπρεπε να φτάσουμε στο 1990 ώστε οι επαναπατρισθέντες από τη ΣΔΡ να πάρουν σύνταξη ως ανασφάλιστοι αγωνιστές της εθνικής αντίστασης και του ΔΣΕ³⁷⁰. Έως την ένταξη των επαναπατρισθέντων από τη ΣΔΡ στους ασφαλιστικούς οργανισμούς το 1990, μόνο οι υπερήλικες, συγκεκριμένα οι άνω των 68, επαναπατρισθέντες από τη ΣΔΡ είχαν καταφέρει να ασφαλιστούν και να λάβουν την πενιχρή σύνταξη του ΟΓΑ, δηλαδή 10.000 δραχμές το 1989³⁷¹. Συνεπώς, επαναπατρισθέντες πολιτικοί πρόσφυγες της πρώτης γενιάς από τη

³⁶⁶ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α΄, Χρόνος 7^{ος}, Τεύχος 46, Νοέμβρης – Δεκέμβρης 1988, σ. 3.

³⁶⁷ Στις 12 Δεκεμβρίου του 1988 οι προσφυγικοί σύλλογοι προχώρησαν σε πορεία προς τη Βουλή για το ζήτημα των επαναπατρισθέντων από τη Ρουμανία και παρέδωσαν στον Πρόεδρο της Βουλής και στους κοινοβουλευτικούς εκπροσώπους των κομμάτων ψήφισμα διαμαρτυρίας. Για το ζήτημα αυτό βλ. *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α΄, Χρόνος 8^{ος}, Τεύχος 47, Γενάρης – Φλεβάρης 1989, σ. 7-8. Στις 24 Ιουλίου του 1989 όλοι οι εκπρόσωποι των συλλόγων των επαναπατρισθέντων, με αναφορά και στο ΠΑΣΟΚ, και στο ΚΚΕ και στο ΚΚΕ εσ., συνέταξαν και συνυπέγραψαν επιστολή με την οποία ζητούσαν να υπάρξει στήριξη των επαναπατρισθέντων από τη Ρουμανία έως ότου η Ρουμανία ανταποκριθεί στις εκκλήσεις της ελληνικής πλευράς και προχωρήσει σε διαπραγματεύσεις και διακρατική συμφωνία. Για το ζήτημα αυτό βλ. *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α΄, Χρόνος ΙΧ, Τεύχος 51, Σεπτέμβρης – Οκτώβρης 1989, σ. 16.

³⁶⁸ Επαμεινώντας Κωστούδης, *ό.π.*, σ. 309.

³⁶⁹ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α΄, Χρόνος Χ΄, Τεύχος 53, Γενάρης – Φλεβάρης 1990, σ. 15.

³⁷⁰ Για την χορήγηση σύνταξης στους επαναπατρισθέντες από τη Ρουμανία βλ. *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α΄, Χρόνος 10^{ος}, Τεύχος 54, Μάρτης – Απρίλης 1990, σ. 5. Για το ίδιο ζήτημα βλ. ΦΕΚ, Νόμος ΥΠ΄ ΑΡΙΘ. 1881, «Κύρωση απόφασης για κλιμάκωση του ποσοστού της Α.Τ.Α στις συντάξεις και τα βοηθήματα του Δημοσίου από 1 Ιανουαρίου και άλλες διατάξεις», Άρθρο 2, Αθήνα, 23 Μαρτίου 1990, Τεύχος Πρώτο, Αριθ. φύλλου 42, σ. 295-296.

³⁷¹ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α΄, Χρόνος 8^{ος}, Τεύχος 48, Μάρτης – Απρίλης 1989, σ. 31.

Ρουμανία αποτέλεσαν από το 1975 έως και το 1989 μια από τις ασθενέστερες οικονομικά ομάδες εντός της προσφυγικής κοινότητας.

4.7 Το ζήτημα των στρατιωτικών υποχρεώσεων

Όπως είδαμε και στην ενότητα της ιθαγένειας, το ελληνικό κράτος ήταν ιδιαίτερα επιφυλακτικό με τους ανθρώπους οι οποίοι είχαν υπηρετήσει στα σώματα ασφαλείας και στους στρατούς των σοσιαλιστικών χωρών³⁷². Ακόμη πολλοί επαναπατρισθέντες της πρώτης γενιάς πολιτικών προσφύγων οι οποίοι είχαν εμπλακεί στον εμφύλιο έφεραν τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, παρά τη χορήγηση αμνηστίας, κατηγορίες για λιποταξία ή ανυποταξία³⁷³. Ωστόσο, το ζήτημα των στρατιωτικών υποχρεώσεων απασχόλησε περισσότερο τη δεύτερη και την τρίτη γενιά, καθώς αποτελούσε τροχοπέδη για την ένταξή τους στην αγορά εργασίας που κάθε άλλο παρά βέβαιη ήταν.

Η δεύτερη και η τρίτη γενιά των επαναπατρισθέντων επιδίωκαν να εξαιρεθούν από την υποχρεωτική στράτευση, να έχουν το δικαίωμα εξαγοράς της θητείας ή έστω να υπηρετήσουν στον ελληνικό στρατό λιγότερους μήνες, όπως συνέβαινε και συμβαίνει ακόμη με ειδικές κοινωνικές ομάδες, όπως οι προστάτες οικογενειών, οι πολύτεκνοι ή οι οικονομικά ασθενέστεροι. Αρχικά δεν υπήρξαν νομοθετικές πρωτοβουλίες για τη στράτευση των επαναπατρισθέντων και μ' αυτόν τον τρόπο όλοι οι άρρενες πολιτικοί πρόσφυγες καλούνταν να υπηρετήσουν τη θητεία τους, ενώ ακόμη και οι ελάχιστοι που είχαν υπηρετήσει στους στρατούς των σοσιαλιστικών χωρών δεν απαλλάσσονταν από τη στράτευση³⁷⁴. Σε πρώτη φάση, δόθηκε η δυνατότητα εξαγοράς της στρατιωτικής θητείας, η οποία αποδείχθηκε μια αρκετά γραφειοκρατική διαδικασία, καθώς ο ενδιαφερόμενος θα έπρεπε να πιστοποιήσει την προσφυγική του ιδιότητα στην Αστυνομική Αρχή της περιοχής του, όπως συνέβαινε και για την ιατροφαρμακευτική – νοσοκομειακή περίθαλψη, παραθέτοντας αναλυτικά στοιχεία, όπως η χώρα φιλοξενίας, ο χρόνος παραμονής στο εξωτερικό, ο χρόνος εγγραφής ή επανεγγραφής στα Μητρώα Αρρένων μετά τον επαναπατρισμό³⁷⁵.

Η ίδια η διαδικασία της εξαγοράς της στρατιωτικής θητείας βέβαια, πέρα από γραφειοκρατική, αποδείχθηκε και κοστοβόρα και σίγουρα δεν βοηθούσε τους νέους άντρες που ήθελαν να αποφύγουν μια διατήρα χωρίς ένσημα, χωρίς έσοδα και με περι-

³⁷² *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος 1^{ος}, Τεύχος 3, σ. 12.

³⁷³ Τα διάφορα εντάλματα σύλληψης και καταδικαστικών αποφάσεων προέρχονταν από το ΑΖ΄ Ψήφισμα. Για το ζήτημα αυτό βλ. *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος 2^{ος}, Τεύχος 6, Δεκέμβρης 1981 – Γενάρης 1982, σ. 13.

³⁷⁴ Κατερίνα Σουλτανιά, *Η αποκατάσταση ...*, ό.π., σ. 55.

³⁷⁵ *Η φωνή των εκπατρισμένων*, Περίοδος Β', Τεύχος 41 – 42, Μάρτης – Απρίλης 1979, σ. 30.

τά έξοδα. Συγκεκριμένα, οι επαναπατρισθέντες έπρεπε να καταβάλλουν το ποσό των 4.800 δραχμών, δηλαδή 200 δραχμές το μήνα για την θητεία των 24 μηνών³⁷⁶. Υπήρχαν βέβαια και αιτήσεις για εξαγορά της στρατιωτικής θητείας, οι οποίες δεν εγκρίνονταν διότι καταβάλλονταν μετά το πέρας δύο ετών από τον επαναπατρισμό του ενδιαφερόμενου, χρονικό όριο κατά το οποίο ίσχυε για όλους η αναβολή³⁷⁷. Η μη καταβολή της αίτησης για εξαγορά της στρατιωτικής θητείας, βέβαια, δεν οφειλόταν σε αμέλεια του ενδιαφερομένου αλλά στο γεγονός πως οι επαναπατρισμένοι δεν αποκτούσαν αυτομάτως την ιθαγένειά τους μετά τον επαναπατρισμό, ειδικά την περίοδο πριν από το 1981, και ως εκ τούτου οι αιτήσεις τους, ως αιτήσεις μη ελλήνων πολιτών, δεν γίνονταν δεκτές από τις δημόσιες υπηρεσίες³⁷⁸. Σταδιακά το ζήτημα των στρατολογικών υποχρεώσεων ρυθμίστηκε με απόφαση του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας και οι επαναπατρισθέντες που είχαν γεννηθεί έως το 1963 απαλλάσσονταν τελείως από την υποχρεωτική στράτευση με την εφάπαξ πληρωμή του ποσού εξαγοράς της θητείας³⁷⁹. Τέλος, παρουσιάζει ενδιαφέρον πως η εξαγορά και η απαλλαγή πολλών επαναπατρισθέντων από τη στρατιωτική θητεία συνέπιπτε χρονικά με την πρώτη μη εμφάνιση του κινήματος αρνητών στράτευσης της δεκαετίας του '80, αν και τα παιδιά των ελλήνων παρτιζάνων ουδεμία σχέση δεν είχαν με τους αντιρρησίες συνείδησης.

4.8 Ζητήματα πολιτισμικής προσαρμογής

Στις παραπάνω ενότητες αναλύθηκαν διάφορα προβλήματα, όπως το ζήτημα της στέγασης, της εργασιακής αποκατάστασης, της ασφάλισης, της σύνταξης, με τα οποία ήρθαν αντιμέτωποι οι επαναπατρισθέντες. Τα παραπάνω προβλήματα ήταν πρωτόγνωρα για τους πολιτικούς πρόσφυγες, καθώς είχαν λυθεί αρκετές δεκαετίες πριν στις λαϊκές δημοκρατίες και αναμφισβήτητα αποτέλεσαν τροχοπέδη στην ομαλή τους προσαρμογή. Όμως οι επαναπατρισθέντες, ειδικά οι σύζυγοι και τα παιδιά των μεικτών γάμων³⁸⁰, κλήθηκαν να διαχειριστούν περαιτέρω ζητήματα κοινωνικής και πο-

³⁷⁶ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος 1^{ος}, Τεύχος 5, Οκτώβρης – Νοέμβρης 1981, σ. 12.

³⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 13.

³⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 13.

³⁷⁹ Κατερίνα Σουλτανιά, *Η αποκατάσταση ...*, ό.π., σ. 225. Αναλυτικότερα για το ζήτημα αυτό βλ. ΦΕΚ, Υπουργικές αποφάσεις και εγκρίσεις, Αριθ. Φ. 670.3/80/171245, «Ρύθμιση των στρατιωτικών υποχρεώσεων των στρατεύσιμων που επαναπατριζονται από Χώρες του Ανατολικού Συνασπισμού», Αθήνα, 17 Νοεμβρίου 1982, Τεύχος Δεύτερο, Αριθ. φύλλου 932, σ. 7942.

³⁸⁰ Ένα ποσοστό των μετακινούμενων πληθυσμών, όπως οι σύζυγοι και τα μικρά παιδιά, ακολουθούν παθητικά. Για το ζήτημα αυτό βλ. Κούλα Κασιμάτη, ό.π., σ. 69.

λιτισμικής προσαρμογής, ζητήματα που διέφεραν από την καθημερινότητα που είχαν συνηθίσει στις σοσιαλιστικές χώρες.

Ακόμη και αν οι κοινότητες των πολιτικών προσφύγων διατηρούσαν έντονα την ελληνικότητά τους στις σοσιαλιστικές χώρες, όπως είδαμε και στην ενότητα για τη δράση των συλλόγων πριν από το 1974, αυτό δεν αναιρούσε πως και οι τρεις γενιές των ελλήνων πολιτικών προσφύγων δεν υφίσταντο κοινωνικές και πολιτισμικές μεταβολές. Οι πρώην ολιγογράμματοι αγρότες γινόντουσαν εγγράμματοι εργάτες, ενώ τα δίγλωσσα παιδιά και εγγόνια τους γεννιόντουσαν, μεγάλωναν, κοινωνικοποιούνταν, σπούδαζαν και δούλευαν σ' ένα εκκοσμικευμένο, αναπτυγμένο περιβάλλον, όπως και οι υπόλοιποι πολίτες των σοσιαλιστικών χωρών. Αυτό σήμαινε πως παρά τη διατήρηση της ελληνικότητας οι πολιτικοί πρόσφυγες, ιδίως οι άνθρωποι της δεύτερης και τρίτης γενιάς, είχαν αναπτύξει παράλληλα τη συνείδηση του πολίτη των μεταπολεμικών σοσιαλιστικών κοινωνιών με ό,τι αυτό συνεπαγόταν για τις συνήθειές τους και τις αντιλήψεις του για μια σειρά από ζητήματα, όπως η παιδεία, η εργασία, η τεχνολογία, η πρόνοια, η υγεία, η θρησκεία, η πολιτική, οι σχέσεις των δύο φύλων και η ψυχαγωγία.

Αρχικά, ένα πεδίο που κατέστησε δύσκολη την προσαρμογή των επαναπατρισθέντων στην ελληνική πραγματικότητα ήταν η γλώσσα. Αν και το σύνολο της δεύτερης και της τρίτης γενιάς ποτέ δεν έχασαν επαφή με τη γλώσσα των γονιών τους, παράγοντες όπως το περιβάλλον εργασίας με συναδέλφους που δεν μιλούσαν ελληνικά και η ύπαρξη οικογενειών μεικτών γάμων στις οποίες κυριαρχούσε η γλώσσα της χώρας διαμονής, συντέλεσαν ώστε τα μικρότερα παιδιά της τρίτης γενιάς να συναντήσουν προβλήματα προσαρμογής στο νέο σχολικό περιβάλλον³⁸¹. Ακόμη, πριν την αλλαγή του οικογενειακού δικαίου και της καθιέρωσης του πολιτικού γάμου το 1982, πολλά έγγαμα ζευγάρια και τα παιδιά τους βρέθηκαν αντιμέτωποι με δυσάρεστες καταστάσεις: οι γονείς έπρεπε να ξαναπαντρευτούν με ... παπά και με κουμπάρο, προκειμένου τα παιδιά να μη θεωρούνται «εξώγαμα», ενώ τα ίδια τα παιδιά καλούνταν να βαπτιστούν πολλές φορές στην ηλικία των δέκα ή των δώδεκα ετών³⁸². Ακόμη και

³⁸¹ Ευαγγελία Τόπα – Γουναροπούλου, *ό.π.*, σ. 218. Για το ίδιο ζήτημα βλ. Κατερίνα Σουλτανιά, *Η αποκατάσταση ...*, *ό.π.*, σ. 165-166. Προκειμένου να αντιμετωπιστεί η δυσκολία προσαρμογής στην σχολική τάξη των παιδιών των ελλήνων επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων και των παλινοστούντων μεταναστών και ομογενών, δημιουργήθηκαν ειδικές τάξεις υποδοχής από το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων από το 1980, ενώ μετέπειτα τέθηκε σε λειτουργία ο θεσμός των φροντιστηριακών τμημάτων από το σχολικό έτος 1982 – 1983. Για το ζήτημα αυτό βλ. Στο ίδιο, σ. 164.

³⁸² *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος 2^{ος}, Τεύχος 6, Δεκέμβρης 1981 – Γενάρης 1982, σ. 19.

για τους ανθρώπους της δεύτερης και τρίτης γενιάς, οι οποίοι κράτησαν στο ακέραιο την ελληνική τους ταυτότητα, τι συναισθήματα θα τους δημιουργούνταν άραγε όταν περπατούσαν σε χωματόδρομους στην επαρχία, όπως ο Μάνος Κατράκης στο «Ταξίδι στα Κύθηρα», όταν συναντούσαν στις βόλτες τους τις ουρές των πιστών έξω από τις εκκλησίες ή όταν γυρνώντας από τη δουλειά περνούσαν από τις κεντρικές πλατείες με τις πολυπληθείς συγκεντρώσεις του ΠΑΣΟΚ και της Νέας Δημοκρατίας στις προεκλογικές περιόδους; Σίγουρα πολλοί κατάφεραν να προσαρμοστούν, όμως σε αρκετές περιπτώσεις η «ομπίντα» της νοσταλγίας πριν από την επιστροφή έδωσε τη θέση της στην «ομπίντα» της διάψευσης των προσδοκιών μετά τον επαναπατρισμό³⁸³.

³⁸³ Ο όρος «ομπίντα» υποδηλώνει στα ρωσικά την πίκρα. Αυτόν τον όρο χρησιμοποίησε ο Γιώργος Κοτανίδης για τίτλο της θεατρικής του παράστασης το 2016 με θέμα τις τελευταίες ώρες του Νίκου Ζαχαριάδη.

5. Η Μακεδονική συνιστώσα

5.1 Εισαγωγή

Σε συζήτηση στη Βουλή για τον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων το 1980, ο τότε Υπουργός Προεδρίας Στεφανόπουλος, απαντώντας σε ερωτήσεις βουλευτών του ΚΚΕ και του ΠΑΣΟΚ, διατύπωνε τις επιφυλάξεις του. Σύμφωνα με τον Κ. Στεφανόπουλο, ο μαζικός επαναπατρισμός των πολιτικών προσφύγων στην Ελλάδα θα ανακινούσε ένα ζήτημα, το οποίο «το ξέρουν όλοι και υποκρίνονται ότι το λησμονούν»³⁸⁴. Στα παραπάνω κεφάλαια παρατηρούμε ότι μια σειρά νόμων που αφορούσαν τους επαναπατρισθέντες, σχετικά με την απόδοση ιθαγένειας, την απόδοση περιουσιών, την ένταξη στους ασφαλιστικούς οργανισμούς αλλά και τις συντάξεις για τους αγωνιστές της εθνικής αντίστασης και του ΔΣΕ, αναφέρονταν προσεκτικά στους πολιτικούς πρόσφυγες, οι οποίοι ήταν Έλληνες το γένος. Τόσο οι υπαινικτικές δηλώσεις του Στεφανόπουλου, όσο και οι προσεκτικές διατυπώσεις στους νόμους του ελληνικού κράτους για τους επαναπατρισθέντες πολιτικούς πρόσφυγες είχαν ένα κοινό χαρακτηριστικό: φωτογράφιζαν μια μειονοτική ομάδα εντός του σώματος των ελλήνων πολιτικών προσφύγων, τους οποίους το ελληνικό κράτος απέκλεισε οριστικά από τη διαδικασία του επαναπατρισμού. Η ομάδα αυτή δεν ήταν άλλη από την κοινότητα των Σλαβομακεδόνων, των χιλιάδων ανθρώπων που κατοικούσαν κυρίως στη δυτική και κεντρική περιφέρεια της ελληνικής Μακεδονίας έως το 1949.

Βρισκόμενοι στον γεωγραφικό χώρο των Βαλκανίων δεν θα μπορούσαμε να αρνηθούμε πως «η προσφυγιά είναι μια από τις μνήμες όπου σχεδόν κάθε βαλκανική οικογένεια αναγνωρίζει τη δική της περιπέτεια και κάθε έθνος ένα τουλάχιστον κεφάλαιο της ιστορίας του»³⁸⁵. Έτσι, με το τέλος του ελληνικού εμφυλίου το 1949 το ελληνικό αστικό κράτος είχε μια μοναδική ευκαιρία να εξοβελίσει οριστικά από τον εθνικό κορμό τους «εσωτερικούς εχθρούς», οι οποίοι του προκαλούσαν πονοκεφάλους, για διαφορετικούς λόγους, ήδη από τα χρόνια του μεσοπολέμου και κατάφεραν τη δεκαετία του '40 να συνενωθούν: τους κομμουνιστές, εκφραστές μιας ανεπιθύμητης πολιτικής ετερότητας, και τους Σλαβομακεδόνες, εκφραστές μια ανεπιθύμητης εθνικής ετερότητας³⁸⁶.

³⁸⁴ Στρατής Μπουρνάζος – Αθηνά Σκουλαρίκη – Λεωνίδας Εμπειρίκος, «Το Μακεδονικό από τη Μεταπολίτευση ως την κρίση της δεκαετίας του '90», *Αρχειοτάξιο*, Τεύχος 11, Ιούνιος 2009, σ. 155.

³⁸⁵ Βασίλης Γούναρης, «Εισαγωγικές παρατηρήσεις», στο Βασίλης Γούναρης – Ιάκωβος Μιχαηλίδης (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, Αθήνα, Πατάκη, 2004, σ. 14.

³⁸⁶ Τάσος Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 53-54. Παρουσιάζει ενδιαφέρον η μετατόπιση του αφηγήματος του ελληνικού αστικού κράτους σχετικά με τους «εχθρούς», οι οποίοι απειλούσαν τη βιωσιμότητα του

Η περίφημη έκθεση Μπαρτζιώτα στην 3^η Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ τον Οκτώβριο του 1950 υπολόγιζε τους πολιτικούς πρόσφυγες που υποχώρησαν μετά το τέλος του εμφυλίου στους 55.881 ανθρώπους, εκ των οποίων οι 19.912, δηλαδή το 35% του προσφυγικού συνόλου, ήταν Σλαβομακεδόνες³⁸⁷. Παράλληλα άλλοι 20.000 σλαβομακεδόνες πρόσφυγες κατέφυγαν στην Γιουγκοσλαβία στις αρχές του 1950, εκ των οποίων οι 19.000 κατέφυγαν απευθείας από την ελληνική Μακεδονία στη Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας³⁸⁸. Έτσι το σώμα των Σλαβομακεδόνων που εγκατέλειψαν κακήν κακώς την Ελλάδα αποτελούνταν από περίπου 40.000 ανθρώπους όλων των ηλικιών, οι οποίοι ακολούθησαν συνοπτικά τρεις διαδρομές: ένα μεγάλο μέρος τους βρήκε καταφύγιο στις σοσιαλιστικές χώρες όπου και έζησε για πολλές δεκαετίες μαζί με τους υπόλοιπους έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες, ένα άλλο μέρος τους παρέμεινε στη Γιουγκοσλαβία και στην ουσία αποκόπηκε από την κοινότητα των ελλήνων πολιτικών προσφύγων, ενώ ένα τρίτο μέρος έφυγε και από τη Γιουγκοσλαβία και από τις σοσιαλιστικές χώρες οδηγούμενο στην υπερπόντια μετανάστευση και αποτέλεσε τους ζευγάδες μιας μεταγενέστερης δραστήριας διασποράς με την οποία θα ασχοληθούμε παρακάτω.

5.2 Οι πολλαπλές μακεδονικές διαδρομές

Το πρώτο μέρος των σλαβομακεδόνων προσφύγων, το οποίο βρέθηκε μαζί με τους έλληνες παρτιζάνους στη μακρινή Τασκένδη και στις άγνωστες πόλεις τις ανατολικής Ευρώπης προκάλεσε εντύπωση στους ντόπιους πληθυσμούς. Ρώσοι και Ουκρανοί που έμεναν στην Τασκένδη αλλά και Πολωνοί και Τσέχοι σε πόλεις τις ανατολικής Ευρώπης συνειδητοποιούσαν ότι εντός της κοινότητας των ελλήνων παρτιζάνων βρισκότουσαν κάποιοι άνθρωποι οι οποίοι μιλούσαν μια γλώσσα διαφορετική από τους

έθνους. Τον 19^ο αιώνα ο εχθρός ήταν κατά βάση εξωτερικός, όμως με τη χάραξη των συνόρων, μετά από μια σειρά πολεμικών αναμετρήσεων και συνθηκών το πρώτο τέταρτο του 20ού αιώνα, το αφήγημα άλλαξε. Με τις βάρκες και τα караβάνια των προσφύγων να καταφθάνουν από τον Πόντο και τη Μικρά Ασία το ελληνικό αστικό κράτος εγκατέλειψε τις βασικές ιμπεριαλιστικές και αλυτρωτικές του επιδιώξεις και ανασυγκροτήθηκε. Κατά τη διαδικασία ανασυγκρότησης του ελληνικού αστισμού το κέντρο βάρους στράφηκε στο εσωτερικό της χώρας. Έτσι, ο εχθρός προσδιορίστηκε στο πρόσωπο του νεογέννητου κομμουνιστικού κινήματος αλλά και των διαφόρων εθνοτικών μειονοτικών ομάδων που κινούνταν εντός των εθνικών ορίων, άρα, όπως έχουν επισημάνει ο Ελεφάντης και ο Χατζηιωσήφ, ο εχθρός πλέον ήταν εσωτερικός και κινούνταν εντός των τειχών. Αφορμή γι' αυτό το αφήγημα στάθηκε η θέση του ΚΚΕ για ανεξάρτητη Μακεδονία και Θράκη ήδη από το 1924, ενώ αποκορύφωμα αποτέλεσε η μαζική συμμετοχή Σλαβομακεδόνων στο ΔΣΕ την περίοδο του εμφυλίου. Για το ζήτημα αυτό βλ. Εφη Γαζή, «Μεταπλάσεις ...», *ό.π.*, σ. 247.

³⁸⁷ Ιωάννα Παπαθανασίου, «Πρόσφυγες ...», *ό.π.*, σ. 18.

³⁸⁸ Ιάκωβος Μιχαηλίδης, «Σλαβομακεδόνες πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας (1949 – 1954)», στο Ευτυχία Βουτυρά – Βασίλης Δαλκαβούκης – Νίκος Μαραντζίδης – Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2005, σ. 39.

υπολοίπους, μια γλώσσα που ακόμη και αν δεν την καταλάβαιναν ακριβώς, ήταν πιο κοντινή στις δικιές τους³⁸⁹. Αυτοί οι άνθρωποι αποτελούσαν για τους ντόπιους μια ιδιαίτερη μειονότητα εντός της μειονότητας των ελλήνων πολιτικών προσφύγων³⁹⁰. Έλληνες και Σλαβομακεδόνες, έχοντας την κοινή παρακαταθήκη των αγώνων, της ήττας και του ξεριζωμού της δεκαετίας του '40 συμβίωναν στους παιδικούς σταθμούς, στα σχολεία, στη δουλειά, στις λέσχες των συλλόγων, στις κομματικές διαδικασίες, στη γειτονιά για πολλές δεκαετίες. Τα παιδιά των Σλαβομακεδόνων, πέραν της ντόπιας γλώσσας στην εκάστοτε χώρα φιλοξενίας, μάθαιναν ελληνικά, συμμετείχαν στις εθνικές εορτές για το 1821, ενώ οι γονείς τους συμμετείχαν στις κομματικές διαδικασίες του ΚΚΕ και στις δράσεις των συλλόγων του. Παράλληλα όμως η διατήρηση της ελληνικότητας δεν κατέπνιγε την ανάγκη των Σλαβομακεδόνων να αναπτύξουν τη γλωσσική, εθνοτική και πολιτιστική ιδιαιτερότητά τους. Τα παιδιά διδάσκονταν στα σχολεία και τη μακεδονική γλώσσα, γιόρταζαν στα σχολεία και στις λέσχες τις μακεδονικές εθνικές εορτές, όπως την εξέγερση του Ίλιντεν, ενώ οι γονείς τους διάβαζαν κομματικά περιοδικά, εφημερίδες και άκουγαν ραδιοφωνικές εκπομπές στη γλώσσα τους μέχρι το 1976³⁹¹. Άλλωστε μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '70 πολλοί Σλαβομακεδόνες ανέμεναν τον επαναπατρισμό τους στην Ελλάδα μαζί με τους υπολοίπους έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες, καθώς ούτε οι μεν, ούτε οι δε δεν είχαν πάρει την ιθαγένεια της χώρας που τους φιλοξενούσε³⁹². Συνεπώς, οι όποιες εντάσεις μεταφέρθηκαν εντός της κοινότητας Ελλήνων και Σλαβομακεδόνων στις ανατολικές χώρες ήταν σε μεγάλο βαθμό εξωγενείς και σχετιζόνταν με τις σχέσεις των ανατολικών

³⁸⁹ Ρίκι Βαν Μπούσχοτεν, *ό.π.*, σ. 45. Το σε ποιο βαθμό επέδρασαν οι διαφορές Ελλήνων και Σλαβομακεδόνων εντός της προσφυγικής κοινότητας στις ανατολικές χώρες είναι υπό συζήτηση. Μια μειοψηφική κοινότητα με εσωτερικές διαφοροποιήσεις, όπως οι πολιτικοί πρόσφυγες, που δραστηριοποιούνταν στο περιβάλλον της επικρατούσας κοινότητας, τον ντόπιο πληθυσμό των χωρών υποδοχής, μπορούσε είτε να παραμερίσει τις διαφορές της και να συσπειρωθεί, είτε οι μειοψηφίες εντός αυτής να διαχωριστούν και απορροφηθούν ευκολότερα από την επικρατούσα κοινότητα. Για την άποψη πως οι διαφορές Ελλήνων και Σλαβομακεδόνων υποχώρησαν στις λαϊκές δημοκρατίες, καθώς υπερίσχυσε η κοινή προσφυγική ιδιότητα βλ. Τερέζα Βόρλοβα, «“Εμείς οι Έλληνες είμαστε σχιζοφρενείς: Η καρδιά μας ανήκει εκεί, το σώμα μας εδώ”. Εμείς και οι άλλοι: Η συγκατοίκηση των ελλήνων προσφύγων με την πλειονοτική τσεχική κοινωνία», στο Katerina Kralova – Κώστας Τσίβος (επιμ.), *Στέγνωσαν τα δάκρυστά μας. Έλληνες πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 224. Αντιθέτως, για την άποψη πως οι διαφορές μεταξύ Ελλήνων και Σλαβομακεδόνων, όπως η γλώσσα, έπαιξαν ρόλο στην εκπαιδευτική, εργασιακή και κοινωνική προσαρμογή βλ. Γιαν Πρόχαζκα, «Μπήκα στο βαγόνι φωνάζοντας: “Παιδιά ανάσταση! Εδώ πέρα μιλάνε όπως στα μέρη μας!”». Το μακεδονικό στοιχείο στην ελληνική προσφυγιά», στο Katerina Kralova – Κώστας Τσίβος (επιμ.), *Στέγνωσαν τα δάκρυστά μας. Έλληνες πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 210-211.

³⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 47.

³⁹¹ Στο ίδιο, σ. 54. Για το ίδιο ζήτημα βλ. Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ...*, *ό.π.*, σ. 126 και 137.

³⁹² Keith Brown, «Τα “παιδιά – παπούδες” της Μακεδονίας: Διεθνικές πολιτικές μνήμης, εξορίας και επιστροφής, 1948 – 1988», στο Βασίλης Γούναρης – Ιάκωβος Μιχαηλίδης (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, Αθήνα, Πατάκη, 2004, σ. 137-138.

χωρών και Γιουγκοσλαβίας, με τις μετέπειτα εξελίξεις στην Ελλάδα με τον επαναπατρισμό των ελλήνων πολιτικών προσφύγων μετά το 1974 καθώς και με τη δραστηριότητα της μακεδονικής και ελληνικής ομογένειας στη Δύση από τη δεκαετία του '70 και έπειτα³⁹³.

Το δεύτερο μέρος των Σλαβομακεδόνων που εγκατέλειψαν την Ελλάδα μετά τον εμφύλιο κατέληξαν, όπως προείπαμε στη Γιουγκοσλαβία. Οι περίπλοκες σχέσεις της Γιουγκοσλαβίας με την ΕΣΣΔ και τις υπόλοιπες σοσιαλιστικές χώρες, σχέσεις που πέρασαν από ιδιαίτερα εχθρικά στάδια, ειδικά τα πρώτα χρόνια μετά τη ρήξη Τίτο – Στάλιν το 1948³⁹⁴, απέκοψαν το σώμα των Σλαβομακεδόνων που κατέφυγαν στη Γιουγκοσλαβία από τους υπόλοιπους πολιτικούς πρόσφυγες των ανατολικών χωρών. Ενώ από το 1948 πολλοί Σλαβομακεδόνες δήλωναν ότι είχαν μακεδονική εθνότητα στο βιβλιάριο των αξιωματικών του ΔΣΕ ή στα χαρτιά του γάμου τους³⁹⁵, η πλειοψηφία των Σλαβομακεδόνων που κατέφυγαν στη Γιουγκοσλαβία μετά τον εμφύλιο αρνήθηκαν, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια, να πάρουν τη μακεδονική ιθαγένεια από ΛΔΜ³⁹⁶. Έχει μεγάλο ενδιαφέρον πως από τους 20.000 Σλαβομακεδόνες που κατέφυγαν στη Γιουγκοσλαβία μόνο οι 6.050 είχαν πάρει τη μακεδονική ιθαγένεια μέχρι το 1952, ενώ την ίδια στιγμή περισσότεροι από 3.000 είχαν δηλώσει στο ελληνικό προξενείο στα Σκόπια την πρόθεσή τους να επιστρέψουν στην Ελλάδα³⁹⁷. Σε αντίθεση με το αφήγημα του ελληνικού κράτους τα χρόνια της μεταπολίτευσης, ότι δηλαδή οι Σλαβομακεδόνες απαρνήθηκαν το παρελθόν τους και πήραν μαζικά και αμέσως τη μακεδονική ιθαγένεια, τα στοιχεία της ΛΔΜ υποστήριζαν πως περίπου το 25% των Σλαβομακεδόνων που κατέφυγαν στα εδάφη της επιθυμούσαν να επαναπατριστούν στην Ελλάδα μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '50³⁹⁸. Σταδιακά, από τα μέσα της δεκαετίας του '50, μετά τη σχετική εξομάλυνση των σχέσεων της Γιουγκοσλαβίας με το σοσιαλιστικό μπλοκ, υπήρξε ένα ρεύμα μετακίνησης Σλαβομακεδόνων από την ΕΣΣΔ και τις ανατολικές χώρες προς τη ΛΔΜ, καθώς η Γιουγκοσλαβία υποσχόταν προνομιακούς όρους μεταχείρισης σε όσους επρόκειτο να εγκατασταθούν στα εδάφη

³⁹³ Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ...*, ό.π., σ. 159-160.

³⁹⁴ Γιαν Πρόχαζκα, ό.π., σ. 190.

³⁹⁵ Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ...*, ό.π., σ. 199, υποσημείωση 26.

³⁹⁶ Ιάκωβος Μιχαηλίδης, «Σλαβομακεδόνες πρόσφυγες ...», ό.π., σ. 43.

³⁹⁷ Ιάκωβος Μιχαηλίδης, «Σλαβομακεδόνες πολιτικοί ...», ό.π., σ. 67.

³⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 67. Βέβαια πάντα είμαστε επιφυλακτικοί απέναντι σε κρατικές εκθέσεις, ειδικά αν αναλογιστούμε τις ισορροπίες που ήθελε να κρατήσει η Γιουγκοσλαβία εκείνα τα χρόνια μεταξύ Δύσης και ΕΣΣΔ – ανατολικού μπλοκ. Ακόμη και αν αυτές οι εκθέσεις ήταν αλλοιωμένες, που στη συγκεκριμένη περίπτωση η επιθυμία επαναπατριsmού των Σλαβομακεδόνων στην Ελλάδα θα μπορούσε να είναι και δυσφημιστική για τις ενταξιακές ικανότητες και το αλυτρωτικό αφήγημα της Γιουγκοσλαβίας, αποτύπωναν μια κοινωνική τάση εντός των ανθρώπων της κοινότητας.

της και έπαιρναν τη μακεδονική ιθαγένεια³⁹⁹. Μ' αυτόν τον τρόπο ενώ οι Σλαβομακεδόνες στις ανατολικές χώρες αντιπροσώπευαν αρχικά το 35% της κοινότητας των ελλήνων πολιτικών προσφύγων, όπως αναφέραμε και πριν, με τις μετακινήσεις προς τη Γιουγκοσλαβία κατέληξαν να αντιπροσωπεύουν το 20% της προσφυγικής κοινότητας⁴⁰⁰. Το ρεύμα μακεδονικής μετακίνησης από τις κοινότητες των πολιτικών προσφύγων στη Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Μακεδονίας⁴⁰¹ συνεχίστηκε και τις επόμενες δεκαετίες, ειδικά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '70⁴⁰².

Την ίδια στιγμή που υπήρχε ένα ρεύμα μακεδονικής κίνησης από τις κοινότητες της ανατολικής Ευρώπης στη Γιουγκοσλαβία, δημιουργούνταν ένα παράλληλο ρεύμα κίνησης προς τους υπερπόντιους προορισμούς της Αμερικής, της Αυστραλίας και του Καναδά⁴⁰³. Σ' αυτές τις χώρες τα παιδιά του εμφυλίου συνάντησαν τις προηγούμενες γενιές μακεδόνων, οι οποίοι είχαν εγκαταλείψει τη μακεδονική ύπαιθρο στις αρχές του 20ού αιώνα⁴⁰⁴. Με κοινό κρικό την καταγωγή, τη θρησκεία και άλλα πολιτιστικά στοιχεία δημιουργήθηκαν διάφοροι μακεδονικοί σύλλογοι, οι οποίοι με την οικονομική ενίσχυση των διαφόρων λόμπυ δεν άργησαν να βγουν στη λεωφόρο της πολιτικής⁴⁰⁵. Ιδιαίτερα τη δεκαετία του '70, παράλληλα με τις ελληνικές αποκαλύψεις των ανασκαφών του Μανόλη Ανδρόνικου στη Βεργίνα⁴⁰⁶, μια νέα γενιά επιστημόνων της μακεδονικής διασποράς προσπαθούσε να γράψει την Ιστορία της πατρίδας που εγκατέλειψε και να ανακαλύψει τις ρίζες της στρεφόμενη και αυτή στην αρχαιότητα⁴⁰⁷.

³⁹⁹ Ρίκι Βαν Μπούσχοτεν, *ό.π.*, σ. 49. Για το ίδιο ζήτημα βλ. Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ...*, *ό.π.*, σ. 159. Συγκεκριμένα, οι σχέσεις Γιουγκοσλαβίας – ΕΣΣΔ ομαλοποιήθηκαν μετά το 1955 χωρίς όμως να αποκατασταθούν πλήρως, όπως αποδείχθηκε και από τη στάση του Βελιγραδίου απέναντι στα γεγονότα της Ουγγαρίας το 1956 και της Τσεχοσλοβακίας το 1968. Για το ζήτημα αυτό βλ. Keith Brown, *ό.π.*, σ. 115.

⁴⁰⁰ Πλέον από τους 60.000 πολιτικούς πρόσφυγες στις ανατολικές χώρες οι εκτός Γιουγκοσλαβίας Σλαβομακεδόνες αριθμούσαν κοντά στους 12.000. Για το ζήτημα αυτό βλ. Ρίκι Βαν Μπούσχοτεν, *ό.π.*, σ. 51.

⁴⁰¹ Η Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας μετονομάστηκε σε Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Μακεδονίας το 1963. Για το ζήτημα αυτό βλ. Κατερίνα Τσέκου, *Έλληνες ...*, *ό.π.*, σ. 58, υποσημείωση 49.

⁴⁰² Μετά το 1976, έτος κατάργησης του σλαβομακεδονικού Τύπου και των σλαβομακεδονικών σχολικών τάξεων εντός των κοινοτήτων των ελλήνων πολιτικών προσφύγων, οι λιγοστοί Σλαβομακεδόνες που παρέμειναν στις σοσιαλιστικές χώρες με τους υπόλοιπους πολιτικούς πρόσφυγες που δεν είχαν ακόμη επαναπατριστεί στην Ελλάδα, ήταν κυρίως άνθρωποι της δεύτερης και της τρίτης γενιάς που είχαν συνάψει μεικτούς γάμους στις χώρες φιλοξενίας. Για το ζήτημα αυτό βλ. Κατερίνα Σουλτανιά, *Η ελληνική ...*, *ό.π.*, σ. 25.

⁴⁰³ Έφη Γαζή, *ό.π.*, σ. 253.

⁴⁰⁴ Keith Brown, *ό.π.*, σ. 124.

⁴⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 130 και 136.

⁴⁰⁶ Στρατής Μπουρνάζος – Αθηνά Σκουλαρίκη – Λεωνίδα Εμπειρικός, *ό.π.*, σ. 145.

⁴⁰⁷ Ιάκωβος Μιχαηλίδης, «Σλαβομακεδόνες πολιτικοί ...», *ό.π.*, σ. 79.

Το ελληνικό κράτος πάλι, προσπαθούσε και αυτό, όπως έκανε η Γιουγκοσλαβία με τους μακεδόνες της διασποράς, να συσφίξει τις σχέσεις του με την ελληνική ομογένεια στον Καναδά, στην Αμερική και στην Αυστραλία. Ειδικά μετά το 1974 το εθνικό κέντρο άρχισε να αναπτύσσει στενούς δεσμούς με την ελληνική διασπορά⁴⁰⁸. Μ' αυτόν τον τρόπο ομογενειακές κοινότητες Ελλήνων από τη Μακεδονία και Σλαβομακεδόνων λειτουργούσαν ανταγωνιστικά δημιουργώντας ένα ιδιαίτερο φαινόμενο διεθνικού εθνικισμού⁴⁰⁹. Άλλωστε, σ' ένα κόσμο στον οποίο ο διπολισμός έπνεε τα λοίσθια και η αυγή της παγκοσμιοποίησης αχνοφαινόταν, οι πολιτικές των εθνών – κρατών έδιναν χώρο και στις δραστηριότητες υπερεθνικών σχηματισμών, όπως ήταν οι οργανώσεις μεταναστών και ομογενών⁴¹⁰.

5.3 Η αδύνατη επιστροφή

Με την πανηγυρική εξαίρεση των Σλαβομακεδόνων από τον ελεύθερο επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων στην Ελλάδα το 1983, με τον αποκλεισμό τους από οποιαδήποτε υλική διεκδίκηση, όπως αυτό κατέστη σαφές με τους νόμους για τις περιουσίες, τα ασφαλιστικά και συνταξιοδοτικά δικαιώματα το 1985⁴¹¹ καθώς και με τον αποκλεισμό τους από το νόμο για την άρση των συνεπειών του εμφυλίου το 1989, ήταν δεδομένο πως οι σχέσεις Ελλήνων και Σλαβομακεδόνων είτε στις εναπομείνουσες κοινότητες των ανατολικών χωρών, είτε στις κοινότητες των ομογενειών στη Δύση θα δηλητηριάζονταν. Αυτή η ένταση που κυοφορήθηκε στις προσφυγικές και ομογενειακές κοινότητες Ελλήνων και Μακεδόνων θα μεταφερόταν μετά το 1991 και στο εσωτερικό των εθνικών κέντρων με τη νέα διάσταση που θα έπαιρνε το Μακεδονικό ζήτημα μετά τη διάλυση της ενιαίας Γιουγκοσλαβίας⁴¹². Με την εξαίρεση των Σλα-

⁴⁰⁸ Μια σειρά εθνικών και διπλωματικών επεισοδίων μετά το 1974, όπως το Κυπριακό, οι ελληνοτουρκικές σχέσεις και το Μακεδονικό δημιούργησαν ισχυρούς δεσμούς μεταξύ του εθνικού κέντρου και της ομογένειας. Για το ζήτημα αυτό βλ. Αλέξανδρος Κιτροέφ, «Η μεταπολεμική μετανάστευση», στο Ιωάννης Χασιώτης – Όλγα Κατσαριδής - Hering – Ευρυδίκη Αμπατζή (επιμ.), *Οι Έλληνες στη Διασπορά: 15^{ος} – 21^{ος} αιώνας*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2006, σ. 86. Για το ίδιο ζήτημα βλ. Μαρία Βεργέτη, *ό.π.*, σ. 18.

⁴⁰⁹ Έφη Γαζή, *ό.π.*, σ. 256.

⁴¹⁰ Βαγγέλης Καραγιάννης, *ό.π.*, σ. 25. Στο πλαίσιο συνεργασίας του εθνικού κέντρου με τη διασπορά του, το έθνος «από – εδαφοποιήθηκε» και «οικουμενικοποιήθηκε». Για το ζήτημα αυτό βλ. Γιώτα Τουργέλη, *ό.π.*, σ. 49.

⁴¹¹ Keith Brown, *ό.π.*, σ. 138.

⁴¹² Ρίκι Βαν Μπούσχοτεν, *ό.π.*, σ. 68-69. Ήδη από το 1989 διοργανώνονταν στην πόλη των Σκοπίων συναντήσεις «παιδιών – προσφύγων». Αυτές οι ομάδες συγκροτούσαν συλλόγους «αιγαιατών» Μακεδόνων και κατηγορούσαν ευθέως την Ελλάδα για τον διωγμό των Σλαβομακεδόνων του εμφυλίου και για την καταπάτηση των δικαιωμάτων της μακεδονικής μειονότητας, που θεωρούσαν ότι υφίσταντο ακόμη στην χώρα μας. Για το ζήτημα αυτό βλ. Κωνσταντίνος Κατσάνος, «Πρόσφυγες, προσφυγικές μνήμες και αλυτρωτισμός στην ΠΓΔΜ», στο Βασίλης Γούναρης – Ιάκωβος Μιχαηλίδης (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, Αθήνα, Πατάκη, 2004, σ. 180.

βομακεδόνων από τις διατάξεις για τον επαναπατρισμό το ελληνικό κράτος ήθελε να αποφύγει τη δημιουργία μειονοτικού ζητήματος στα βόρεια σύνορά του και γι' αυτό το λόγο δεν προχώρησε ποτέ σε διακρατική συμφωνία με τη Γιουγκοσλαβία, όπως έπραξε με τις σοσιαλιστικές χώρες στις οποίες βρίσκονταν οι υπόλοιποι πολιτικοί πρόσφυγες⁴¹³. Θεωρητικά το ελληνικό κράτος μπορούσε να δεχθεί μόνο τους Σλαβομακεδόνες, οι οποίοι είχαν δηλώσει ελληνική εθνικότητα στις σοσιαλιστικές χώρες⁴¹⁴. Αυτοί θα έπρεπε να ζητήσουν ξανά την ελληνική υπηκοότητα με την προϋπόθεση ότι θα έφεραν την αρχική ληξιαρχική πράξη της βάπτισής τους⁴¹⁵. Πρακτικά όμως, κανένας Σλαβομακεδόνας δεν ενέπιπτε στους παραπάνω όρους και αν κάποιος ήταν διατεθειμένος να απορρίψει τη μακεδονική ιθαγένεια που είχε αποκτήσει θα γυρνούσε στη Ελλάδα χωρίς να έχει το δικαίωμα σύνταξης, ασφάλισης και αναγνώρισης των δεδουλευμένων του στη Γιουγκοσλαβία, ενώ δε θα είχε κανένα δικαίωμα πάνω σε περιουσιακά στοιχεία που του άνηκαν στο παρελθόν⁴¹⁶.

Ενώ το ελληνικό κράτος έκλεινε τις πόρτες στους χιλιάδες Σλαβομακεδόνες, οι οποίοι μέχρι το 1949 υπήρξαν πολίτες αυτής της χώρας, ενδιαφέρον παρουσίαζε και η στάση που κράτησαν οι ίδιοι οι πολιτικοί πρόσφυγες και οι φορείς τους απέναντι στους Σλαβομακεδόνες. Τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια οι πολιτικοί πρόσφυγες και οι σύλλογοί τους διεκδικούσαν τον επαναπατρισμό όλων των προσφύγων χωρίς να τους διαχωρίζουν σε Έλληνες και Σλαβομακεδόνες από τη στιγμή εξάλλου που όλοι ανεξαιρέτως υπήρξαν έλληνες πολίτες. Από τη στιγμή που το ελληνικό κράτος προχώρησε στο διαχωρισμό των πολιτικών προσφύγων σε Έλληνες και Σλαβομακεδόνες, ανάγοντας μ' αυτόν τον τρόπο την εθνικότητα ως κριτήριο έγκρισης ή απόρριψης του επαναπατρισμού, οι σύλλογοι των επαναπατρισθέντων στηλίτευαν τον διαχωρισμό αυτό αρχικά με αρκετά προσεκτικό τρόπο⁴¹⁷. Συγκεκριμένα, ο αποκλεισμός

⁴¹³ Κατερίνα Τσέκου, *ό.π.*, σ. 199. Σε μια περίοδο που οι ταραγμένες ελληνοτουρκικές σχέσεις περιέπλεκαν τις σχέσεις του ελληνικού κράτους με τη μουσουλμανική μειονότητα, η Ελλάδα ήθελε να αποφύγει πάση θυσία την αναγέννηση μιας δεύτερης μειονότητας, σλαβομακεδονικής στη συγκεκριμένη περίπτωση, εντός της επικρατείας της. Έτσι, το ενδεχόμενο μιας περαιτέρω αναστάτωσης της πληθυσμιακής ομοιογένειας στα βόρεια σύνορα της Ελλάδας ήταν και ο βασικός λόγος αποκλεισμού των σλαβομακεδόνων πολιτικών προσφύγων από τον ελεύθερο επαναπατρισμό. Για το ζήτημα αυτό βλ. Μάγδα Φυτιλή, «Μεταπολίτευση ...», *ό.π.*, σ. 217.

⁴¹⁴ Αυτό όμως δεν συνέβη, καθώς οι Σλαβομακεδόνες είχαν δηλώσει μακεδονική εθνικότητα και μετά από ένα σημείο πήραν και μακεδονική ιθαγένεια, τουλάχιστον όσοι κατέληξαν στη Γιουγκοσλαβία.

⁴¹⁵ Γιαν Πρόχαζκα, *ό.π.*, σ. 207.

⁴¹⁶ Στο ίδιο, σ. 208-209. Για το ίδιο ζήτημα βλ. Χριστίνα Βαμβούρη – Δημάκη, «Ζητήματα ...», *ό.π.*, σ. 119.

⁴¹⁷ Είναι χαρακτηριστικό πως στις δηλώσεις των κομμάτων και των προσφυγικών συλλόγων σχετικά με τον ελεύθερο επαναπατρισμό του 1983 δεν γινόντουσαν καθαρές αναφορές στον όρο «Σλαβομακεδόνες». Τόσο από την πλευρά των συλλόγων που προβληματιζόνταν για τον διαχωρισμό του προσφυγικού κόσμου σε «κατηγορίες», όσο και από την πλευρά της Νέας Δημοκρατίας, η οποία απαιτούσε

των Σλαβομακεδόνων από τον ελεύθερο επαναπατρισμό του 1983, από την ένταξη στους ασφαλιστικούς οργανισμούς και από την επιστροφή των περιουσιών το 1985 προκάλεσε την αντίδραση των προσφυγικών συλλόγων, οι οποίοι καταδίκασαν τον αποκλεισμό μερίδας της κοινότητας των πολιτικών προσφύγων. Ωστόσο η ισχνή αναφορά στους όρους «Σλαβομακεδόνες» ή «σλαβόφωνοι» πρόδιδε μια αμηχανία, η οποία θα μπορούσε να εξηγηθεί αν σκεφτούμε πως ένας από τους λόγους που χιλιάδες άνθρωποι εκδιώχθηκαν, στερήθηκαν την ιθαγένειά τους, υπέμειναν έναν αναγκαστικό και μακροχρόνιο εκπατρισμό οφειλόταν, μεταξύ άλλων, και στις παλιές θέσεις των ελλήνων κομμουνιστών σχετικά με το Μακεδονικό ζήτημα⁴¹⁸. Τα επόμενα χρόνια, ειδικά από το 1985 και έπειτα, οι αναφορές των προσφυγικών συλλόγων για τους αποκλεισμένους Σλαβομακεδόνες πλήθαιναν. Το βασικό επιχείρημα ήταν πως δεν γινόταν να αποκλείονται άνθρωποι, οι οποίοι υπήρξαν έλληνες πολίτες, είχαν γεννηθεί στην Ελλάδα, κάποιοι είχαν ακόμη συγγενείς εδώ, είχαν δουλέψει και είχαν αγωνιστεί τόσο στο Αλβανικό Μέτωπο απέναντι στους εισβολείς, όσο και στην Κατοχή απέναντι στους κατακτητές⁴¹⁹. Η «αναχρονιστική» διάκριση με βάση το γένος, η οποία απέκλειε τους «αλλόφωνους» ή «σλαβόγλωσσους»⁴²⁰ στηλιτευόταν ως «ρατσι-

την εξαίρεση μερικών «κατηγοριών ατόμων», η αναφορά στο Μακεδονικό υπήρχε μέσω υπαινιγμών και προσεκτικών διατυπώσεων. Οι προερχόμενοι από τους κύκλους του ΠΑΣΟΚ μόνο μιλούσαν καθαρά για το ζήτημα των Σλαβομακεδόνων, προκειμένου να αποδείξουν πως ο αποκλεισμός τους αποτελούσε υπεύθυνη στάση και απαντούσε πειστικά στα φοβικά σύνδρομα της δεξιάς. Για το ζήτημα αυτό βλ. «με εξαίρεση τη Νέα Δημοκρατία κόμματα – πολιτικοί επικροτούν την απόφαση», εφ. *Έθνος*, Αριθ. φύλλου 389, 28 Δεκεμβρίου 1982, σ. 2. Ακόμη, βλ. «Στο κενό προσπάθεια δημιουργίας θέματος για Σλαβομακεδόνες», εφ. *Ελευθεροτυπία*, Έτος 8, Αριθ. φύλλου 2223, 28 Δεκεμβρίου 1982, σ. 1.

⁴¹⁸ Το ΚΚΕ μετά το 1974 διαφοροποιήθηκε από παλιότερες θέσεις που είχε για το Μακεδονικό. Αφενός μεν, η πληθυσμιακή σύνθεση των κατοίκων της βορείου Ελλάδος είχε αλλάξει μετά το 1949, αφετέρου δε, οι ιδιαίτερες συνθήκες κάτω από τις οποίες πάρθηκαν κρίσιμες αποφάσεις, είτε λόγω της επιρροής που ασκούσε τη δεκαετία του '20 το Κομμουνιστικό Κόμμα Βουλγαρίας στην Κομιντέρν, είτε λόγω της δύσκολης φάσης που βρέθηκε ο ΔΣΕ το 1949, πλέον εξέλειπαν. Τέλος, τα πρώτα χρόνια της νομιμοποίησής του το ΚΚΕ απέφευγε τις αναφορές για το Μακεδονικό και τον εμφύλιο, σε αντίθεση με μερίδα του αστικού στρατοπέδου που τις χρησιμοποιούσε ακόμη ως αποδεικτικό της «προδοσίας» των κομμουνιστών, και εστίαζε στο αφήγημα της Εθνικής Αντίστασης για τη δεκαετία του '40. Έπρεπε να φτάσουμε στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '80 ώστε οι επαναπατρισθέντες πολιτικοί πρόσφυγες να διεκδικήσουν την αναγνώρισή τους και με την ταυτότητα του μαχητή του ΔΣΕ, ζητώντας παράλληλα την επιστροφή των Σλαβομακεδόνων συνοδοιπόρων τους. Η επίσκεψη του Χαρίλαου Φλωράκη στη Φλώρινα την επέτειο των 50 χρόνων από την ίδρυση του ΔΣΕ σηματοδοτούσε και συμβολικά την εξέλιξη στην αναμέτρηση των ελλήνων παρτιζάνων με το παρελθόν τους. Για το ζήτημα αυτό βλ. Στρατής Μπουρνάζος – Αθηνά Σκουλαρίκη – Λεωνίδα Εμπειρικός, *ό.π.*, σ. 156. Ακόμη, βλ. Ελένη Πασχαλούδη, «Η δεκαετία ...», *ό.π.*, σ. 132. Τέλος, βλ. Νίκος Μαραντζίδης, «Το τριπλό τραύμα: η μνήμη του Εμφυλίου Πολέμου στην κομμουνιστική Αριστερά», στο Νίκος Δεμερτζής – Ελένη Πασχαλούδη – Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 181.

⁴¹⁹ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος ΙΧ, Τεύχος 51, Σεπτέμβρης – Οκτώβριος 1989, σ. 11.

⁴²⁰ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος 10^{ος}, Τεύχος 55, Μάης – Ιούνιος 1990, σ. 10.

στική μεταχείριση ελλήνων πολιτών»⁴²¹. Στην ίδια γραμμή κινούταν και η ομιλία του Χαρίλαου Φλωράκη στην ιστορική συζήτηση στη Βουλή για την άρση των συνεπειών του εμφυλίου στις 29 Αυγούστου του 1989⁴²².

Εν τέλει, η Ελλάδα γύρισε οριστικά την πλάτη στους Σλαβομακεδόνες ακόμη και αν υπήρξαν για μια περίοδο πολίτες αυτής της χώρας. Ο αποκλεισμός αυτός έπαιξε ρόλο στην αναζωπύρωση των εθνικιστικών και αλυτρωτικών τάσεων στις μακεδονικές κοινότητες των «αιγαιατών» της ομογένειας, της Γιουγκοσλαβίας αλλά και στους κύκλους ορισμένων ελλήνων πολιτών στη δυτική περιφέρεια της ελληνικής Μακεδονίας, όπως στη Φλώρινα, οι οποίοι εξακολουθούσαν να αισθάνονται εθνικά και πολιτισμικά Μακεδόνες⁴²³. Δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε πως σε ορισμένες περιπτώσεις οι απόγονοι των σλαβομακεδόνων παρτιζάνων πρωτοστατούσαν στις αντιδραστικές και κιτς συγκεντρώσεις στα Σκόπια, στο Μόντρεαλ και στο Σύδνεϋ την εποχή του Γλιγκόροφ και του Γκρούεφσκι, περίοδο που η καπιταλιστική παλινόρθωση χόρευε ταγκό με τις εμφύλιες συρράξεις και την εξάπλωση της φτώχειας στη γειτονιά των Βαλκανίων. Οι περισσότεροι Σλαβομακεδόνες της πρώτης γενιάς των πολιτικών προσφύγων δεν ζουν σήμερα, ενώ τα παιδιά και τα εγγόνια τους, πολλές φορές⁴²⁴, δεν κατάφεραν να επισκεφτούν τα χωριά των γονιών και των παππούδων τους ούτε καν με την ιδιότητα του τουρίστα⁴²⁵.

⁴²¹ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α΄, Χρόνος 10^{ος}, Τεύχος 57, Οκτώβρης – Νοέμβρης – Δεκέμβρης 1990, σ. 10.

⁴²² *Εθνική Αντίσταση*, Τεύχος 63, Ιούλης – Αύγουστος – Σεπτέμβρης 1989, σ. 25. Από την πλευρά του ΠΑΣΟΚ ο μόνος που έθετε το θέμα της επιστροφής των Σλαβομακεδόνων στον Τύπο και στο Κοινοβούλιο ήταν ο βουλευτής Φλώρινας και μετέπειτα Υφυπουργός, Γιώργος Λιάνης. Για το ζήτημα αυτό βλ. Στρατής Μπουρνάζος – Αθηνά Σκουλαρίκη – Λεωνίδα Εμπεϊρικός, *ό.π.*, σ. 157.

⁴²³ Ειρήνη Λαγάνη, *Το «παιδομάζωμα» και οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις 1949 – 1953. Μια κριτική προσέγγιση*, Αθήνα, Σιδέρης, 1996, σ. 151.

⁴²⁴ Το καλοκαίρι του 1996 και ύστερα το 2003 υπήρξαν νομοθετικές ρυθμίσεις, ώστε να υπάρχει η δυνατότητα ολιγοήμερων επισκέψεων με ειδική άδεια χωρίς σύνθετες και γραφειοκρατικές διαδικασίες για τους «μη Έλληνες το γένος». Για το ζήτημα αυτό βλ. Βασίλης Γούναρης, *ό.π.*, σ. 22. Ακόμη, βλ. Χριστίνα Βαμβούρη – Δημάκη, *Πρόσφυγες ...*, *ό.π.*, σ. 277.

⁴²⁵ Γιώργος Κουμαρίδης, «Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου», *Αρχειοτάξιο*, Τεύχος 6, Μάιος 2004, σ. 181.

Επίλογος

Άραγε η ανάγκη για επαναπατρισμό επιλέχθηκε καθολικά από την πολυάριθμη κοινότητα των ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις λαϊκές δημοκρατίες; Τι συμπεράσματα θα μπορούσαμε να βγάλουμε για την επιθυμία δεκάδων χιλιάδων ανθρώπων να επιστρέψουν σε μια πατρίδα που τους εκδίωξε και σ' ένα κράτος που φάνηκε απρόθυμο να τους απορροφήσει και να τους εντάξει ομαλά και καθολικά; Εξυπηρετούσε περισσότερο αυτή η ανάγκη για επιστροφή στην Ελλάδα οικονομικούς ή πολιτικούς, κοινωνικούς και συναισθηματικούς σκοπούς; Μήπως ήταν συνδυασμός όλων των παραπάνω; Βάσει των παραπάνω τι συμπεράσματα μπορούμε να βγάλουμε για την κοινότητα των ελλήνων πολιτικών προσφύγων; Τελικά, όσοι αποφάσισαν να επιστρέψουν αποδέχθηκαν παθητικά τις κρατικές πολιτικές ένταξης και αποκατάστασης; Προτίμησαν την ιδιότευση και την ατομική διεκδίκηση ή με όχημα τους προσφυγικούς συλλόγους συνέχισαν έναν τρόπο ζωής και οργάνωσης που είχαν μάθει ήδη από τη δεκαετία του '40;

Από τον συνολικό αριθμό των πολιτικών προσφύγων έχει σημασία να θυμόμαστε πως ένα μόνο μέρος τους, αν και πλειοψηφικό, αποφάσισε να επιστρέψει στην Ελλάδα. Εξαιρώντας την ομάδα των Σλαβομακεδόνων, η οποία αποκλείστηκε ούτως η άλλως κατηγορηματικά από το ελληνικό κράτος, περίπου 12.116 άτομα επέλεξαν να παραμείνουν στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες⁴²⁶. Απ' αυτούς τους ανθρώπους που παρέμειναν στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες, η συντριπτική πλειοψηφία ήταν πρόσφυγες δεύτερης και τρίτης γενιάς και πολύ συχνά άνθρωποι που είχαν προκύψει από μεικτούς γάμους ή είχαν οι ίδιοι συνάψει μεικτούς γάμους. Θα είχε ενδιαφέρον να μάθουμε αν το κριτήριο παραμονής αυτών των ανθρώπων στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες, πέραν των κοινωνικών παραγόντων όπως οι μεικτοί γάμοι, σχετίζονταν και με το βιοτικό τους επίπεδο αλλά και το συνολικότερο βιοτικό επίπεδο της χώρας που διέμεναν. Για παράδειγμα, η δεύτερη και η τρίτη γενιά πολιτικών προσφύγων στην

⁴²⁶ Κούλα Κασσιμάτη, *Πολιτικοί πρόσφυγες από τις ανατολικές χώρες. Κοινωνική και οικονομική τους ένταξη*, Αθήνα, Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού – Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, 1992, σ. 34. Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΠΕΕΠΠ πάλι το Δεκέμβρη του 1991, περίπου την ίδια περίοδο με τη μελέτη της Κασσιμάτη, στις χώρες φιλοξενίας παρέμεναν 18.650 άτομα εκ των οποίων οι 6.750 σκόπευαν να επαναπατριστούν άμεσα. Συγκεκριμένα 5.000 άτομα διέμεναν ακόμη στην Τασκένδη, 5.000 στην Πολωνία, 2.500 στη Βουλγαρία, 2.100 στην Τσεχοσλοβακία, 2.000 στην Ουγγαρία, 1.300 στη Ρουμανία και 750 στη ΓΛΔ. Για το ζήτημα αυτό βλ. *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος 12^{ος}, Τεύχος 63, Απρίλιος – Μάης – Ιούνιος 1992, σ. 11.

Τσεχοσλοβακία επαναπατρίστηκε κατά 75%⁴²⁷. Αυτό σήμαινε πως περίπου το ¼ των πολιτικών προσφύγων που μεγάλωσαν και γεννήθηκαν στην Τσεχοσλοβακία προτίμησαν να μην επαναπατριστούν. Ο αριθμός αυτός δεν ήταν διόλου ευκαταφρόνητος και αξίζει να αναρωτηθούμε αν οφειλόταν στο υψηλό βιοτικό επίπεδο αυτής της χώρας σε σχέση με άλλες χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ⁴²⁸.

Όσον αφορά πάλι τους πολιτικούς πρόσφυγες που επαναπατρίστηκαν, πώς μπορούμε να εξηγήσουμε αυτή τους την ανάγκη για επιστροφή; Από τα δεδομένα που έχουμε φαίνεται πως η πρώτη γενιά επέλεξε σχεδόν καθολικά τον επαναπατρισμό, ενώ οι επόμενες γενιές, η δεύτερη και η τρίτη, επαναπατρίστηκαν πλειοψηφικά. Σίγουρα η πρώτη γενιά πολιτικών προσφύγων είχε συναισθηματικό δέσιμο με την Ελλάδα καθώς σ' αυτόν τον τόπο μεγάλωσε, κοινωνικοποιήθηκε, εργάστηκε, ανέπτυξε δίκτυα και αγωνίστηκε στην πρώτη φάση της ζωής της. Η δεύτερη και η τρίτη γενιά πάλι είχε θαμπές αναμνήσεις από την Ελλάδα ή την γνώρισε μόνο από τις αφηγήσεις των μεγαλύτερων. Τα παιδιά και τα εγγόνια των πολιτικών προσφύγων που μεγάλωσαν και γεννήθηκαν στις σοσιαλιστικές χώρες ανέπτυξαν μια ιδεατή εικόνα για την Ελλάδα. Η εικόνα αυτή δεν ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα αλλά λειτουργούσε ως άξονας για τη χώρα που οι πολιτικοί πρόσφυγες ήθελαν να οικοδομήσουν μετά τον επαναπατρισμό τους. Έτσι και στις τρεις γενιές υπήρχε μια ισχυρή δόση συναισθηματισμού, νοσταλγίας και ιδεαλισμού. Αρκούσε όμως μόνο το συναίσθημα, για να οδηγήσει δεκάδες χιλιάδες ανθρώπους στην απόφαση να φύγουν από τις σοσιαλιστικές χώρες; Κατά τη γνώμη μου, και σε αντίθεση με τους οικονομικούς μετανάστες, οι προσφυγικοί πληθυσμοί μετακινούνται κυρίως για πολιτικούς λόγους. Όταν λοιπόν εξέλειψαν οι πολιτικοί λόγοι του εκπατρισμού, πολιτικά ήταν και πάλι τα κί-

⁴²⁷ Κατερίνα Κράλοβα – Κώστας Τσίβος, «“Όλοι στον πόλεμο! Όλα για τη νίκη!”: Ο Εμφύλιος πόλεμος και η αρχή της ελληνικής πολιτικής προσφυγιάς», στο *Katerina Kralova – Κώστας Τσίβος (επιμ.), Στέγνωσαν τα δάκρυνά μας. Έλληνες πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 80.

⁴²⁸ Το αν το βιοτικό επίπεδο έπαιξε αποκλειστικό ρόλο στην παραμονή των πολιτικών προσφύγων στη μια ή στην άλλη πρώην σοσιαλιστική χώρα δεν μπορεί να αποδειχθεί με βεβαιότητα. Τα στοιχεία της Κούλας Κασσιμάτη και της ΠΕΕΠΠ που παραθέσαμε στην παραπομπή 415 δεν επιβεβαιώνουν κάτι τέτοιο. Βέβαια τα στοιχεία αυτά συλλέχθηκαν στα τέλη του 1991, ακριβώς τον μήνα διάλυσης της ΕΣΣΔ, και έτσι οι οικονομικές επιπτώσεις της καπιταλιστικής παλινόρθωσης δεν είχαν ακόμη εκδηλωθεί στην πληρότητά τους. Έτσι, θα είχε ενδιαφέρον η ίδια έρευνα να γινόταν στα τέλη του '90 ή στα πρώτα χρόνια του 21^{ου} αιώνα για να δούμε σε τι βαθμό επηρέασε το βιοτικό επίπεδο την προσφυγική παραμονή σε κάθε χώρα ξεχωριστά. Τέλος, θα πρέπει να συνυπολογίζουμε και τον ισχυρό χαρακτήρα της τοπικής κοινότητας ως κριτήριο παραμονής ενός πολιτικού πρόσφυγα σε μια χώρα. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε πως οι κοινότητες που μέχρι σήμερα παραμένουν ιδιαίτερα ενεργές, συγκριτικά με όσες υπάρχουν στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες, είναι αυτές της Τασκένδης και του χωριού Μπελογιάννης στην Ουγγαρία, κοινότητες δηλαδή που, αν και βρίσκονταν πολύ κοντά σε πρωτεύουσες, ήταν περισσότερο γκετοποιημένες ή καλύτερα ήταν περισσότερο συμπαγείς σε σχέση άλλες κοινότητες πολιτικών προσφύγων.

νητρα του επαναπατρισμού. Ωστόσο πίσω από κάθε ανθρώπινη μετακίνηση, είτε αυτή είναι ατομική, είτε είναι οικογενειακή, είτε είναι οργανωμένη μετακίνηση μιας ομάδας – κοινότητας, πάντα υπάρχει η υλική προσδοκία για μια καλύτερη ζωή ή έστω μια ζωή ισάξια της υφισταμένης. Συνεπώς, αν η επιθυμία για επαναπατρισμό της πρώτης γενιάς είχε έντονα συναισθηματικά κίνητρα και εκδηλώθηκε μόλις η πολιτική συγκυρία ήταν ευνοϊκή, οι νεότερες γενιές, εξαιρώντας τους συζύγους των μεικτών γάμων και τα πολύ μικρά παιδιά που ακολουθούσαν παθητικά, είχαν και οικονομικές προσδοκίες με την επιστροφή τους στην Ελλάδα, ασχέτως αν σε αρκετές περιπτώσεις αυτές οι προσδοκίες διαψεύστηκαν με τραγικό τρόπο. Τα οικονομικά και τα συναισθηματικά – πολιτικά κίνητρα των πολιτικών προσφύγων για επιστροφή τους στην Ελλάδα συνυπήρχαν, αλληλοσυμπληρώνονταν και η δοσολογία τους υπήρξε διαφορετική για κάθε γενιά ξεχωριστά.

Τέλος, αξίζει να αναμετρηθούμε με το ερώτημα αν οι επαναπατρισθέντες αντιλαμβάνονταν της επιστροφής τους στην Ελλάδα ως μια αφετηρία νέων αγώνων⁴²⁹ ή αν το μόνο που ήθελαν ήταν να ζήσουν τα τελευταία τους χρόνια με ηρεμία και αξιοπρέπεια, όσον αφορά την πρώτη γενιά, ή να καταφέρουν να προσαρμοστούν στο νέο περιβάλλον και να συνεχίσουν τη ζωή τους προοδεύοντας και ευημερώντας, όσον αφορά τις νεότερες γενιές. Σίγουρα θα είχε ενδιαφέρον να δούμε σε ποιο βαθμό το ΚΚΕ, καθώς και τα πολιτικά και κοινωνικά ερεθίσματα των πολιτικών προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες επέδρασαν στη συνείδησή των νεότερων γενιών, στην πολιτική τους ταυτότητα, στην παραταξιακή τους ταύτιση αλλά και στη μετέπειτα εκλογική τους συμπεριφορά⁴³⁰. Ακόμη και στην πρώτη γενιά, η οποία είχε πολεμήσει με το αμπέχονο του ΔΣΕ τη δεκαετία του '40, θα είχε ενδιαφέρον να εντοπίσουμε σε ποιο βαθμό υπήρξε ιδιότευση ή προσέγγιση του ΠΑΣΟΚ⁴³¹; Η ύπαρξη προσφυγικών συλλόγων που διεκδικούσαν μαχητικά αξιοπρεπείς όρους επαναπατρισμού, εγκατάστα-

⁴²⁹ «Τα 60 χρόνια του ΚΚΕ και οι πολιτικοί πρόσφυγες», εφ. *Λευτεριά*, Χρόνος 30, Αριθ. φύλλου 28, 30 Σεπτεμβρίου 1978, σ. 7. Για το ίδιο ζήτημα βλ. «Στην αχτίδα Κύροφ: μερικά συμπεράσματα από τις συνελεύσεις των ΚΟΒ», εφ. *Νέος Δρόμος*, Αριθ. φύλλου 78 (4676), 4 Οκτώβρη 1978, σ. 2.

⁴³⁰ Κατερίνα Τσέκου, «Η πολιτική ... , ό.π., σ. 213, υποσημείωση 26.

⁴³¹ Άραγε η προσχώρηση μερίδας της γενιάς του '40 στο ΠΑΣΟΚ αφορούσε περισσότερο τους εγχώριους αντιστασιακούς ή τους αντιστασιακούς που έζησαν στην πολιτική προσφυγιά; Παλιοί αντιστασιακοί, οι οποίοι μετεμφυλιακά εντάχθηκαν στην ΕΔΑ και δευτερευόντως στην Ένωση Κέντρου, είχαν περισσότερες πιθανότητες να προσεγγίσουν το ΠΑΣΟΚ σε σχέση με τους αντιστασιακούς πολιτικούς πρόσφυγες. Οι επαναπατρισθέντες έλληνες παρτιζάνοι είχαν μάθει να λειτουργούν σε διαφορετικό πολιτικό πλαίσιο και η έλλειψη παραστάσεων από τον, εντός συνόρων, αντιμοναρχικό και τον αντιδικτατορικό αγώνα ενδεχομένως επηρέασε την πολιτική τους συμπεριφορά μετά την επιστροφή τους στην Ελλάδα. Με βάση τα παραπάνω, θα είχε ενδιαφέρον να δούμε αν οι σύλλογοι αντιστασιακών με αναφορά στο ΠΑΣΟΚ, όπως η ΠΟΑΕΑ, ήταν μαζικότεροι από τους συλλόγους επαναπατρισθέντων με αναφορά στο ΠΑΣΟΚ, όπως η ΠΣΕΠΠ, ή αν αποτελούνταν από τα ίδια άτομα.

σης και αποκατάστασης ενέπλεκε ένα αξιολογικό τμήμα της κοινότητας των επαναπατρισθέντων, δίχως αυτό να αναιρεί βέβαια το γεγονός πως ένα ποσοστό των επαναπατρισθέντων δεν ενεπλάκη καθόλου στις συλλογικές διεκδικήσεις και προτίμησε να συνδιαλεχθεί ατομικά με τους αρμόδιους θεσμικούς και κρατικούς φορείς. Ωστόσο, μιλώντας για την κοινότητα των επαναπατρισθέντων, ιδιαίτερα της πρώτης γενιάς που πρωτοστάτησε στους περισσότερους σταθμούς της σαραντάχρονης περιπέτειας της ελληνικής πολιτικής προσφυγιάς, θα μπορούσαμε να καταλήξουμε στο εξής συμπέρασμα: η φουρνιά των ελλήνων παρτιζάνων υπήρξαν άνθρωποι «που δεν κάθισαν στην πολυθρόνα του σπιτιού τους, αλλά θέλησαν να γεμίσουν το κορμί τους, και την ψυχή τους, με τις πολλές και δύσκολες πληγές που σκόρπισε απλόχερα σε όλη την Ευρώπη ο 20ός αιώνας»⁴³². Μια τέτοια πληγή ήταν και η εμπειρία του εκπατρισμού αλλά και οι δυσκολίες του επαναπατρισμού. Ωστόσο, ένα μεγάλο μέρος της προσφυγικής κοινότητας αντιμετώπισε τις προκλήσεις του επαναπατρισμού, όπως άλλωστε και τόσες άλλες προκλήσεις, με την αντίληψη που περιέγραφε ο πρόεδρος της ΠΕ-ΕΠΠ, Αλέκος Παπαγεωργίου, σε μια ομιλία του: «Οι πολύχρονοι αγώνες [...] μας διδάσκουν πως τίποτε δε χαρίζεται στον καπιταλισμό, αλλά καταχτιέται με τον αγώνα, τον δύσκολο αγώνα»⁴³³.

⁴³² Ανταίος Χρυσοστομίδης, *ό.π.*, σ. 192.

⁴³³ *Ενημερωτικό Δελτίο*, Περίοδος Α', Χρόνος Δ', Τεύχος 21, Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 1984, σ. 7.

Παραρτήματα

Έξωση πολιτικού πρόσφυγα στην Κάτω Τούμπα, 14/7/1983

[Αρχείο ΚΚΕ]

Οικογένεια πολιτικών προσφύγων μένει στο δρόμο στη Θεσσαλονίκη, 1985

[Αρχείο ΚΚΕ]

Από αριστερά: Μήτσος Παπαδημήτρης, Γιώργης Ζωίδης, Αβδελίδης, Νίκη Κόκκαλη και Λουλές. Στη μέση ο μικρός Σωκράτης Κόκκαλης και η Αυγή Κόκκαλη

[Αρχείο ΚΚΕ]

Από συγκέντρωση για τον επαναπατρισμό των ελληνικών πολιτικών προσφύγων

[Αρχείο ΚΚΕ]

Από διαμαρτυρία επαναπατρισθέντων στη ΔΕΘ

[Αρχείο ΚΚΕ]

Από την επιστροφή των ελλήνων πολιτικών προσφύγων στην πατρίδα

[Αρχείο ΚΚΕ]

Συνέλευση νεολαίας για τον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων, Βόλος 1982

[Αρχείο ΚΚΕ]

Εκδήλωση για τον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων, Αριθ. μητρώου 160

[Αρχείο ΚΚΕ]

Εκδήλωση για τον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων, Αριθ. μητρώου 161

[Αρχείο ΚΚΕ]

Εκδήλωση πολιτικών προσφύγων στη Ρουμανία για τον επαναπατρισμό

[Αρχείο ΚΚΕ]

**ΕΠΑΝΑΠΑΤΡΙΣΜΟΣ ΧΩΡΙΣ ΟΡΟΥΣ
ΓΙΑ ΟΛΟΥΣ ΤΟΥΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥΣ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ**

ΟΛΟΙ ΣΤΟ „ΑΚΡΟΠΟΛ„ 12 ΑΠΡΙΛΗ 7.30 π.μ.
Ομιλητής ο κ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΙΟΥΡΔΑΝΙΔΗΣ ΑΝΤ/ΓΟΣ Ε.Α. ΒΟΥΛΕΥΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ
ΚΕΠΠΕ, ΕΝΩΣΗ ΣΥΓΓΕΝΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ, ΕΕΠΠ

[Αρχείο ΚΚΕ]

Κάρτα για τον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων

[Αρχείο ΚΚΕ]

Επιστροφή πολιτικών προσφύγων, Αριθ. μητρώου 142

[Αρχείο ΚΚΕ]

Πανελλήνια Ένωση Επαναπατρισθέντων, 29/5/1983

[Αρχείο ΚΚΕ]

Υποδοχή ελλήνων πολιτικών προσφύγων κατά την επιστροφή τους στην πατρίδα

[Αρχείο ΚΚΕ]

Μενίδι: λύομενο του Α. και της Β. Καραγιώργη, επαναπατρισμένων από την ΕΣΣΔ
[Αρχείο ΚΚΕ]

Μενίδι: στο λύομενο του Α. και της Β. Καραγιώργη, επαναπατρισμένων από την ΕΣΣΔ
[Αρχείο ΚΚΕ]

Η Έλλη Αλεξίου στο βήμα της Διεθνούς Διάσκεψης για τον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων στο Πολυτεχνείο, 15/10/1979

[Αρχείο ΚΚΕ]

Στο αμφιθέατρο του Πολυτεχνείου: Διεθνής Διάσκεψη για τον επαναπατρισμό των ελληνικών πολιτικών προσφύγων, 15/10/1979

[Αρχείο ΚΚΕ]

Πορεία επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων

[Αρχείο ΚΚΕ]

Κινητοποίηση επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων

[Αρχείο ΚΚΕ]

Συγκέντρωση των επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων στον κινηματογράφο

«Αχίλλειο» στη Θεσσαλονίκη, 21/12/1980

[Αρχείο ΚΚΕ]

Συγκέντρωση επαναπαρισθέντων πολιτικών προσφύγων στο θέατρο «Διάνα»,

11/11/1985

[Αρχείο ΚΚΕ]

Σχολείο πολιτικών προσφύγων στη Βουλγαρία, Αριθ. μητρώου 637

[Αρχείο ΚΚΕ]

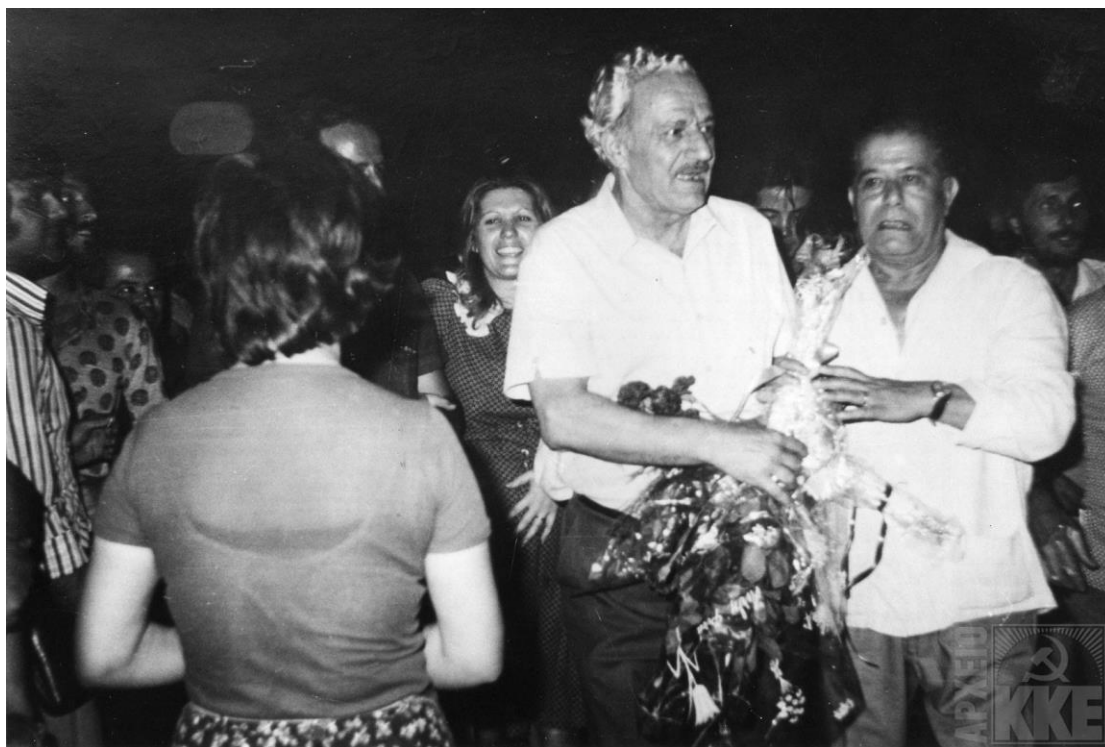
Υποδοχή ελλήνων πολιτικών προσφύγων κατά την επιστροφή τους στην πατρίδα

[Αρχείο ΚΚΕ]

Χαρίλαος Φλωράκης: επιστροφή στην Ελλάδα 1974, Αριθ. μητρώου 481

[Αρχείο ΚΚΕ]

Χαρίλαος Φλωράκης: επιστροφή στην Ελλάδα 1974, Αριθ. μητρώου 486

[Αρχείο ΚΚΕ]

Χαρίλαος Φλωράκης: επιστροφή στην Ελλάδα 1974, Αριθ. μητρώου 480

[Αρχείο ΚΚΕ]

*Χαρίλαος Φλωράκης: επιστροφή στην Ελλάδα 1974, Αριθ. μητρώου 484. Αριστερά, ο ναυτεργάτης Αντώνης Αμπατιέλος, στη μέση η Μαρία Δαμανάκη
[Αρχείο ΚΚΕ]*

*Συνεστίαση συλλόγων επαναπατρισθέντων στην ταβέρνα «Καλύβα»
[Ενημερωτικό Δελτίο, Περίοδος Α', Χρόνος 2^{ος}, Τεύχος 6, Δεκέμβριος 1981 - Γενάρης 1982, σ. 9, Αρχείο «Χαρίλαος Φλωράκης»]*

*Ο Δημήτρης Χονδροκούκης απευθύνει χαιρετισμό στην συνεστίαση των επαναπατρι-
σθέντων στην ταβέρνα «Καλύβα»*

[Ενημερωτικό Δελτίο, Περίοδος Α', Χρόνος 2^{ος}, Τεύχος 6, Δεκέμβριος 1981 - Γενάρη-
ρης 1982, σ. 8, Αρχείο «Χαρίλαος Φλωράκης»]

**ΠΡΟΣ
ΤΟ ΠΡΟΕΔΡΕΙΟ ΤΗΣ ΣΥΝΔΙΑΣΚΕΨΗΣ ΒΕΛΙΓΡΑΔΙΟΥ**

Ἄξιότιμοι κύριοι,

Ὄνομάζομαι Σωτήρης Γκαϊντατζής τοῦ Μιχάλη. Κατάγομαι ἀπὸ τὸ χωριὸ Λαδιά Ἐβρου. Εἶμαι πολιτικός πρόσφυγας καὶ μένω στὴν Δ.Δ. Βουλγαρίας ἐπὶ 28 χρόνια. Ἔκανα αἴτηση γιὰ ἐπαναπατρισμὸ στὸ 5.1.1976 καὶ ἀκόμα δὲν πῆρα ἀπ' αὐτὴ ἀπάντηση. Πολλὲς φορές πῆγα στὴν Πρεσβεΐα τῆς Σόφιας καὶ οἱ κύριοι μου λένε πὼς πρέπει νὰ περιμένω, ἕως πότε θὰ περιμένω; Ἐγὼ νομίζω πὼς τὸ ζήτημα τοῦ ἐπαναπατρισμοῦ πρέπει νὰ λυθεῖ ὅσο τὸ δυνατόν γρηγορότερα γιὰ νὰ μπορέσω νὰ πῶ στὴν ἀγαπημένη μου Πατρίδα, διότι καὶ ἡ ὑγεία μου βρίσκεται σὲ ὄχι καλὴ κατάσταση.

**Μὲ ἐκτίμηση
Ὀλγοφένεια Γκαϊντατζή**

*Αιτήσεις για επαναπατρισμό πολιτικῶν προσφύγων που ζουν στη Βουλγαρία προς την
Συνδιάσκεψη του Βελιγραδίου για 9/1977 και 10/1977, Αριθ. μητρώου 63631, σ. 1.*

[Αρχείο ΚΚΕ]

Π Ρ Ο Σ
ΤΗΝ ΣΥΝΔΙΑΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΒΕΛΙΓΡΑΔΙΟΥ

Αξιότιμοι αντιπρόσωποι,

Όνομάζομαι Μεχμέτ Κερατζιέφ, έτών 60 από τό χωριό Άρεδν-
Ξάνθης, πολιτικός πρόσφυγας και διαμένω στο χωριο Γιάγκοντα Λ.Δ.
Βουλγαρίας.

Ό μεγάλος μου πόθος και ή άσβεστη νοσταλγία μου είναι νά
επιστρέψω στον τόπο που γεννήθηκα, στην πατρίδα μου Ελλάδα, όμως
μέχρι τώρα σιδήθηκε άδύνατο. Είμαι άνάπηρος άκροτηριασμένος. Έπιτός
τήν άναπηρία που έχω είμαι και άρρωστος. Πάσχω από καρδιά.

Έπισκέφθηκα τό Έλληνικό Προξενείο στη Σόφια Βουλγαρίας και
δέβαρα αίτηση γιά νά επαναπατρισθώ. Από τίς 15.3.1976 μέχρι
σήμερα δέν έχω καμιά άπάντηση. Η γυναίκα και τά δυό μου παιδιά
στην Ελλάδα καταβάλλουν προσπάθειες γιά νά επιστρέψω κοντά τους,
όμως ό κόπος τους, ή άγωνία τους, γιά νά βρεθώ μία μέρα κοντά τους,
πίει χαμένος. Γι' αυτό άπευθόνομε προς σέ Σας όπως συμβάλλετε και
βοηθεύστε γιά τόν έντιμο επαναπατρισμό, νά ζήσω, τά λίγα χρόνια
που μου έμειναν, κοντά στην οικογένειά μου, στη γυναίκα, τά παιδιά
και τους συγγενείς μου.

Με έκτίμηση και σεβασμό

ΜΕΧΜΕΤ ΚΕΡΑΤΖΙΕΦ

Γιάγκοντα, 6.9.1977

Αιτήσεις για επαναπατρισμό πολιτικών προσφύγων που ζουν στη Βουλγαρία προς την
Συνδιάσκεψη του Βελιγραδίου για 9/1977 και 10/1977, Αριθ. μητρώου 63631, σ. 5.

[Αρχείο ΚΚΕ]

26 Νοεμβρίου 1981

Προς τὸ Ὑπουργεῖο
 Δημοσίας Τάξεως
Ἀθήνα

Κύριε Ὑπουργέ

ΑΙΤΗΣΗ
 Γιάννη Κατσαρού
 τοῦ Κων/τένου
 γενν. τὸ 1914
 στὴς Σέρρες
 Πολιτικοῦ Πρόσφυγα
 στὴν ΕΕΕΑ

Ἀπὸ τὸ 1975 προσπαθῶ, μὲ ἀπανελημμένες αἰτήσεις μου πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Δημοσίας Τάξεως, νὰ ἐπιτύχω ἐγκρίση γιὰ ἐπαναπατρισμὸ ἢ τουλάχιστον γιὰ δέμηνη ἐπισημνη, γιὰ μένα καὶ γιὰ τὴν οἰκογένειά μου (σύζυγος Πελαγία καὶ γιοὶ Κώστας καὶ Κλεάνθης), ὅμως δὲν τὸ κατόρθωσα. Οἱ προηγούμενες κυβερνήσεις ἀπαντοῦσαν, ὅταν ἀπαντοῦσαν, ἀρνητικῶς.

Τελευταίᾳ ἀπορριπτικῆ ἀπάντησι ἦταν ἡ ὑπ' ἀριθ. 7165/21 Ἰουλίου 1981 τοῦ Ὑπουργείου Δημοσίας Τάξεως Ἰδιαίτερο Γραφεῖο Ὑπουργοῦ - Διευθυντῆς, - Ὑπογραφή: Ι. Καβαλιεράκης. Ἡ ἀπάντησι αὐτὴ μοῦ διαβιβάστηκε ἀπὸ τὸν κοινοβουλευτικὸ ἐμπρόσωπο τοῦ ΚΚΕ βουλευτὴ Νέμο Καλοβδη, στὸν ὁποῖο εἶχα ἀποταναθεῖ γιὰ βοήθεια.

Κύριε Ὑπουργέ

Ἀπευθύνομαι σὲ σῆς, ὡς ἐμπρόσωπο τῆς νέας σοσιαλιστικῆς κυβέρνησις, μὲ τὴ θερμὴ παράκλησι νὰ δώσετε θετικὴ ἀπόκρισι σ' αὐτὴ τὴν παρατεταμένη ἐπὶ ἐξαεῖα ἐκκρεμότητα, ἐγκρίνοντας τὸν ἐπαναπατρισμὸ μου οἰκογενειακῶς.

Με σεβασμὸ
 εἰς αἰτῶν

Γράμμα Γ. Κατσαρού στην Γ. Τρικαλινού, Γρ. της ΠΕΕΠΠ με συνημμένη αίτηση στο
 Υπουργεῖο Δημοσίας Τάξεως για τον ἐπαναπατρισμὸ του, Αριθ. μητρώου 249001, σ. 2.

[Αρχεῖο ΚΚΕ]

Άγαπητή Γιάννα,

Στις 31 Μάρτη σου Έγραφα αναλυτικά για όρισμένα ζητήματα, απαντώντας στο γράμμα σου της 19 Μάρτη.

Με την ευκαιρία που μου δίνεται σήμερα σου ξαναγράφω:

1. Από το ρεπορτάζ του "Ρίζου" μας δημιουργήθηκε η έντυπωση, ότι η συγκέντρωση στο "Ακροπόλ" ήταν πετυχημένη.

Θά σε παρακαλούσαμε να μας έστειλεις ένα ενημερωτικό σημείωμα για να μορφώσουμε πιο σίγουρα γνώμη.

Σχετικά με την παρουσίαση της συγκέντρωσης στο "Ρίζο" θά είχαμε να παρατηρήσουμε τα εξής:

α) θά έπρεπε να δημοσιεύσει οποσδήποτε το ψήφισμα της συγκέντρωσης.

β) Έπίσης τό χαιρετιστήριο της συγκέντρωσης προς τους πρόσφυγες.

γ) Δέν θά ήταν άσχημο να δημοσιεύει και τό χαιρετιστήρια, που στάλθηκαν από την ΚΕΠΠΕ και τους Συλλόγους ή τουλάχιστο περιλήψη τους.

2. Έχουμε τή γνώμη πώς αν υπάρχουν δυνατότητες καλό θά ήταν, με τή βοήθεια του κόμματος να οργανωθούν διαδοχικά άνδλογες συγκεντρώσεις στη Θεσσαλονίκη, Λάρισα, Πάμια, Γιάννενα κ.δ. που άλλου νομίζετε. Με την ευκαιρία αυτή να καταβληθεί προσπάθεια για τήν ίδρυση παραρτημάτων και τή μαζικοποίηση της "Ένωσης Συγγενών".

3. Έπειδή αποδέχουμε μεγάλη σημασία που πιστεύουμε πως διαρκώς θά μεγαλώνει στο Έθνος των Έπαναπατρισθέντων σās παρακαλούμε να τόν προσέξετε και να τόν βοηθήσετε όσο μπορείτε.

Χαιρετισμούς στη Μαρία, Θέτιδα, Γιάννη, Χριστόφορο και όλους τους φίλους.

27.4.76

Φιλικά

Γ. Ζωΐδης

Επιστολή – απάντηση του Γ. Ζωΐδη στη Γ. Τρικαλινού για τη συγκέντρωση για τον επαναπατρισμό στο «Ακροπόλ», 27/4/1976, Αριθ. μητρώου 140609, σ. 1.

[Αρχείο ΚΚΕ]

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΝ ΣΥΝΑΜΜΑΤΑ

ΔΕΛΤΙΟΝ ΜΗΤΡΩΟΥ

ΑΝΤΙΓΡΑΦΟΝ 3/6 Υ

κ.α. 14 ΑΘΗΝΑ 30-5-86
(Ημερομηνία έκδοσης)

Εισαγωγή Τητολής Εξουχίας εις σύμψη Εκτελεστικής
Μέσω Κ/τος ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ

MORGAN GUARANTY TRUST CO.
N. YORK (Ευρωπαϊκός Τραπεζίτης)

Κ.Α. ΕΙΣ. ΑΣΜΟΥ 1692

ΜΕΤΟΛΑΒΟΥΣΙΑ ΤΡΑΠΕΖΑ (1-10-16)

ΕΓΓΡΑΦΟΝ ΤΗΣ 28-5-86

ΕΝΤΟΛΗ ΕΙΣ ΣΥΝΓΡΑΜΜΑ Νο 9881

VNESHTORGBANK

Δικαιούχος INSTITUTE FOR SOCIAL INSURANCE
Τητολής VNESHTORGBANK, MOSCOW
Παρατηρήσεις REPRESENTING SOCIAL SECURITY PAYMENT FOR POLITICAL REFUGEES
THEIR REF 47
Χαρακτηρισμός συν/τος ΔΟΛΛΑΡΙΑ ΑΜΕΡΙΚΗΣ ΕΞΗ ΚΚΑΤΟΜΗΥΡΙΑ

ΤΗΛ/ΧΕ ΕΝΤΟΛΗ TEST 9155/ 28-5/89-5-86

Κ.Α. Ε. ΝΟΜ.	ΕΙΔΟΣ Ε. ΝΟΜ.	ΠΟΣΟΝ Ε. ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΣ	Χ/ΝΟΜΙΣΤΗΝ
01	USD	6.000.000.-	Α Ε

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΕΞΟΦΛΗΣΕΩΣ 2/6/86

ΛΕΙΒΩΣΙΘΗ ΠΡΟΣ ΕΚΤΕΛΕΣΙΝ ΕΙΣ (Εκδόσιμος - Ημερομηνία)

Ο ΠΡΟΣΤ. ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ
L. ΜΑΡΟΥΛΗΣ

ΠΡΟΣ ΧΡΗΣΙΝ ΤΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ

Κατάθεση δόσης από την ΕΣΣΔ στο πλαίσιο διακρατικής συμφωνίας για τη μεταφορά των ασφαλιστικών και των συνταξιοδοτικών εισφορών των επαναπατρισθέντων [Ενημερωτικό Δελτίο, Περίοδος Α', Χρόνος ΣΤ', Τεύχος 32, Ιούλης – Αύγουστος 1986, σ. 16, Αρχείο «Χαρίλαος Φλωράκης»]

ΕΤΗ ΜΟΣΧΑ
ΠΡΟΞΕΝΙΚΟ ΓΡΑΦΕΙΟ

Μόσχα 9-10-81

Κύριε Λωζάνη Νικόλαε,

Ευχαρίστως σάς πληροφορούμε ότι η αίτησή σας για επαναπατρισμό ένεκρίθη και σάς παρακαλούμε να επικοινωνήσετε με τό Προξενικό Γραφείο Μόσχας προκειμένου να λάβετε διαβατήριο για την μετάβαση μετά της οικογενείας σας στην Ελλάδα.

Για την έκδοση του διαβατηρίου χρειάζονται τρεις φωτογραφίες και τρία οσβιστικά δελτία ταυτοτήτων σας.

Έχον αδειε
Αδελμότητα
Υπεύθυνος
Βασιλέμος
Μυρό 2 1/2 μινού

Μ. Διευθύνων
Ανταποδότη
Πρεσβείας

Αλληλογραφία για τον επαναπατρισμό του Νίκου Λωζάνη και της Ασημίνας Λωζάνη,
Αριθ. μητρώου 625352, σ. 2.

[Αρχείο ΚΚΕ]

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ

Αθήνα, 29.12.1982

Αριθ. Πρωτ.

106841

ΘΕΜΑ: Ελεύθερος επαναπατριsmός και απόδοση της Ελληνικής Ιθαγένειας στους πολιτικούς πρόσφυγες.

ΚΟΙΝΗ ΑΠΟΦΑΣΗ

ΤΩΝ ΥΠΟΥΡΓΩΝ
ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ ΔΗΜ. ΤΑΞΕΩΣ

Εχοντες υπ' όψη
Τις διατάξεις του Νόμου 400/76 «περί Υπουργικού Συμβουλίου και Υπουργείων» όπως τροποποιήθηκαν με το Ν.1266/1982 και στα πλαίσια της πολιτικής της Κυβέρνησης για Εθνική συμφιλίωση και ομοψυχία,

ΑΠΟΦΑΣΙΖΟΥΜΕ

Μπορούν να επιστρέψουν ελεύθερα στην Ελλάδα όλοι οι Έλληνες το γένος, που κατά τη διάρκεια του Εμφύλιου Πολέμου 1946-1949 και λόγω αυτού, κατέφυγαν στην αλλοδαπή ως πολιτικοί πρόσφυγες, έστω και αν αποστερήθηκαν της Ελληνικής Ιθαγένειας.

Η επιστροφή και ο χρόνος αυτής θα εξαρτηθεί από την επιθυμία αυτών που υπάγονται στην παρούσα ρύθμιση και θα πραγματοποιείται αφού εφοδιασθούν με ταξιδιωτικό έγγραφο από την Ελληνική Προξενική Αρχή της Χώρας που διαμένουν σήμερα.

Το ταξιδιωτικό έγγραφο θα χορηγείται μετά τη συμπλήρωση ενός Δελτίου Ατομικών Στοιχείων (Δ.Α.Σ.), που θα υποβάλλεται στην παραπάνω Αρχή.

Το Δ.Α.Σ. θα περιλαμβάνει τα ακόλουθα στοιχεία:

Επώνυμο, Ονομα, Ονομα πατρός, Ονομα μητρός, (Όσοι γεννήθηκαν στο εξωτερικό θα συμπληρώνουν τόπο γέννησης πατρός και μητρός), τόπος γέννησης (Δήμος ή Κοινότητα και Νομός) Ημερ. Γέννησης, Υψηκότητα (σημερινή), Γένος-Εθνικότητα-Χρονολογία αναχώρησης από την Ελλάδα (έτος, μήνας).

Χώρες διαμονής από εποχή αναχώρησης, Διεύθυνση σημερινής κατοικίας, Γραμματικές Γνώσεις, Επάγγελμα ή ειδικότητα, ξένες γλώσσες εάν και πότε σκοπεύει να επαναπατριστεί εάν επιθυμεί ν' αποκτήσει την Ελληνική Ιθαγένεια τώρα ή αργότερα, εάν επιθυμεί να διατηρήσει και την ξένη ιθαγένεια, και τυχόν παρατηρήσεις των ενδιαφερομένων.

Με το ίδιο Δ.Α.Σ. θα κινείται η διαδικασία απόδοσης της Ελληνικής Ιθαγένειας, σύμφωνα με τις κείμενες διατάξεις περί ανακλήσεως διοικητικών πράξεων, από τον Υπουργό Εσωτερικών για όσους την έχουν αποστερηθεί, και ανεξάρτητα από το χρόνο του επαναπατριsmού τους.

Στην ίδια ρύθμιση περιλαμβάνονται οι σύζυγοι και οι κατιόντες των παραπάνω πολιτικών προσφύγων που θα αποκτούν την Ελληνική Ιθαγένεια σύμφωνα με τις διατάξεις του Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας.

Για την υλοποίηση της απόφασης αυτής και τη ρύθμιση θεμάτων που τυχόν θα προκύψουν θα εκδοθούν ειδικές οδηγίες προς τις αρμόδιες αρχές.

Η ισχύς της απόφασης αυτής, αρχίζει από τη δημοσίευσή της στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης.

ΟΙ ΥΠΟΥΡΓΟΙ

ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ

ΔΗΜ. ΤΑΞΕΩΣ

Γ. ΓΕΝΝΗΜΑΤΑΣ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΚΟΥΛΑΡΙΚΗΣ

Η κοινή υπουργική απόφαση

[Ενημερωτικό Δελτίο, Περίοδος Α', Χρόνος Γ', Τεύχος 11, Δεκέμβριος 1982 - Γενάρης 1983, σ. 5, Αρχείο «Χαρίλαος Φλωράκης»]

21 Νοέμβρη

8

Πρὸς τὴν Κ.Ε.
 τοῦ Πολωνικοῦ Ἐνοποιημένου Ἐργατικοῦ Κόμματος
Βαρσοβία

Ἀγαπητοὶ σύντροφοι,

Μετὰ τὸ γράμμα μας αὐτὸ θέλουμε νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ ζήτημα σχετιζόμενο μετὰ τὸν ἐπαναπατρισμὸ ἀποφοίτων ἀνωτέρων σχολῶν.

Μᾶς εἶναι γνωστὸ ὅτι σύμφωνα μετὰ τὸ Νόμο τῆς Πολωνικῆς Κυβέρνησης καθὲς ἀποφοίτος ἀνωτέρας σχολῆς ὅταν θελήσει ν' ἀναχωρήσει γιὰ μόνιμη διαμονή σὲ ἄλλο κράτος πρὶν λήξει ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα μετὰ τὴν ἀποφοίτησή του, πρέπει γιὰ νὰ πάρει ἄδεια ἐξόδου ἀπ' τὸ Πολωνικὸ Κράτος νὰ πληρώσει τὰ ἐξόδα γιὰ τὴν ἐκπαίδευσή του σ' ἀνώτερο ἴδρυμα.

Αὐτὸ συνέβη γιὰ παράδειγμα μετὰ τὴν Ἡλέντρα Γεωργίου Τσακαρισιάνου στὴν ὁποία δὲν χορηγεῖται ἄδεια ἀναχώρησής της γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἂν δὲν καταβάλει τὰ παραπάνω ἀναφερόμενα ἐξόδα φοίτησής της σ' ἀνώτερο ἴδρυμα.

Ἐπειδὴ προκρίνεται γιὰ Πολιτικὸς Προσφυγες γιὰ τοὺς ὁποίους ὕστερα ἀπὸ πολὺχρονη ὑπερορία δίνεται ἡ δυνατότητα ἐπιστροφῆς στὴν Πατρίδα, παρακαλοῦμε νὰ προβλεφτεῖ ἡ ἐξαίρεσή των ὥστε νὰ μὴ ἐμποδίζεταὶ ὁ ἄμεσος ἐπαναπατρισμὸς των.

Γιὰ τὴν Κ.Ε. τοῦ Κ.Κ.Ε.

Ἀντώνης Ἀμπατιέλος
 Μέλος τοῦ Π.Γ.

Επιστολή Αντώνη Αμπατιέλου μέλους ΠΓ της ΚΕ στην ΚΕ του ΠΕΕΚ για τον επαναπατρισμό πολιτικών προσφύγων αποφοίτων από ανώτατες σχολές, 21/11/1978, Αριθ. μητρώου 156485, σ. 1.

[Αρχεῖο ΚΚΕ]

Πηγές και βιβλιογραφία

Α. Αρχειακές πηγές

Αρχείο ΚΚΕ

Ενημερωτικό σημείωμα της ΚΕΠΠΕ για τη δουλειά για τον επαναπατρισμό με την ευκαιρία του 3^{ου} Συνεδρίου της Εταιρείας Μελετών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, 15/9/1974, Αριθ. μητρώου 471759, σ. 1.

Επιστολή – απάντηση του Γ. Ζωΐδη στη Γ. Τρικαλινού για τη συγκέντρωση για τον επαναπατρισμό στο «Ακροπόλ», 27/4/1976, Αριθ. μητρώου 140609, σ. 1.

Αιτήσεις για επαναπατρισμό πολιτικών προσφύγων που ζουν στη Βουλγαρία προς τη Συνδιάσκεψη του Βελιγραδίου για 9/1977 και 10/1977, Αριθ. μητρώου 63631, σ. 15.

Επιστολή Αντώνη Αμπατιέλου μέλους ΠΓ της ΚΕ στην ΚΕ του ΠΕΕΚ για τον επαναπατρισμό πολιτικών προσφύγων αποφοίτων από ανώτατες σχολές, 21/11/1978, Αριθ. μητρώου 156485, σ. 1.

Υλικά από τη Διεθνή Διάσκεψη για τον επαναπατρισμό των ελλήνων πολιτικών προσφύγων, 13-15/10/1979, Αριθ. μητρώου 472367, σ. 13.

Γράμμα Γ. Κατσαρού στη Γ. Τρικαλινού, Γρ. της ΠΕΕΠΠ για την υπόθεση επαναπατρισμού του, 5/11/1981, Αριθ. μητρώου 249003, σ. 1.

Γράμμα Γ. Κατσαρού στην Γ. Τρικαλινού, Γρ. της ΠΕΕΠΠ με συνημμένη αίτηση στο Υπουργείο Δημόσιας Τάξης για τον επαναπατρισμό του, 25/11/1981, Αριθ. μητρώου 249001, σ. 2.

Σημείωμα του Συλλόγου πολιτικών προσφύγων από την Ελλάδα στη ΣΔ Ρουμανίας και της ΠΕΕΕΠΠ προς τα Συμβούλια Παραρτημάτων για το ζήτημα της συνταξιοδότησης των εκπαιδευτικών ελληνικής γλώσσας, 1/11/1983, Αριθ. μητρώου 458216, σ. 5.

Οδηγίες του ΚΣ του Συλλόγου πολιτικών προσφύγων από την Ελλάδα στη ΣΔ Ρουμανίας με τίτλο: Όταν πρόκειται ο πολιτικός πρόσφυγας να επαναπατρισθεί, θα πρέπει να προσέξει τις ακόλουθες διαδικασίες, 15/12/1983, Αριθ. μητρώου 458262, σ. 1-2.

Αλληλογραφία για τον επαναπατρισμό του Νίκου Λωζάνη και της Ασημίνας Λωζάνη (Παπαδάμου) 1981 – 1989, Αριθ. μητρώου 625352, σ. 2.

Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ)

Εφημερίδες & Περιοδικά

Εφ. *Δημοκράτης*, *Λευτεριά*, *Νέος Δρόμος*

Περ. *Ενημερωτικό Δελτίο*, *Επαναπατρισμός*, *Η Φωνή των εκπατρισμένων*, *Τα Νέα μας*.

Επιμορφωτικό Κέντρο Βιβλιοθήκη – Αρχείο «Χαρίλαος Φλωράκης»

Περιοδικά & Πρακτικά

Περ. *Εθνική Αντίσταση*, *Ενημερωτικό Δελτίο*

Πρακτ. *Διεθνής διάσκεψη για τον επαναπατρισμό των πολιτικών προσφύγων*, ΚΕΠΠΕ – Νέα Βιβλία, Αθήνα, 1980. (Πρακτικά του Συνεδρίου της Επιτροπής Επαναπατρισμού Ελλήνων Πολιτικών Προσφύγων που διεξήχθη στο Πολυτεχνείο στις 13-15 Οκτωβρίου του 1979).

Β. Τύπος***Εφημερίδες***

Δημοκράτης 1978

Έθνος 1982, 1983

Ελευθεροτυπία 1982, 1983

Η Αυγή 1974, 1982, 1983

Η Καθημερινή 1982, 1983

Λευτεριά 1978, 1980

Μακεδονία 1974

Νέος Δρόμος 1975, 1976, 1978, 1982

Ριζοσπάστης 1974 – 1983, 1989, 1999, 2020

Τα Νέα 1982, 1983

Περιοδικά

Εθνική Αντίσταση 1983, 1989

Ενημερωτικό Δελτίο 1981 – 1992

Επαναπατρισμός 1976

Η Φωνή των Εκπατρισμένων 1974 – 1988

Τα Νέα μας 1974, 1975, 1977, 1983

Αρθρογραφία

Ζηργάνος, Νικόλας – Κατσιγιάννη Ελένη – Μανιμανάκης Κώστας – Πετρόπουλος Γιώργος – Χατζηδημητράκος Νίκος (επιμ.), *Χαρίλαος Φλωράκης. Ο Καπετάνιος, ο παράνομος, ο πολιτικός*, στο ένθετο «Οι πολιτικοί που σφράγισαν τη Μεταπολίτευση. Μέσα από τους απόρρητους φακέλους της Ασφάλειας», Τεύχος Ε΄, εφ. *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 17 – 18 Ιουνίου 2023.

Μαργαριτίδου, Στελλίνα, «Για τα 200 χρόνια ελληνικής ανεξαρτησίας», εφ. *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 17 Απριλίου 2021, ηλεκτρονική ανάρτηση: https://www.efsyn.gr/nisides/290374_gia-ta-200-hronia-ellinikis-anexartiasias.

Μαυρέλης, Παναγιώτης, «Χαρίλαος Φλωράκης: Καπετάν Γιώτης, “κατάσκοπος”, 20 φορές ισοβίτης και πολιτικός ηγέτης», στο ένθετο «Οι καπετάνιοι του Δημοκρατικού Στρατού» *HotDoc.History*, Τεύχος 10, σ. 4-17, εφ. *Documento*, 2 Απριλίου 2017.

Πατελάκης, Απόστολος, «Οι πολιτικοί πρόσφυγες επιστρέφουν στην πατρίδα», εφ. *Η Καθημερινή*, 30 Αυγούστου 2021, ηλεκτρονική ανάρτηση: <https://www.kathimerini.gr/society/561478306/oi-politikoι-prosfyges-epistrefoyn-stin-patrida/>.

Πετρόπουλος, Γιώργος – Ψαρράς, Δημήτρης, *Χαρίλαος Φλωράκης. Επαναστάτης παντός καιρού*, στο ένθετο «Οι “γνωστοί – άγνωστοι” που σφράγισαν τη σύγχρονη Ελλάδα», εφ. *Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 22 Οκτώβρη 2016.

Δελτία Τύπου

Επιτροπή Πολιτικών Προσφύγων του Δ.Σ. της ΠΕΑΕΑ – ΔΣΕ, «Υπόμνημα προς την πρεσβεία του Ουζμπεκιστάν», Αθήνα, 21 Νοέμβρη 2022, ηλεκτρονική ανάρτηση: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=185462094128804&set=a.158993693442311>

Γ. Νόμοι

ΦΕΚ, Υπουργικές αποφάσεις και εγκρίσεις, Αριθ. Φ. 670.3/80/171245, «Ρύθμιση των στρατιωτικών υποχρεώσεων των στρατεύσιμων που επαναπατρίζονται από Χώρες του Ανατολικού Συνασπισμού», Αθήνα, 17 Νοεμβρίου 1982, Τεύχος Δεύτερο, Αριθ. φύλλου 932, σ. 7942.

- ΦΕΚ, Υπουργικές αποφάσεις και εγκρίσεις, Αριθ. 106841, «Ελεύθερος επαναπατρισμός και απόδοση της Ελληνικής Ιθαγένειας στους πολιτικούς πρόσφυγες», Αθήνα, 5 Ιανουαρίου 1983, Τεύχος Δεύτερο, Αρ. φύλλου 1, σ. 1-2.
- ΦΕΚ, Νόμος ΥΠ' ΑΡΙΘ. 1539, «Ένταξη επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων στους ασφαλιστικούς οργανισμούς και άλλες διατάξεις», Αθήνα, 5 Απριλίου 1985, Τεύχος Πρώτο, Αρ. φύλλου 64, σ. 997-1010.
- ΦΕΚ, Νόμος ΥΠ' ΑΡΙΘ. 1540, «Ρύθμιση περιουσιών πολιτικών προσφύγων και άλλες διατάξεις», Αθήνα 10 Απριλίου 1985, Τεύχος Πρώτο, Αρ. φύλλου 67, σ. 1027-1030.
- ΦΕΚ, Αριθ. 21/30/οικ. 1404, «Υπαγωγή στις διατάξεις του Ν. 1539/1985 και αναγνώριση του χρόνου ασφάλισης των επαναπατριζομένων πολιτικών προσφύγων από την Ουγγρική Λαϊκή Δημοκρατία», Αθήνα, 26 Απριλίου 1985, Τεύχος Δεύτερο, Αρ. φύλλου 227, σ. 2209-2210.
- ΦΕΚ, Αριθ. 21/30/οικ. 1944, «Υπαγωγή στις διατάξεις του Ν. 1539/1985 και αναγνώριση του χρόνου ασφάλισης των επαναπατριζομένων πολιτικών προσφύγων από τη Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Τσεχοσλοβακίας», Αθήνα, 27 Μαΐου 1985, Τεύχος Δεύτερο, Αρ. φύλλου 323, σ. 3332-3333.
- ΦΕΚ, Υπουργικές αποφάσεις και εγκρίσεις, Φ21/30/οικ. 1573, «Τροποποίηση αποφάσεων αναγνώρισης χρόνου ασφάλισης επαναπατριζομένων πολιτικών προσφύγων από την Ουγγρική Λαϊκή Δημοκρατία, τη Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Τσεχοσλοβακίας και τη Γερμανική Λαϊκή Δημοκρατία», Αθήνα, 10 Ιουνίου 1986, Τεύχος Δεύτερο, Αρ. φύλλου 380, σ. 3687-3688.
- ΦΕΚ, Νόμος Αριθ. 1863, «Άρση των συνεπειών του εμφυλίου πολέμου 1944-1949», Αθήνα, 18 Σεπτεμβρίου 1989, Τεύχος Πρώτο, Αριθ. φύλλου 204, σ. 4445-4446.
- ΦΕΚ, Νόμος ΥΠ' ΑΡΙΘ. 1881, «Κύρωση απόφασης για κλιμάκωση του ποσοστού της Α.Τ.Α στις συντάξεις και τα βοηθήματα του Δημοσίου από 1 Ιανουαρίου και άλλες διατάξεις», Άρθρο 2, Αθήνα, 23 Μαρτίου 1990, Τεύχος Πρώτο, Αρ. φύλλου 42, σ. 295-296.

Δ. Βιβλιογραφία

- Αλιβιζάτος, Νίκος, «Κρατική εξουσία και πολιτικοί θεσμοί. Συνέχεια και αλλαγές, ένα χρόνο μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση», *Σύγχρονα Θέματα*, Τεύχος 16, Φεβρουάριος 1983, σ. 17-39.

- Αμυρά, Άννα – Μαράτου - Αλιπράντη, Λάουρα, «Επαναπατρισθέντες επιστήμονες από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης: 1960 – 1981» *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Τεύχος 51, 1983, σ. 120-152.
- Αντωνίου, Γιώργος, «Οι γιορτές μίσους και οι πόλεμοι της δημόσιας μνήμης (1950 – 2000): από το τραύμα των ηττημένων στο τραύμα των νικητών», στο Νίκος Δεμερτζής – Ελένη Πασχαλούδη – Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 215-249.
- Αυγερίδης, Μάνος – Γαζή, Έφη – Κορνέτης, Κωστής, «Εισαγωγή», στο Μάνος Αυγερίδης – Έφη Γαζή – Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, σ. 9-26.
- Αυγερίδης, Μάνος, «“Να γυρίσουμε”; Οι πολιτικοί πρόσφυγες του Εμφυλίου και τα επίδικα της επιστροφής», *Αρχειοτάξιο*, Τεύχος 24, Δεκέμβριος 2022, σ. 79-88.
- Βαμβούρη – Δημάκη, Χριστίνα, *Πρόσφυγες του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη. Η αντιμετώπιση του αιτήματος επαναπατρισμού των ελληνικών πολιτικών προσφύγων από τις ελληνικές κυβερνήσεις (1949 – 1982)*, Καβάλα, Bookstars, 2021.
- Βαμβούρη – Δημάκη, Χριστίνα, «Ζητήματα επαναπόδοσης της ελληνικής ιθαγένειας και περιουσιών στους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες του εμφυλίου πολέμου», *Περί Ιστορίας*, Τεύχος 5, 2020, σ. 116-120.
- Βεντούρα, Λίνα, *Μετανάστευση και έθνος. Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – Μνήμων, 1994.
- Βεργέτη, Μαρία, *Παλιννόστηση και κοινωνικός αποκλεισμός*, Θεσσαλονίκη, Αδελφών Κυριακίδη, 2010.
- Βούλγαρης, Γιάννης, «Η δημοκρατική Ελλάδα 1974 – 2004», στο Παναγιωτόπουλος, Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000. 10^{ος} Τόμος. Η Ελλάδα της ομαλότητας, 1974 – 2000. Δημοκρατικές κατακτήσεις, οικονομική ανάπτυξη και κοινωνική σταθερότητα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 9-50.
- Βόρλοβα, Τερέζα, «“Εμείς οι Έλληνες είμαστε σχιζοφρενείς: Η καρδιά μας ανήκει εκεί, το σώμα μας εδώ”. Εμείς και οι άλλοι: Η συγκατοίκηση των ελλήνων προσφύγων με την πλειονοτική τσεχική κοινωνία», στο Katerina Kralova – Κώστας Τσίβος (επιμ.), *Στέγνωσαν τα δάκρυά μας. Έλληνες πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 212-237.

- Βουτυρά, Ευτυχία – Δαλκαβούκης, Βασίλης – Μαραντζίδης, Νίκος – Μποντίλα, Μαρία, «Εισαγωγή», στο Ευτυχία Βουτυρά – Βασίλης Δαλκαβούκης – Νίκος Μαραντζίδης – Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2005, σ. x (ένα πριν)-xviii.
- Brown, Keith, «Τα “παιδιά – παππούδες” της Μακεδονίας: Διεθνικές πολιτικές μνήμης, εξορίας και επιστροφής, 1948 – 1988», στο Βασίλης Γούναρης – Ιάκωβος Μιχαηλίδης (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, Αθήνα, Πατάκη, 2004, σ. 83-163.
- Γαζή, Έφη, «Μεταπλάσεις της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητας στη μεταπολίτευση», στο Μάνος Αυγερίδης – Έφη Γαζή – Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, σ. 246-260.
- Γιαννίτση, Θεοδώρα – Διάλλα, Άντα – Χασιώτης, Ιωάννης, «Κοινοπολιτεία των Ανεξάρτητων Κρατών. Ουκρανία – Λευκορωσία – Ρωσική Ομοσπονδία – Κεντροασιατικές Δημοκρατίες», στο Ιωάννης Χασιώτης – Όλγα Κατσιαρδή - Hering – Ευρυδίκη Αμπατζή (επιμ.), *Οι Έλληνες στη Διασπορά: 15^{ος} – 21^{ος} αιώνας*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2006, σ. 191-202.
- Γιαννακάκης, Ήλιος, «Τα όπλα παρά πόδα: η εγκατάσταση των προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες», στο Ευτυχία Βουτυρά – Βασίλης Δαλκαβούκης – Νίκος Μαραντζίδης – Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2005, σ. 3-17.
- Γιατρουδάκης, Στέλιος, *Τασκένδη. 30 χρόνια προσφυγιά*, Αθήνα, Διογένης, 1999.
- Clogg, Richard, «Η ελληνική διασπορά: το ιστορικό πλαίσιο», (μτφρ. Μαρίνα Φράγκου), στο Richard Clogg (επιμ.), *Η Ελληνική Διασπορά στον 20ό αιώνα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2009, σ. 23-59.
- Γούναρης, Βασίλης, «Εισαγωγικές παρατηρήσεις», στο Βασίλης Γούναρης – Ιάκωβος Μιχαηλίδης (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, Αθήνα, Πατάκη, 2004, σ. 11-42.
- Δέλτσου, Ελευθερία, «Ποντιακές μνήμες, σύλλογοι και πολιτική: Η δημόσια διαμόρφωση και η σημασία της μνήμης των ποντίων προσφύγων του 1922 στη Θεσσαλονίκη του 2000», στο Βασίλης Γούναρης – Ιάκωβος Μιχαηλίδης (επιμ.),

- Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, Αθήνα, Πατάκη, 2004, σ. 253-285.
- Ελευθεριάδου, Ρούλα, «Η οργάνωση της ζωής των πολιτικών προσφύγων. Ο αγώνας για τον επαναπατρισμό», στο Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ (επιμ.), *Η ζωή στην πολιτική προσφυγιά. Υλικά του διημέρου εκδηλώσεων 16 – 17 Δεκέμβρη 2017 – Θεσσαλονίκη*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2018, σ. 39-61.
- Ζαγάρας, Κωνσταντίνος, *Η κατάρρευση του «υπαρκτού» και η διάσπαση του ΚΚΕ. Η κομβική στιγμή του 1991*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2019.
- Ζέη, Άλκη, «Αναμνήσεις από την Τασκένδη», στο Άννα Καραπάνου (επιμ.), *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2017, σ. 137-142.
- Hobsbawm, Eric, *Η εποχή των άκρων. Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914 – 1989* (μτφρ. Βασίλης Καπετανγιάννης), β' έκδοση αναθεωρημένη, Αθήνα, Θεμέλιο, 2010.
- Καραβίδας, Κώστας, «Αναζητήσεις της λαϊκότητας: ιδεολογικές διασταυρώσεις και απομακρύνσεις στο *Αντί* και τον *Πολίτη*», στο Μάνος Αυγερίδης – Έφη Γαζή – Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, σ. 302-316.
- Καραγιάννης, Βαγγέλης, «Μετανάστευση – Διεθνικότητα – Κινητικότητα. Παρατηρήσεις πάνω στην έρευνα διεθνικής μετανάστευσης», *Σύγχρονα Θέματα*, Τεύχος 92, Ιανουάριος – Μάρτιος 2006, σ. 23-30.
- Karpozilos, Kostis, «The Defeated of the Greek Civil War. From Fighters to Political Refugees in the Cold War», *Journal of Cold War Studies*, Volume 16, Number 3, 2014, p. 62-87.
- Καρπόζηλος, Κωστής – Χριστόπουλος, Δημήτρης, «Η Ελλάδα, μια χώρα σε κίνηση», στο Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου – Παύλος Σούρλας (επιμ.), *Διλήμματα και συμφραζόμενα του προσφυγικού ζητήματος. Ιδέες, αξίες, ιστορία, πολιτικές*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2019, σ. 1-13.
- Κασιμάτη, Κούλα, *Πολιτικοί πρόσφυγες από τις ανατολικές χώρες. Κοινωνική και οικονομική τους ένταξη*, Αθήνα, Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού – Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, 1992.
- Κατσάνος, Κωνσταντίνος, «Πρόσφυγες, προσφυγικές μνήμες και αλυτρωτισμός στην ΠΓΔΜ», στο Βασίλης Γούναρης – Ιάκωβος Μιχαηλίδης (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, Αθήνα, Πατάκη, 2004, σ. 164-212.

- Κατσής, Δημήτρης, *Τεράστια συμβολή των ελλήνων πολιτικών προσφύγων στην οικοδόμηση του σοσιαλισμού στο Ουζμπεκιστάν*, Αθήνα, Ιδιωτική έκδοση, 1988.
- Κιτροέφ, Αλέξανδρος, «Η μεταπολεμική μετανάστευση», στο Ιωάννης Χασιώτης – Όλγα Κατσιαρδή - Hering – Ευρυδίκη Αμπατζή (επιμ.), *Οι Έλληνες στη Διασπορά: 15^{ος} – 21^{ος} αιώνας*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2006, σ. 75-91.
- Κοπρζίβοβα, Λένκα, «Εισαγωγή», στο Katerina Kralova – Κώστας Τσίβος (επιμ.), *Στέγνωσαν τα δάκρυά μας. Έλληνες πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 17-35.
- Κουλούρης, Νίκος, «“Οι μαρξιστές – λενινιστές” πολιτικοί πρόσφυγες στην ανατολική Ευρώπη (1964 – 1976) και το παράνομο δελτίο *Επαναστάτης*», στο Ευτυχία Βουτυρά – Βασίλης Δαλκαβούκης – Νίκος Μαραντζίδης – Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2005, σ. 219-246.
- Κουμαρίδης, Γιώργος, «Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου», *Αρχειοτάξιο*, Τεύχος 6, Μάιος 2004, σ. 179-187.
- Κουτσογιαννάκη, Κατερίνα, «Παλινοστούντες: επαναπατρισμός και ετεροχρονισμένη αντιμετώπιση συνεπειών του Εμφυλίου», στο Βασίλης Βαμβακάς – Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, β' έκδοση αναθεωρημένη, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2014, σ. 413-415.
- Κράλοβα, Κατερίνα – Τσίβος, Κώστας, «“Όλοι στον πόλεμο! Όλα για τη νίκη!” Ο Εμφύλιος πόλεμος και η αρχή της ελληνικής πολιτικής προσφυγιάς», στο Katerina Kralova – Κώστας Τσίβος (επιμ.), *Στέγνωσαν τα δάκρυά μας. Έλληνες πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 37-81.
- Κράλοβα, Κατερίνα, «“Ήταν τόσο φανατικοί γιατί σ' αυτή την υπόθεση έβαλαν την καρδιά τους”. Η ελληνική προσφυγιά και το ΚΚΕ», στο Katerina Kralova – Κώστας Τσίβος (επιμ.), *Στέγνωσαν τα δάκρυά μας. Έλληνες πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 262-289.
- Κωστόπουλος, Τάσος, «Αφαιρέσεις ιθαγένειας. Η σκοτεινή πλευρά της νεοελληνικής ιστορίας (1926 – 2003)», *Σύγχρονα Θέματα*, Τεύχος 83, Δεκέμβριος 2003, σ. 53-75.

- Κωστούδης, Επαμεινώντας, *Στην αναγκαστική προσφυγιά. 1949-1982. Χρονικό της ζωής των πολιτικών προσφύγων από την Ελλάδα στη Ρουμανία*, Αθήνα, Ιδιωτική έκδοση, 2003.
- Κωτσονόπουλος, Λουδοβίκος, «Οι δημοσιονομικές βάσεις της πολιτικής νομιμοποίησης και η κρίση του κράτους της μεταπολίτευσης (1974-1994)», στο Μάνος Αυγερίδης – Έφη Γαζή – Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, σ. 57-73.
- Λαγάνη, Ειρήνη, *Το «παιδομάζωμα» και οι ελληνογιογκοσλαβικές σχέσεις 1949 – 1953. Μια κριτική προσέγγιση*, Αθήνα, Σιδέρης, 1996.
- Λαμπάτος, Γαβρίλης, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη (1949-1957)*, Αθήνα, Κούριερ, 2003.
- Λε Γκοφ, Ζακ, *Ιστορία και μνήμη*, (μτφρ. Γιάννης Κουμπουρλής), Αθήνα, Νεφέλη, 1998.
- Λιάκος, Αντώνης, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*, Αθήνα, Πόλις, 2019.
- Λιαλιούτη, Τζένη, «Ο αντιαμερικανισμός και το εθνικό αφήγημα της μεταπολίτευσης, 1974 – 1985: ανορθολογικά στοιχεία, ορθολογικές χρήσεις», στο Μάνος Αυγερίδης – Έφη Γαζή – Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, σ. 197-210.
- Μαραντζίδης, Νίκος, «Το τριπλό τραύμα: η μνήμη του Εμφυλίου Πολέμου στην κομμουνιστική Αριστερά», στο Νίκος Δεμερτζής – Ελένη Πασχαλούδη – Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 161-186.
- Μαραντζίδης, Νίκος, *Στη σκιά του Στάλιν. Μια παγκόσμια ιστορία του ελληνικού κομμουνισμού*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2023.
- Μαργαρίτης, Γιώργος, «Ο αναθεωρητισμός και η πολιτική προσφυγιά», στο Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ (επιμ.), *Η ζωή στην πολιτική προσφυγιά. Υλικά του διήμερου εκδηλώσεων 16 – 17 Δεκέμβρη 2017 – Θεσσαλονίκη*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2018, σ. 135-149.
- Ματθαίου, Άννα – Πολέμη, Πόπη, *Η εκδοτική περιπέτεια των ελλήνων κομμουνιστών. Από το βουνό στην υπερορία 1947 – 1968*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003.
- Μητσόπουλος, Θανάσης, «Η αποστολή των παιδιών στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου (1946 – 1949)», στο Ευτυχία Βουτυρά – Βασίλης Δαλκαβούκης – Νίκος Μαραντζίδης – Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου*

πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2005, σ. 73-99.

Μιχαηλίδης, Ιάκωβος, «Σλαβομακεδόνες πολιτικοί πρόσφυγες στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία», στο Βασίλης Γούναρης – Ιάκωβος Μιχαηλίδης (επιμ.), *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, Αθήνα, Πατάκη, 2004, σ. 43-82.

Μιχαηλίδης, Ιάκωβος, «Σλαβομακεδόνες πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας (1949 – 1954)», στο Ευτυχία Βουτυρά – Βασίλης Δαλκαβούκης – Νίκος Μαραντζίδης – Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2005, σ. 31-44.

Μιχαηλίδης, Θανάσης, «Μνήμες της δεύτερης γενεάς πολιτικών προσφύγων από τον εμφύλιο και τα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης», στο Ρίκι Βαν Μπούσχοτεν – Τασούλα Βερβενιώτη – Ευτυχία Βουτυρά – Βασίλης Δαλκαβούκης – Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2008, σ. 239-255.

Μπούσχοτεν, Ρίκι, Βαν, «“Ενότητα και αδελφότητα”: σλαβομακεδόνες και έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη», στο Ευτυχία Βουτυρά – Βασίλης Δαλκαβούκης – Νίκος Μαραντζίδης – Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2005, σ. 45-69.

Μοσχονάς, Γεράσιμος, «Η επικαιρότητα και η ήττα των αξιών της μεταπολίτευσης», στο Μάνος Αυγερίδης – Έφη Γαζή – Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, σ. 435-439.

Μπαλτσιώτης, Λάμπρος, «Με αφορμή την πρώτη αφαίρεση ιθαγένειας “αντεθνικώς δρώντων είς τό εξωτερικόν”»: μερικές επισημάνσεις», *Αρχειοτάξιο*, Τεύχος 15, Σεπτέμβριος 2013, σ. 102-108.

Μπέικου, Μαρία, *Αφού με ρωτάτε, να θυμηθώ...*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2010.

Μποντίλα, Μαρία, «Πολύχρονος να ζεις, μεγάλε Στάλιν». *Η εκπαίδευση των παιδιών των ελλήνων πολιτικών προσφύγων στα ανατολικά κράτη (1950 – 1964)*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2004.

Μποντίλα, Μαρία, «Οι απεικονίσεις της γυναίκας μέσα από τον κομματικό και παιδαγωγικό λόγο των πολιτικών προσφύγων», στο Ευτυχία Βουτυρά – Βασίλης Δαλκαβούκης – Νίκος Μαραντζίδης – Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά*

- πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2005, σ. 171-186.
- Μποντίλα, Μαρία, «Μείνανε Έλληνες: η ελληνόφωνοι εκπαίδευση των παιδιών των ελλήνων πολιτικών προσφύγων», στο Άννα Καραπάνου (επιμ), *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2017, σ. 29-43.
- Μπουρνάζος, Στρατής – Σκουλαρίκη, Αθηνά – Εμπειρικός, Λεωνίδας «Το Μακεδονικό από τη Μεταπολίτευση ως την κρίση της δεκαετίας του '90», *Αρχειοτάξιο*, Τεύχος 11, Ιούνιος 2009, σ. 144-160.
- Παναγιωτόπουλος, Παναγής, «Από την προστατευόμενη στην ανασφαλή δημοκρατία. Κοινωνιολογία της μεταπολίτευσης υπό το φως της κρίσης», στο Μάνος Αυγερίδης – Έφη Γαζή – Κωστής Κορνέτης (επιμ), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, σ. 335-366.
- Παπαγεωργίου, Αλέκος, *Εμπειρίες ένοπλων αγώνων. Αλβανικό Μέτωπο, Εθνική Αντίσταση, Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας. 1940 – 1950*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2001.
- Παπαδογιάννης, Νικόλαος, «Νεανική πολιτικοποίηση και “πολιτισμός” στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, στο Μάνος Αυγερίδης – Έφη Γαζή – Κωστής Κορνέτης (επιμ), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, σ. 133-150.
- Παπαθανασίου, Ιωάννα, «Αρχείο Δημήτρη Παπαδημήτρη», *Αρχειοτάξιο*, Τεύχος 6, Μάιος 2004, σ. 194-195.
- Παπαθανασίου, Ιωάννα, «Πρόσφυγες στις “νέες πατρίδες”: η ελληνική διασπορά στις χώρες του “υπαρκτού σοσιαλισμού”», στο Άννα Καραπάνου (επιμ), *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2017, σ. 11-27.
- Πασχαλούδη, Ελένη, «Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο: από την αμηχανία των νικητών στη “δικαίωση” των ηττημένων», στο Νίκος Δεμερτζής – Ελένη Πασχαλούδη – Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 113-160.
- Πασχαλούδη, Ελένη – Δορδανάς, Στράτος, «Οι πολιτικοί πρόσφυγες και η ελληνική πολιτεία 1946-1989: από τη στέρηση της ιθαγένειας στον επαναπατρισμό και την αποκατάσταση», στο Άννα Καραπάνου (επιμ), *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυ-*

- γες στην ανατολική Ευρώπη, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2017, σ. 53-79.
- Πολέμη, Πόπη, «Στο μεταίχμιο δύο αντίστροφων προσφυγικών κυμάτων: Ρουμανία 1948», *Αρχειοτάξιο*, Τεύχος 24, Δεκέμβριος 2022, σ. 47-64.
- Πρόχαζκα, Γιαν, «Μπήκα στο βαγόνι φωνάζοντας: “Παιδιά ανάσταση! Εδώ πέρα μιλάνε όπως στα μέρη μας!”». Το μακεδονικό στοιχείο στην ελληνική προσφυγιά», στο Katerina Kralova – Κώστας Τσίβος (επιμ.), *Στέγνωσαν τα δάκρυά μας. Έλληνες πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 189-211.
- Σαρικούδη, Γεωργία, «“Πιο πολλές φορές με είπαν Τσέχα στην Ελλάδα παρά Ελληνίδα στην Τσεχία”. Επιστροφή στην πατρίδα», στο Katerina Kralova – Κώστας Τσίβος (επιμ.), *Στέγνωσαν τα δάκρυά μας. Έλληνες πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 313-338.
- Σιδέρης, Νίκος, «Νηπενθή σημαίνουντα», στο Νίκος Δεμερτζής – Ελένη Πασχαλούδη – Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 91-111.
- Σκουλίδας, Ηλίας, «Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Αλβανία», στο Γιώργος Αντωνίου – Στάθης Καλύβας (επιμ.), *Οι πολιτικοί πρόσφυγες του εμφυλίου πολέμου. Κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2015, σ. 118-135, ηλεκτρονική ανάρτηση:http://repository.edulll.gr/edulll/bitstream/10795/3432/2/3432_1.5.2-3.5.2%20%5b%ce%9a%ce%bf%ce%b9%ce%bd%cf%8c%5d.pdf
- Σουλτανιά, Κατερίνα, *Η εθνική ταυτότητα των εκπατρισμένων μετά τον εμφύλιο των Ελλήνων (το παράδειγμα της Πολωνίας)*, Λάρισα, Έλλα, 1999.
- Σουλτανιά, Κατερίνα, *Η αποκατάσταση των ελλήνων επαναπατρισθέντων πολιτικών προσφύγων*, Λάρισα, Έλλα, 2002.
- Σουλτανιά, Κατερίνα, *Η ελληνική πολιτική προσφυγιά*, Λάρισα, Έλλα, 2002.
- Σταματόπουλος, Δημήτρης, «Η εξορία μέσα στην εξορία και κάποιες σκοτεινές πτυχές της 6^{ης} Ολομέλειας», στο Ευτυχία Βουτυρά – Βασίλης Δαλκαβούκης – Νίκος Μαραντζίδης – Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2005, σ. 205-217.
- Στεργίου, Ανδρέας, «Ο βίος και η δράση των πολιτικών προσφύγων στο ανατολικό μπλοκ», στο Μιχάλης Δαμανάκης – Βασίλης Καρδάσης – Θεοδοσία Μιχελα-

- κάκη – Αντώνης Χουρδάκης (επιμ.), *Ιστορία της Νεοελληνικής Διασποράς. Έρευνα και Διδασκαλία. Τόμος Α΄*, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης – Εργαστήριο Διαπολιτισμικών και Μεταναστευτικών Μελετών, 2004, σ. 180-191.
- Στεργίου, Ανδρέας, «Ανατολική Γερμανία», στο Ιωάννης Χασιώτης – Όλγα Κατσιαρδή - Hering – Ευρυδίκη Αμπατζή (επιμ.), *Οι Έλληνες στη Διασπορά: 15^{ος} – 21^{ος} αιώνας*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2006, σ. 147-149.
- Στεργίου, Ανδρέας, «Τσεχία – Σλοβακία», στο Ιωάννης Χασιώτης – Όλγα Κατσιαρδή - Hering – Ευρυδίκη Αμπατζή (επιμ.), *Οι Έλληνες στη Διασπορά: 15^{ος} – 21^{ος} αιώνας*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2006, σ. 154-157.
- Συλλογικό, «*Καλή πατρίδα...*». *Ελληνικές κοινότητες προσφύγων στην Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2011.
- Σφήκας, Θανάσης, «Οι κοινότητες των ελλήνων πολιτικών προσφύγων στην Πολωνία», στο Άννα Καραπάνου (επιμ.), *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2017, σ. 127-136.
- Τόπα – Γουναροπούλου, Ευαγγελία, *Πορεία ζωής. Αντίσταση – Τασκένδη – Επαναπατριsmός*, Αθήνα, Ιδιωτική έκδοση, 1995.
- Τουργέλη, Γιώτα, «“Ομοεθνείς” μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση και η πολιτική των “συγγενών κρατών”», *Σύγχρονα Θέματα*, Τεύχος 108, Ιανουάριος – Μάρτιος 2010, σ. 45-56.
- Τρικαλινός, Χρήστος, «Μια Μικρή Ιστορία – Μια Μεγάλη Ζωή», *Μικροχωρίτικα Γράμματα*, Περίοδος Β΄, Χρόνος 54^{ος}, Τεύχος 102, Ιούνιος 2019 – Μάιος 2020, σ. 21.
- Τρικαλινός, Χρήστος, *Σταγόνες μνήμης*, Αθήνα, Άπαρσις, 2021.
- Τσαρουχά – Szabo, Ευαγγελία, «Ουγγαρία», Ιωάννης Χασιώτης – Όλγα Κατσιαρδή - Hering – Ευρυδίκη Αμπατζή (επιμ.), *Οι Έλληνες στη Διασπορά: 15^{ος}-21^{ος} αιώνας*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2006, σ. 175-182.
- Τσέκου, Κατερίνα, «Γυναίκες πολιτικοί πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας», στο Ευτυχία Βουτυρά – Βασίλης Δαλκαβούκης – Νίκος Μαραντζίδης – Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2005, σ. 149-170.
- Τσέκου, Κατερίνα, «Περί βιβλιογραφίας σχετικής με τους πολιτικούς πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου», στο Γιώργος Αντωνίου – Νίκος Μαραντζίδης

- (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα, Εστία, 2008, σ. 385-415.
- Τσέκου, Κατερίνα, *Προσωρινώς διαμένοντες... Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας (1948-1982)*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010.
- Τσέκου, Κατερίνα, *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην ανατολική Ευρώπη 1945 – 1989*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013.
- Τσέκου, Κατερίνα, «Η πολιτική προσφυγιά ως πολιτισμικό τραύμα: θύματα, θύτες και συλλογικός πόνος», στο Νίκος Δεμερτζής – Ελένη Πασχαλούδη – Γιώργος Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 187-214.
- Τσέκου, Κατερίνα, «Πρόσφυγες: η ρύθμιση του επαναπατρισμού», στο Βασίλης Βαμβακάς – Παναγής Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80. Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, β' έκδοση αναθεωρημένη, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2014, σ. 488-490.
- Τσέκου, Κατερίνα, «Η αναγκαστική υπερορία στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας», στο Καραπάνου, Άννα (επιμ.), *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2017, σ. 81-109.
- Τσίβος, Κώστας, «“Απομείναμε σαν δέντρο ξεριζωμένο...”». Προσφυγιά – Επαναπατρισμός», στο Katerina Kralova – Κώστας Τσίβος (επιμ.), *Στέγνωσαν τα δάκρυά μας. Έλληνες πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 290-312.
- Τσίβος, Κώστας, «Οι πολιτικοί πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία: εκπατρισμός – εγκατάσταση – επαναπατρισμός», στο Άννα Καραπάνου (επιμ.), *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2017, σ. 111-126.
- Τσίβος, Κώστας, «Ο μεγάλος καημός της ξενητείας...». *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία 1948 – 1989*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2019.
- Τσίβος, Κώστας, «Υπερορία και κινητικότητα: η μετακίνηση 800 προσφύγων από την Ουγγαρία στην Τσεχοσλοβακία μετά τα γεγονότα του 1956», *Αρχειοτάξιο*, Δεκέμβριος 2022, Τεύχος 24, σ. 65-77.
- Τσιντζιλώνης, Χρήστος, «Ο Τύπος της πολιτικής προσφυγιάς», στο Άννα Καραπάνου (επιμ.), *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2017, σ. 45-52.

- Φαράκος, Γρηγόρης, «Η θέση και ο ρόλος των πολιτικών προσφύγων στο κομμουνιστικό κίνημα και τις πολιτικές εξελίξεις της χώρας μας», στο Ευτυχία Βουτυρά – Βασίλης Δαλκαβούκης – Νίκος Μαραντζίδης – Μαρία Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2005, σ. 19-27.
- Φυτιλή, Μάγδα, «Λωτοφάγοι και Ηρόστρατοι: μνήμες του '40 στον πολιτικό λόγο των κομμάτων κατά τη δεκαετία του '80», στο Μάνος Αυγερίδης – Έφη Γαζή – Κωστής Κορνέτης (επιμ.), *Μεταπολίτευση. Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2015, σ. 29-39.
- Φυτιλή, Μάγδα – Αυγερίδης, Μάνος – Κούκη, Ελένη, «Εισαγωγή», στο Μάγδα Φυτιλή – Μάνος Αυγερίδης – Ελένη Κούκη (επιμ.), *Η δεύτερη ζωή της εθνικής αντίστασης. Πρακτικές αναγνώρισης και αποκλεισμού 1944 – 2006*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2022, σ. 13-35.
- Φυτιλή, Μάγδα, «Μεταπολίτευση: θεσμική ενσωμάτωση και συμβολικός αποκλεισμός της κομμουνιστικής αριστεράς (1974-1981)», στο Μάγδα Φυτιλή – Μάνος Αυγερίδης – Ελένη Κούκη (επιμ.), *Η δεύτερη ζωή της εθνικής αντίστασης. Πρακτικές αναγνώρισης και αποκλεισμού 1944 – 2006*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2022, σ. 185-219.
- Φυτιλή, Μάγδα, «Η συμβολική ενσωμάτωση των “εχθρών του έθνους” (1981 – 1989)», στο Μάγδα Φυτιλή – Μάνος Αυγερίδης – Ελένη Κούκη (επιμ.), *Η δεύτερη ζωή της εθνικής αντίστασης. Πρακτικές αναγνώρισης και αποκλεισμού 1944 – 2006*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2022, σ. 223-272.
- Φυτιλή, Μάγδα, «Παρέκβαση: η αναγνώριση στην πράξη», στο Μάγδα Φυτιλή – Μάνος Αυγερίδης – Ελένη Κούκη (επιμ.), *Η δεύτερη ζωή της εθνικής αντίστασης. Πρακτικές αναγνώρισης και αποκλεισμού 1944 – 2006*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2022, σ. 273-292.
- Φυτιλή, Μάγδα, «Κράτος και κοινωνία αντιμέτωποι (1990-2006)», στο Μάγδα Φυτιλή – Μάνος Αυγερίδης – Ελένη Κούκη (επιμ.), *Η δεύτερη ζωή της εθνικής αντίστασης. Πρακτικές αναγνώρισης και αποκλεισμού 1944 – 2006*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2022, σ. 293-320.
- Χασιώτης, Ιωάννης, «Εισαγωγή» στο Ιωάννης Χασιώτης – Όλγα Κατσιαρδή - Hering – Ευρυδίκη Αμπατζή (επιμ.), *Οι Έλληνες στη Διασπορά: 15^{ος} – 21^{ος} αιώνας*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2006, σ. 13-31.

Χούτας, Θωμάς, «Οι διαπραγματεύσεις μεταξύ Ελλάδος-Σοσιαλιστικών κρατών για το κοινωνικοασφαλιστικό πρόβλημα των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων», *Επιθεώρησης δικαίου κοινωνικής ασφαλίσεως, Έτος ΚΔ΄*, Τεύχος 4/280, Αθήνα, 1982, σ. 193-205.

Χορομίδης, Κώστας, «Η ιθαγένεια των ελληνοπαίδων πολιτικών προσφύγων», *Αρμενόπουλος, Έτος 3^ο*, Τεύχος 8-9, Θεσσαλονίκη, 1977, σ. 605-610.

Χριστόπουλος, Δημήτρης, «Η τελευταία εικοσαετία της ελληνικής ιθαγένειας: 1984 – 2004», *Σύγχρονα Θέματα*, Τεύχος 91, Οκτώβριος – Δεκέμβριος 2005, σ. 22-31.

Χρυσοστομίδης, Ανταίος, «Μαρία Μπέικου, Αναμνήσεις μιας ζωής», *Αρχειοτάξιο*, Τεύχος 13, Ιούνιος 2011, σ. 191-194.